

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Серія «Бібліотечка слідчого і детектива:
учасники кримінального провадження»

В. В. Романюк

**КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ**

Монографія

Харків
«Друкарня Мадрид»
2016

УДК 343.121.5 (477)
ББК 67.9(4УКР)311.8
Р 69

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 12 від 27.11.2015 року)*

Рецензенти:

Даньшин М. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Захаров В. П. – доктор юридичних наук, професор;
Степанюк Р. А. – доктор юридичних наук, професор.

Романюк В. В.

Р 69 Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія/
В. В. Романюк. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. – 252с.
(Серія «Бібліотечка слідчого і детектива: учасники
кримінального провадження»)
ISBN 978-617-7294-65-7

Монографія присвячена дослідженню проблем кримінального судочинства щодо неповнолітніх як особливого різновиду кримінальної процесуальної діяльності. Проаналізовані питання специфіки доказування (всебічність та повнота) та застосування до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених заходів кримінального процесуального примусу (виключність та обґрунтованість). З'ясовані актуальні питання досудового розслідування та судового розгляду у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. За результатами дослідження автором сформульовано низку наукових позицій, рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності працівників органів досудового розслідування, прокуратури та суду, а також опрацьовані пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинного КПК України, які спрямовані на забезпечення дії додаткових гарантій прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх учасників кримінального судочинства.

Для науковців, практичних працівників, викладачів, ад'юнктів, аспірантів, курсантів, студентів юридичних навчальних закладів та тих, хто цікавиться розглянутими питаннями.

УДК 343.121.5 (477)
ББК 67.9(4УКР)311.8

ISBN 978-617-7294-65-7

© Романюк В. В., 2016
© «Друкарня Мадрид», 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ОСОБЛИВОГО ПОРЯДКУ ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УКРАЇНІ	
1.1. Становлення та розвиток кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Україні	8
1.2. Зарубіжний досвід кримінального судочинства щодо неповнолітніх	23
1.3. Місце кримінального судочинства щодо неповнолітніх в системі кримінального процесуального права ...	38
РОЗДІЛ 2	
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	
2.1. Доктринальні положення кримінального судочинства щодо неповнолітніх	55
2.2. Участь захисника, законного представника, психолога, педагога та лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх як гарантія захисту їх прав та законних інтересів	69
2.3. Доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх	94
2.4. Процесуальний порядок забезпечення прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні заходів забезпечення кримінального судочинства	111
РОЗДІЛ 3	
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ	
3.1 Досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми	128

3.2 Судове провадження у першій інстанції щодо неповнолітніх	152
3.3 Перспективи розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх	175
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ	
Додаток А	231
Додаток Б	244
Додаток В	249

ВСТУП

В Україні як демократичній, соціальній, правовій державі людина визнана найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення її прав, свобод є головним обов'язком держави. В цьому контексті слід відмітити, що одним із складних питань при виконанні державою цього обов'язку є питання забезпечення прав неповнолітніх взагалі та неповнолітніх, які опинилися в ситуації конфлікту із законом, адже одночасно слід вирішувати соціальні, психологічні та правові проблеми цих осіб. До того ж щодо неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, в кримінальному провадженні вирішуються як питання притягнення його до кримінальної відповідальності, так і забезпечення його виховання та ресоціалізації. При цьому, як вказано у ст. 3 Конвенції про права дитини в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Забезпечення виконання цієї вимоги, реалізація її в діяльності слідчих, прокурорів, суддів є частиною обов'язку держави з утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Водночас, аналіз чинного кримінального процесуального законодавства, що регламентує кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, свідчить, що воно не повною мірою відповідає завданню якнайкращого забезпечення законних інтересів такої особи. Особливу актуальність це питання набуває в умовах подальшого продовження в Україні судово-правової реформи, у тому числі і спроб створення системи ювенальної юстиції, яка здатна з урахуванням фізіологічних, психологічних, соціальних особливостей неповнолітніх забезпечити всебічний захист їх прав та законних інтересів у відповідності до міжнародних стандартів прав дитини.

Предметом монографічного дослідження автор обрав кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, яке на відміну від кримінального провадження охоплює не тільки досудове розслідування, судове провадження і процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про криміналь-

ну відповідальність, а й діяльність інших учасників кримінального провадження - підозрюваних, підсудних, потерпілих, цивільних позивачів і відповідачів, їх представників та інших осіб з метою захисту своїх конституційних прав, свобод та законних інтересів, відповідні державні органи та чинене кримінальне процесуальне законодавство.

Окремим аспектам кримінального судочинства щодо неповнолітніх взагалі та ряду пов'язаних з ним проблем присвятили свої роботи такі автори, як: В. М. Бурдін, О. І. Вінгловська, Є. М. Гідулянова, О. Х. Галімов, Л. Г. Голиш, А. Є. Голубов, Н. В. Греса, С. М. Зеленський, А. А. Канєвський, Г. К. Кожевніков, С. П. Коталейчук, О. О. Кочура, Н. М. Крестовська, О. С. Ландо, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, Н. В. Малиш, І. С. Манова, Е. Б. Мельникова, Г. М. Міньковський, Г. М. Омеляненко, О. М. Павлик, А. Б. Романюк, В. А. Рибальська, Н. Ш. Сафін, В. М. Трубніков, В. В. Шимановський, Н. В. Шость, О. О. Юхно, А. О. Яровий, О. В. Ярош та багато інших. Однак в існуючих дослідженнях недостатньо приділяється увага таким загальним питанням кримінального судочинства щодо неповнолітніх як: в чому полягає сутність його кримінальних процесуальних особливостей, чим вони обумовлені, в чому полягає його відмінність від інших різновидів кримінального провадження та які його основні положення (засади) тощо. Наведене вказує на певну фрагментарність висвітлення в науці кримінального процесу визначальних рис цього особливого провадження, де певна специфіка вказаного різновиду кримінальної процесуальної діяльності фактично покладена в основу його виокремлення в загальній структурі кримінального процесу та відповідній галузі права. Потребує свого удосконалення процесуальна форма здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх, зокрема, в частині дії додаткових гарантій прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у кримінальному провадженні. Дослідження цього кола проблем зумовлене також тими змінами, що відбулися в законодавстві України, насамперед це прийняття нового Кримінального процесуального кодексу, Законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про прокуратуру», «Про забезпечення права на справедливий суд» тощо. Також існує необхідність належної імплементації та виконання норм міжнародно-правових актів з питань прав дитини як норм прямої дії, особливо тих, що ратифіковані Україною. Саме ці обставини обумовлюють актуальність цієї роботи.

Враховуючи вищевикладене, у монографії зроблено спробу комплексного висвітлення проблем, пов'язаних із забезпеченням

у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх прав, свобод та законних інтересів цих особливих учасників кримінальної процесуальної діяльності.

Автор висловлює щирі вдячність за підтримку в підготовці даної роботи, слухні зауваження, пропозиції та поради своєму вчителю – кандидату юридичних наук, доценту, заслуженому юристу України Кожевнікову Геннадію Костянтинівичу.

Окремі слова вдячності та глибокої поваги автор висловлює докторам юридичних наук, професорам Максиму Валерійовичу Даньшину, Василю Павловичу Захарову, Руслану Леонтійовичу Степанюку, кандидату юридичних наук, старшому науковому співробітнику Артему Євгеновичу Голубову, своєму батькові Володимирі Іллічу Романюку та колективу кафедри кримінального процесу Харківського національного університету внутрішніх справ та окремо - її очільнику доктору юридичних наук, професору Олександру Олександровичу Юхну, які своїми зауваженнями і порадами сприяли вдосконаленню положень, що висвітлюються в цій монографії.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ОСОБЛИВОГО ПОРЯДКУ ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

1.1. Становлення та розвиток кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Україні

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України)¹, але неповнолітнім, враховуючи їх вразливе порівняно із дорослими становище, держава повинна приділяти окрему увагу. Особливо це стосується сфери кримінального судочинства, де неповнолітні, які вчинили правопорушення, можуть зазнати істотного обмеження їх прав та свобод.

Узагальнення праць із даної проблематики² свідчить, що існує потреба у дослідженні основних характерних рис вітчиз-

¹ Конституція України : закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. – Ст. 2598.

² Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. І. Вінгловська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2000. – 20 с.; Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 18 с.; Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 20 с.; Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 17 с.; Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – 20 с.; Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 40 с.; Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 20 с.; Палюх Л. М. Проведення у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – 16 с.; Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – 20 с.; Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолюк ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – 20 с.; Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 17 с.; Юхно О. О. Актуальні проблеми досудового слідства та кримінального судочинства щодо малолітніх та неповнолітніх / О. О. Юхно // Південноукраїнський правничий часопис: Науковий журнал. – 07/2006. – №3. – С. 147–150.

няного судочинства щодо неповнолітніх як самостійного правового явища. Вказано, що проблема злочинності неповнолітніх відбиває загальні тенденції сучасної злочинності, показує тенденції її розвитку на майбутнє, демонструє стан морального здоров'я суспільства¹. Так, у 2013 та 2014 році до суду було направлено 8781 і 7467 кримінальних проваджень щодо неповнолітніх та 730 і 438 клопотань про застосування примусових заходів виховного характеру, засуджено було 5,9 тис. та 4,9 тис. неповнолітніх відповідно². І хоча є тенденція до зниження рівня підліткової злочинності, яка почалася з 2012 року (у 2012 році цими особами вчинено на 14,4 % менше злочинів ніж у 2011 році³), але це не свідчить про те, що менша кількість неповнолітніх потребує менших правових гарантій.

Звернемо увагу на те, що питання відправлення правосуддя щодо неповнолітніх завжди привертало велику увагу з боку науковців, практиків та громадськості. Так, ще свого часу І. Я. Фойницький вказував, що звичайне судове провадження для неповнолітніх поєднане із багатьма загрозами, і тому виник широкий рух на користь ідеї створення особливих судів для неповнолітніх і прийняття ними порядку провадження, більш пристосованого для потреб цих осіб⁴. Ця думка знайшла своє втілення в заснуванні в багатьох країнах особливого провадження щодо неповнолітніх правопорушників, яке здійснюється в особливому правовому режимі – у формі ювенальної юстиції.

Включення неповнолітнього та актів його поведінки як учасника суспільних відносин у сферу правового регулювання має місце в межах правової системи, яка є невід'ємною складовою суспільного та державного життя. Аналізуючи зміст поняття «правова система»⁵, можна виокремити чинники, що впливають на її становлення та розвиток, у тому числі і кримінального су-

¹ Рекомендації науково-практичного семінару „Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх : стан та шляхи її попередження” // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць / Академія правових наук України. – Харків, 2004. – Вип. 8. – С. 207.

² Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом Автономної Республіки Крим за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2,%202013%20%D1%80%D1%96%D0%BA.doc>; Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html; Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень – грудень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=189273.

³ Аналіз стану злочинності в Україні за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.

⁴ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 507

⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – С. 237–239.

дочинства щодо неповнолітніх. До їх числа віднесемо: історичний (розвиток правових норм щодо неповнолітніх), соціальний (опрацювання правових принципів поведження із неповнолітніми, правові відносини за участю неповнолітніх та малолітніх), психологічний (правосвідомість та акти реалізації права), власне правовий (регламентація участі неповнолітнього або малолітнього у кримінальному провадженні та відповідне законодавство).

Досліджуючи історичний чинник слід зазначити, що він переважно стосується становлення правової регламентації (визнання) статусу неповнолітніх в праві, їх праводієздатності, а також форм впливу на них з боку суспільства та держави. Як зазначив Ю. А. Задорожний в основу виділення правового статусу неповнолітніх покладено періодизацію, запроваджену ще за часів Давнього Риму, оскільки система права країн романо-германської правової сім'ї та України сформувалася під впливом римського права¹. У свою чергу, Е. Б. Мельникова, зазначила, що в римському праві, навіть ще у Законі Дванадцяти таблиць, розрізняли ступінь впливу на неповнолітніх в залежності від їх віку, зокрема від їх дієздатності². В праві тих часів залежно від обсягу дієздатності виділялося три вікові групи неповнолітніх: повністю недієздатних *infantes* віком до 7 років; обмежено дієздатних *impubescentes infantia maiores* віком від 7 до 14 років; дієздатних, але таких, що знаходилися під контролем піклувальника (*curator*) *minores*, віком від 14 до 25 років. Деліктоздатність неповнолітніх мала такі вікові межі: діти до 7–10 років – неделіктоспроможні; від 10 до 14 років – деліктоспроможні, але могли бути звільнені від відповідальності³. Ця періодизація була прийнята під час рецепції Римського права. Наприклад, структура вікових меж неповнолітніх, підстави і порядок їх відповідальності, що існували у римському праві, були відтворені в середньовічному праві, яскравим прикладом якого є «Кароліна» 1532 р.⁴, а згодом і в російському праві дореволюційного періоду. Наприклад, ми бачимо, що за чинними КК та КПК України малолітні особи віком від 11 років до віку, з якого настає кримінальна відповідальність, які вчинили суспільно небезпечне діяння, мають

¹ Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. А. Задорожний ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – С. 12.

² Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 29.

³ Римское частное право / под ред. И. Пухан. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 89–91.

⁴ Левендаренко О. О. Кримінальне судочинство у справах неповнолітніх : історичний аспект // Закон і підліток : матеріали обл. наук. – практ. конф. (Донецьк, 27 жовтня 2000 р.) / гол. ред.: Ю. Л. Титаренко. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С.194–195.

фактично той самий обсяг деліктоздатності як і діти від 10 до 14 років за римським правом – деліктоспроможні, але могли бути звільнені від відповідальності¹.

Згідно з дореволюційним законодавством Російської імперії, а відповідно і України XIX – початку XX ст., малолітній вік поділявся на три періоди з урахуванням прийнятої тоді вікової періодизації дитинства (періоду повної неосудності до 10-річного віку, відносної неосудності від 10 до 14-річного віку та пом'якшених покарань для дітей від 14 до 21-річного віку)². Така періодизація впливала на порядок судочинства, який мав особливості щодо кожної з вікових груп, зокрема, судовий розгляд був закритий, обов'язково призначався захисник неповнолітнього, до провадження залучалися батьки та ін.³. У праві тих часів у відношенні до неповнолітніх це втілювалося також в запровадженні механізму додаткових гарантій, а саме поставлення питання про наявність у неповнолітнього розуміння вчиненого, за відсутності чого він звільнявся від покарання⁴. Встановлення у неповнолітнього розуміння чи його відсутності пов'язувалося із особливою процедурою, під час якої визначалася ступінь розумового розвитку неповнолітнього віком від 10 до 17 років, його моральні якості та ступінь усвідомлення ним злочинного характеру вчиненого та його наслідків⁵.

Фактично такі межі має і вікова градація неповнолітніх в сучасному кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України (ст. 18, ст. 20, ч. 2 ст. 22, ч. 2 ст. 97 КК України п.11, 12 ст. 3, ст. 226, ст. 484, ст. 498 КПК України) у її співвідношенні до можливості застосування до них заходів державного примусу⁶. З приводу цього А. Є. Голубов зазначає, що сучасна концепція регламентації правового статусу неповнолітніх базується на положеннях римського права, де поняття «неповноліття» як юридичний факт-стан, виступає підставою за провадження обмежень правових можливостей особи поряд із

¹ Римское частное право / под ред. И. Пухан. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 89–91.

² Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В. П. Шпак; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2007. – С. 31.

³ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 504–506.

⁴ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 123–125.

⁵ Фойницький І. Я. Вказана праця. – С. 504-505.

⁶ В роботі основну увагу приділимо саме неповнолітнім як основним учасникам кримінальної процесуальної діяльності, особливості залучення до кримінального судочинства малолітніх будуть висвітлюватися у разі необхідності звернути увагу на специфіку їх участі у кримінальному провадженні. Звернемо увагу, що стосовно осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, проводиться саме кримінальне провадження, а не будь-яка інша процедура. Тому і правила процедури (кримінально процесуальна форма) щодо цих осіб у більшості випадків такі самі, що і щодо неповнолітніх, але які є суб'єктами злочину.

встановленням особливих юридичних засобів їх компенсації¹. Водночас, в інших джерелах цей підхід також характеризується як реалізація доктрини держави-батька (*parens patriat*), яка мала місце ще в римському праві та згодом була відроджена при виникненні «дитячих судів», в її межах держава виступає верховним піклувальником неповнолітнього, охороняючи та гарантуючи його права².

Викладене дає підстави для твердження, що існує певна правова спадкоємність правової регламентації, по-перше, вікової градації неповнолітніх (розподіл їх на вікові групи); по-друге, характеру державного примусу, що застосовується до неповнолітніх за вчинення протиправних дій, але з різними наслідками залежно від віку дитини; по-третє, порядку правової процедури застосування примусових заходів впливу до цих осіб, який є відмінним від звичайного.

Наступним чинником, який впливає на появу кримінального судочинства щодо неповнолітніх є соціальний чинник. Ознака «соціальний(а)» характеризується як така, що пов'язана з життям, стосунками людей у суспільстві та породжений(а) умовами суспільного життя, певного середовища, ладу³, тому цей чинник можна проаналізувати на ґрунті поняття «дитинство». Закон України «Про охорону дитинства» визначає це поняття як період розвитку людини до досягнення повноліття⁴. Цей період розвитку (соціалізації) дитини має певні етапи, власні особливості та специфіку, що знаходить свою регламентацію у праві.

Основна особливість дитинства пов'язана із тим, що неповнолітній не може бути у повному обсязі залучений до суспільного життя, оскільки у нього відсутній достатній життєвий досвід⁵. Більше того, зважаючи на специфічний характер кримінального судочинства можна зазначити, що залучення до нього неповнолітнього не може бути здійснено в тому ж порядку як і повнолітньої особи. Л. Ф. Обухова вказує, що така категорія осіб об'єктивно не включена до активної життєдіяльності поряд з дорослими, оскільки їй доступний обмежений набір видів та форм

¹ Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 4–5.

² Васинцева Л. М. Исторический путь ювенальной юстиции / Л. М. Васинцева // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9, № 4. – С. 541; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 29.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.

⁴ Про охорону дитинства: закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

⁵ Бандурка О. М. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно–трудової колонії / О.М. Бандурка, В. М. Трубніков, А. О. Яровой. – Харків : НУВС, 2003. – С. 20–23.

діяльності, а саме поняття «дитинство» пов'язується не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом, із колом прав і обов'язків, притаманним лише цьому періоду життя¹. Тобто соціальний чинник характеризує ступінь соціалізації особи, можливість залучення її до суспільних відносин та здатність приймати участь у певних діях та ін. Відповідно, право реагує на цю особливість шляхом визначення можливості залучення неповнолітнього до участі в правовідносинах, зокрема кримінальних процесуальних. Так, С. М. Зеленський, підтримуючи з цього питання наукові погляди О. Х. Галімова, В. В. Ніколюка, звернув увагу, що головним критерієм, який визначає можливість участі неповнолітнього у кримінальному провадженні, є його здатність правильно сприймати обставини, факти реальної дійсності, а також і давати показання по суті поставлених питань². З огляду на це можна зазначити, що існує певна залежність між ступенем соціалізації неповнолітнього та можливістю його участі в кримінальному судочинстві. З урахуванням дії цього чинника зокрема здійснюється розрізнення та розмежування правової регламентації власне кримінального провадження щодо неповнолітніх (§ 1 гл. 38 КПК України) та кримінального провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності (§ 2 гл. 38 КПК України).

Відтак виникає необхідність у соціальних передумовах виокремлення особливого кримінального судочинства щодо неповнолітніх, яке за характером свого здійснення повинно бути максимально наближеним до можливості участі і його сприйняття дитиною та здійснення його у формах, прийнятних для таких осіб. Вважаємо, що проявами цього як раз і є положення гл. 38 КПК України.

Наступним чинником, що має значення для становлення кримінального судочинства щодо неповнолітніх є психологічний (психофізіологічний). Так, узагальнення наукових досліджень психологічних особливостей розвитку неповнолітніх, у тому числі і неповнолітніх-делінквентів³, вказує на наявність істотних

¹ Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология : учебник / Л. Ф. Обухова. – М. : Рос. пед. агентство, 1996. – С. 9.

² Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 6.

³ Благуга Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Р. І. Благуга ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 16 с.; Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Греса ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2008. – 20 с.; Малиш Н. В. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Малиш; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 18 с.; Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.11.06 / О. М. Павлик ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 20 с.

особливостей їх психологічного та фізіологічного розвитку, які обов'язково повинні бути враховані в праві. До них зокрема віднесемо незавершеність процесу формування рис та властивостей особистості дитини, адже особистість неповнолітнього не є явищем, яке завершило своє формування. Так, Н. В. Малиш звертає увагу, що у процесі формування особистості неповнолітніх правопорушників відбуваються перекручування в сферах самопізнання, самовідношення й саморегуляції, які детермінують їх девіантне поведіння¹. В цьому контексті Р. П. Чича також відзначив, що визначальну роль у виокремленні неповнолітніх в особливу групу осіб, що можуть притягатися до кримінальної відповідальності, відіграють особливості їх психіки та інтелектуального рівня розвитку². Отже, психологічний чинник впливає як на зовнішні форми поведінки, яка може бути девіантною, так і на внутрішні процеси, зокрема оцінку вчиненого.

Щодо зовнішніх проявів, то, як зауважує О. М. Павлик, мотиваційна сфера особистості різних категорій неповнолітніх правопорушників має свої специфічні властивості та є психологічним чинником, який поряд з іншими детермінантами, визначає суб'єктивну можливість вчинення злочину³. А відносно особливостей внутрішніх психічних процесів, то як довела в своєму дослідженні Н. В. Греса, процес усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями ускладнює недостатнє оволодіння ними емоціями, погане розуміння та прогнозування своєї поведінки та поведінки інших людей, недостатній розвиток емоційно-оціночного компоненту правосвідомості. Зокрема вона наводить такі данні: 49,4 % неповнолітніх злочинців частково усвідомлюють свою вину; 29,9 % зовсім не усвідомлюють і тільки 20 % неповнолітніх повністю усвідомлює свою вину щодо скоєного злочину⁴.

Наведене свідчить, що особистість неповнолітніх взагалі, у тому числі і тих, які порушили закон, має специфіку, яка набуває власного особливого виразу щодо конкретного неповнолітнього. Причиною цього є цілий комплекс психофізіологічних чинників, більшість з яких, хоча і не залежить від неповнолітнього, але спричиняє на нього достатньо сильний вплив. Це ві-

¹ Малиш Н. В. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Малиш ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 16–17.

² Чича Р. П. Реалізація даних про особу обвинуваченого у процесуальних рішеннях слідчого / Р. П. Чича. – Харків : СПДФО Чальцев О. В., 2011. – С. 171.

³ Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.11.06 / О. М. Павлик ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 16–17.

⁴ Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Греса ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2008. – С. 18–19.

дображується у тому, як така особа усвідомлює наслідки вчинення кримінального правопорушення та сприймає свою участь в кримінальному провадженні. Так, О. В. Ярош вказує, що поведінка підлітків формується під впливом ряду чинників: а) об'єктивних (соціальних) – сім'я, учбовий колектив, школа, ЗМІ, дворові компанії, спортивно-розважальні, комп'ютерні ігри; б) суб'єктивних (психологічних) темперамент, характер, рівень інтелекту комунікативність, емоційно-вольова сфера¹. Хоча іноді і провадять виділення соціальних і юридичних² або біологічних, психологічних і соціальних факторів, що формують так званий «симптомокомплекс делінквентності»³. Але найбільш установленю, такою, що має значення основи для класифікації цих факторів, є їх поділ саме на об'єктивні та суб'єктивні, які вже можуть включати будь-які інші конкретні фактори.

В праві вказані суб'єктивні особливості психологічного та фізіологічного розвитку неповнолітніх знаходять свій вираз у розумінні того, що ці особи «потребують особливої уваги та турботи з боку суспільства в процесі реалізації їх прав та свобод, що є чи не найголовнішою умовою їх фізичного та психічного розвитку, забезпечення їх благополуччя»⁴. Ці особливості повинні знаходити своє нормативне відображення, у тому числі й при регламентації кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Тому погодимося з О. Х. Галимовим, що неповнолітніх буде відрізняти, а разом з тим об'єднувати у кримінальному процесі, їх особливе процесуальне становище, ця особливість полягає у тому, що можливість участі цих осіб у судочинстві в якості якого-небудь суб'єкта визначається відповідно до психологічного, а не вікового критерію⁵.

Враховуючи наведене, слід вказати на необхідність врахування впливу психологічного чиннику на статус неповнолітніх при формуванні кримінальних процесуальних норм. Вважаємо, що на цей час у найбільш узагальненому вигляді проявом цього є положення ст.ст. 19, 20, 21 КК України, гл. 38 КПК України. Безумовно, психологічний чинник також враховується при виз-

¹ Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / О. В. Ярош ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2008. – С. 8.

² Малиш Н. В. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Малиш ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 9.

³ Благуга Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Р. І. Благуга ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 8.

⁴ Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Коталейчук ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2004. – С. 1.

⁵ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 38.

наченні межі віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, особливо в частині здатності усвідомлювати суспільну небезпечність та карності діяння, що втілюється у фактично неможливості встановити психічне ставлення (вину) малолітньої особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків. Наслідком цього є звільнення неповнолітніх віком до 16 (14) від кримінальної відповідальності, а також застосування до них особливих заходів впливу в межах окремого кримінального провадження, передбаченого § 2 гл. 38 КПК України.

Останнім чинником, який впливає на кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, є правовий. Саме він є тією формою, яка опосередковує, забезпечує можливість урахування в кримінальній процесуальній діяльності участі неповнолітньої особи, виявлених вище історичних, соціальних та психологічних чинників. І якщо ці фактори впливають на виникнення передумов для формування певного явища, то дія правового чинника, як останнього ланцюга системи виділених факторів, має своїм наслідком перетворення цього явища у відповідне кримінальне судочинство щодо неповнолітніх. Цей чинник діє суто через явища, які мають правову природу. Насамперед, це засади права, які впливають на правову систему держави взагалі та кримінальне судочинство щодо неповнолітніх зокрема. У контексті цього В. Ю. Васецький відніс до основних демократичних засад розвитку правової системи України соціальну справедливість (втілення справедливості в процес регулювання суспільних відносин), гуманізм (повага до особистості, її гідності та прав, що зокрема знаходить свій прояв в гуманізації судової системи, імплементації норм міжнародного права та ін.), демократизм¹.

Як свідчить аналіз позицій науковців, висловлених з приводу впливу правових засад на формування цього провадження², то їх дія як соціальна справедливість та гуманізм щодо неповнолітніх, які опинилися в сфері кримінального судочинства, чи навіть вже піддані покаранню з боку держави, знаходить свій прояв протягом тривалого часу розвитку держави та права на теренах України. Тобто закріплення особливостей участі неповнолітніх у кримінальних, кримінальних процесуальних та

¹ Васецький В. Ю. Доктрина прав людини в романо–германській правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Ю. Васецький ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2006. – С. 10–11.

² Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 38; Коталейчук С. П. Теоретико–правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Коталейчук ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2004. – С. 1; Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 504–506.

кримінально-виконавчих правовідносинах як певна диференціація правового регулювання в межах цих галузей права, є усталеною тенденцією.

Особливе відношення до неповнолітніх підтверджується історико-правовими прикладами. Так, свого часу це знайшло своє відображення в гуманізації кримінальної політики царського уряду щодо цих собі стосовно вирішення питання про збільшення виправних (на відміну від каральних) закладів для неповнолітніх в кінці XIX ст.¹. Цікавим для нашого дослідження є узагальнення розвитку та особливостей правової регламентації положення неповнолітніх в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві періоду XIX–початку XX ст. в Україні, яке було проведено В. П. Шпак. Зокрема, нею відмічено, що вітчизняне кримінальне законодавство дитячим судам відводило власну роль щодо захисту прав та охорони дитинства. Відповідно, існування особливого суду передбачало і уведення особливої процедури здійснення судочинства щодо неповнолітніх, елементами якої за вказівкою В. П. Шпак були наступні положення: окремий розгляд справ неповнолітніх; розгляд їх спеціальним суддею; усунення формалізму судових дій; обмеження гласності; відступ від загальних для справ дорослих положень при визначенні покарання неповнолітньому тощо².

За часів радянської влади вказаний підхід частково також був збережений, звісно, якщо не брати до уваги сумнозвісну постанову ЦВК и РНК СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи щодо боротьби із злочинністю серед неповнолітніх»³. Зокрема Л. Г. Голиш, досліджуючи функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр., відмічає, що попри великі труднощі та недоліки їхнього функціонування, ці установи в цілому виконували свою гуманну місію соціальної реабілітації дітей з особливим соціальним статусом та потребами⁴.

Наприклад, В. М. Бурдін, аналізуючи нормативні акти минулих часів, підтверджує наступність окремих концептуальних положень, які відносяться до інституту кримінальної відпові-

¹ Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття : історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Григор'єв ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 17.

² Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. П. Шпак ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2007. – С. 23–25.

³ О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : постановление ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. // СЗ СССР. – 1935 – Отд. 1 – № 19.

⁴ Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. Г. Голиш ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – С. 21.

дальності неповнолітніх¹. Це також стосується окремих інститутів кримінального процесуального права, що підтверджується точками зору науковців². А. Б. Романюк зауважує, що в основі особливостей забезпечення неповнолітнім права на захист лежать їх вікові, фізіологічні та психологічні особливості, які і обумовлюють специфіку підходу до цієї соціально-вікової групи, надаючи їм додаткові гарантії охорони їх прав у порівнянні з повнолітніми³.

Ми підтримуємо цю позицію, адже як відомо, правові норми, які регулюють суспільні відносини за участю неповнолітніх, забезпечують їм додатковий захист прав та законних інтересів, що ґрунтується на засадах правового протекціонізму, позитивної дискримінації, державної опіки та виступає як прояв охоронного режиму щодо неповнолітніх.

У зв'язку з цим зазначимо, що у законодавстві та правозастосовній практиці це повинно відбуватися при неодмінному пріоритеті їх забезпечення з боку держави, її органів та їх посадових осіб.

Такий підхід підтверджується положеннями основних міжнародно-правових актів в цій сфері. Так, в Декларації прав дитини передбачено, що дитина, зважаючи на її фізичну та розумову незрілість, потребує спеціальну охорону та піклування, включаючи належний правовий захист⁴. Загальна декларація прав людини в ч. 2 ст. 25 визнає, що дитинство дає право на особливе піклування і допомогу⁵, ст. 3 Конвенції про права дитини вказує, що в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини⁶. Щодо дії цих актів, то як підкреслює О. І. Вінгловська, що відносно неповнолітніх українське законодавство базується на гуманних засадах, закріплених в міжнародних стандартах. Але, як вона відмічає, у ряді випадків воно не відповідає міжнародним стандар-

¹ Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. М. Бурдін ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – С. 6.

² Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 18 с.; Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 40 с.

³ Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 6–7.

⁴ Декларація прав дитини : прийнята резолюцією 1386 (IV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_384.

⁵ Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. // Урядовий кур'єр. – 2008. - 10 грудня (№ 232).

⁶ Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13. - Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.

там норм, а інколи і суперечить їм¹. І ця її вказівка акцентує увагу на тому, що саме правовий чинник, в частині впровадження в українське законодавство вказаних міжнародних стандартів сприятиме удосконаленню кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

Відмітимо, що наслідком реалізації принципу соціальної справедливості та гуманізму, як прояву дії правового чинника, стало не тільки формування особливого провадження у кримінальному судочинстві. На їх ґрунті з'явилася можливість вести мову про нове правове явище, яке фактично з'явилося в першій половині ХХ ст. Ми ведемо мову про запроваджені в Женевській Декларації прав дитини, розвинуті в Декларації прав дитини ООН і остаточно закріплені в Конвенції про права дитини ідеї, що обумовили виникнення такого самостійного поняття як «права дитини». Відміченню, що частиною системи прав людини є система прав дитини, яка складається з можливостей (свобод) неповнолітньої людини, необхідних для її існування, виховання і розвитку². Це саме ті права, які враховують істотні особливості неповнолітніх, забезпечуючи їм можливість соціалізації та повноцінного розвитку. Щодо їх характеристики, то підтримаємо С. П. Коталейчука, що права неповнолітніх – це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус неповнолітніх з урахуванням особливостей розвитку людини до досягнення нею віку повноліття³. На думку О. М. Бандурки характеристика соціальних ролей громадян володіє окремими специфічними рисами. Ці риси дозволяють більш чітко визначити взаємозв'язок і взаємовплив соціальних ролей громадян та їх правового статусу. У ряді випадків конкретизовані характеристики, що визначають спеціальні соціальні ролі громадян, перетинаються з характеристиками, що впливають на процесуальне становище громадян, тобто з їх спеціальними процесуальними ролями, що значно збагачує їх сенс і має безпосередній вплив на динаміку правового статусу⁴.

Такий динамічний та адаптований до особливостей неповнолітнього правовий статус особа повинна отримувати і в сфері

¹ Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. І. Вінгловська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2000. – С. 14.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – С. 185.

³ Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Коталейчук ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2004. – С. 10.

⁴ Бандурка А. М. Административный процесс : учебник / А. М. Бандурка, Н. М. Тищенко. – Харьков : Изд-во НУВД, 2001. – С. 59–60.

кримінального судочинства, зокрема, в межах кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Цей висновок є небезпідставним, оскільки і Конвенція про права дитини (ст. 40), і Закон України «Про охорону дитинства» (Розділ V «Дитина в несприятливих умовах та екстремальних ситуаціях» ст.ст. 33, 34) передбачають можливість наділення дитини відповідними правами. О. І. Вінгловською вказано, що особливе місце займають права неповнолітнього, що знаходиться в конфлікті з законом, де ці права поєднуються саме під впливом надзвичайних обставин, але такий поділ відбиває реальність життя і чітко простежується в Конвенції прав дитини¹.

Дійсно, умови досудового розслідування та судового розгляду кримінального судочинства фактично є несприятливими щодо неповнолітнього, а тому наданий йому правовий статус повинен забезпечувати захист його прав та свобод в цих умовах і відповідно знайти своє нормативно-правове закріплення. Пропозиції з цього питання на сьогодні вже мають місце. Зокрема, А. Є. Голубовим запропоновано закріпити у КПК України специфіку процесуального становища неповнолітніх і включати до їх процесуального статусу не тільки загальні процесуальні права, та обов'язки, наприклад, підозрюваного чи обвинуваченого, але й спеціальні, зорієнтовані безпосередньо на неповнолітнього². У свою чергу Є. М. Гідулянова також пропонувала закріпити в законодавстві процесуальні права, які повинні бути надані малолітній дитині з моменту запідозрення її у вчиненні суспільно небезпечного діяння³. Ми певною мірою поділяємо ці пропозиції.

До цього доцільним вважаємо додати, що ця точка зору повинна носити системний характер та знайти свою реалізацію не тільки в кримінальному процесуальному, а також в кримінальному праві, що сприятиме комплексному вирішенню вказаного питання, а також забезпечить несуперечливість відповідних положень в межах цих споріднених галузей права. Так, на потребу у вдосконаленні кримінальної відповідальності в Україні в частині диференціації її щодо неповнолітніх різного віку вказано В. М. Бурдіним⁴.

¹ Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. І. Вінгловська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2000. – С. 9.

² Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 10.

³ Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 11.

⁴ Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. М. Бурдін ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – С. 6.

Такий комплексний підхід до правового врегулювання участі неповнолітніх у правозастосовній діяльності є притаманним й іншим галузям права, а не тільки кримінальному процесуальному праву (гл. 38 КПК України). З цього питання А. В. Савченком досліджено особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх в Україні та США. Зокрема, учений наголосив на тому, що питання відповідальності і покарання зазначених осіб в обох державах виокремлюють у спеціальні нормативні положення, застосовуючи до неповнолітніх злочинців, порівняно з дорослими особами, обмежений кримінально-правовий вплив¹. Він також характеризує норми кримінального права США про відповідальність і покарання неповнолітніх, порівняно з Україною, як більш гнучкі та різнопланові, а за певних умов і гуманніші². В інших джерелах також вказується, що норми, які регламентують це провадження, наділені такими функціональними характеристиками як гнучкість, різноплановість та гуманізм³.

Спираючись на отримані результати, щодо правового чинника становлення та розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Україні відмітимо ряд моментів. Так, саме норми права закріплюють решту чинників (історичні, соціальні, психологічні) участі неповнолітніх в кримінальних процесуальних відносинах. Ці норми мають охоронну спрямованість щодо неповнолітніх, а також забезпечують можливість адаптувати правозастосовну діяльність до цієї категорії осіб. Такі функціональні характеристики цих норм як гнучкість, різноплановість та гуманізм повинні бути притаманні їм із самого початку їх розробки та прийняття. Тому погодимося із позицією А. Є. Голубова, що кримінальний процесуальний статус неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, повинен являти собою змінений (адаптований до специфіки такої особи) процесуальний статус повнолітнього, наприклад, обвинуваченого і включати не тільки загальні, а й спеціальні процесуальні права⁴.

Вважаємо, що така правова адаптація є ні чим іншим як правовим оформленням тих історичних, соціальних, психологічних чинників, які покладено в основу становлення та розвитку

¹ Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Савченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 19.

² Там само. – С. 27.

³ Фондова лекція з навчальної дисципліни «Особливі порядки кримінального провадження». Тема 3 : Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх / за ред. Л. Д. Удалової ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ : НАВС України. – 2014. – С. 24.

⁴ Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 3, 11.

кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Правовий чинник також забезпечує втілення у зміст кримінального судочинства щодо неповнолітніх таких правових засад як соціальна справедливість та гуманізм.

Підсумовуючи наведене у підрозділі відмітимо наступне:

- становлення та розвиток досліджуваного кримінального судочинства є об'єктивно обумовленим наслідком дії низки чинників (історичних, соціальних, психологічних, правових), які поступово визначили появу особливих правил судочинства відносно неповнолітніх (малолітніх);
- історичний чинник відображує процес визнання впродовж розвитку суспільства та держави необхідності особливого поводження із неповнолітніми різних вікових груп;
- соціальний чинник показує характер та можливість включення неповнолітніх різних вікових груп у соціальні відносини, їх спроможність бути їх учасниками, а також вказує на потребу у компенсаційних механізмах їх недостатньої соціалізації;
- психологічний чинник вказує на необхідності обов'язкового врахування особистостей неповнолітнього відповідного віку та ступеня розвитку, які створюють психологічний його портрет та обумовлюють його поведінку;
- правовий чинник забезпечує нормативне опосередкування інших чинників, а також включення в регулювання участі не-повнолітніх (малолітніх) у кримінальній процесуальній діяльності правових гарантій прав, свобод цих осіб;
- зовнішньою формою існування особливих правил судочинства щодо неповнолітніх стало послідовне становлення та розвиток особливого кримінального судочинства щодо неповнолітніх;
- за своїм змістом кримінальні процесуальні норми, які регламентують це провадження, є засобом адаптації кримінального судочинства до особливостей неповнолітніх та умовою врахування специфіки участі цієї категорії осіб в кримінальних процесуальних правовідносинах;
- сутність кримінального судочинства щодо неповнолітніх – прояв охоронного режиму щодо неповнолітніх, який полягає у введенні додаткових юридичних гарантій охорони їх прав.

З метою вивчення практики реалізації цього охоронного режиму захисту дитини, існує необхідність виявлення особливостей правової регламентації кримінального судочинства щодо неповнолітніх в інших країнах.

1.2. Зарубіжний досвід кримінального судочинства щодо неповнолітніх

Сучасне кримінальне судочинство повинно бути засноване на засадах верховенства права і гарантувати право особи на справедливий суд¹. Для розуміння цих стандартів важливим є дослідження існуючих форм кримінального судочинства, у тому числі і щодо неповнолітніх, інших країн. Питання правосуддя щодо неповнолітніх завжди привертало увагу з боку науковців, практиків та громадськості, що знайшло своє втілення у заснуванні ювенальної юстиції. І кожна держава, піклуючись про своїх неповнолітніх громадян, створює власну її модель. Зокрема, науковці виділяють англо-американську, континентальну, скандинавську моделі ювенальної юстиції². Погодимося із М. М. Гультаєм, що оскільки у вітчизняному законодавстві немає аналога «чистої» ювенальної юстиції, необхідно зважати на багаторічний досвід діючих західних судів, які мають напрацювання відповідно до правових систем, що виникли задовго до створення ювенальної юстиції³. Однак система ювенальної юстиції тієї чи іншої країни являє собою унікальний комплекс концепцій і форм діяльності, який визначається особливостями історії і правової системи⁴. Тому навіть в рамках однієї системи, наприклад, англо-американської, американський суд відрізняється від англійського за процесуальними характеристиками. Відповідно, кримінальне судочинство щодо неповнолітніх в Україні повинно мати власні особливості, які враховують специфіку власної правової системи, але беручи при цьому до уваги загальні форми та методи, що апробовані в світовій практиці.

В контексті предмету дослідження цього підрозділу погодимося із М. М. Гультаєм, який вказує, що оскільки у вітчизняному законодавстві немає аналога «чистої» ювенальної юстиції,

¹ Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.

² Ювенальна юстиція: навч. посіб./ А.І. Гусев, Ю.Б. Костова, Н.М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 65; Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2005. – Кн. 2. – С. 7.

³ Гультай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції [Електронний ресурс] / М. М. Гультай. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FD13963E350840C5C225710100399CD1&Count=500&.-> 08.07.2009.

⁴ Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2003. – Кн. 1. – С. 94.

необхідно зважати на багаторічний досвід діючих західних судів, які мають напрацювання відповідно до правових систем, що виникли задовго до створення ювенальної юстиції¹.

Першою групою країн, досвід яких ми узагальнимо є країни континентальної системи права, до якого відноситься і Україна. Як відмічають фахівці, типовим варіантом континентальної моделі суду для неповнолітніх є французький суд цієї юрисдикції². Перші спроби нормативного та організаційного забезпечення кримінального судочинства щодо неповнолітніх у Франції були започатковано ще в 1912 р.³ З цього часу це провадження оформилося у окремий, особливий вид правозастосовної діяльності, яка спрямована на забезпечення прав дитини і не лише в кримінальному судочинстві. Система кримінального судочинства щодо неповнолітніх цієї країни має чітко виражену реінтеграційну спрямованість, а її суб'єктами є не тільки правопорушники, а й діти, які потрапили в соціально небезпечні ситуації ще до вчинення протиправного діяння⁴. Наприклад, ст. 2 Ордонансу «Правопорушення неповнолітніх» від 2 лютого 1945 р. передбачає переважне застосування заходів захисту, нагляду та сприяння перед кримінальним покаранням⁵. До того ж певна система заходів по захисту неблагополучних дітей передбачена також в Цивільному та Цивільно-процесуальних кодексах Франції, однак і тут головною ланкою по їх застосуванню виступає ювенальний суддя⁶.

Саме поняття «неповнолітні» у законодавстві Франції включає в себе поділ цих осіб на 3 вікові групи: до 13 років, від 13 до 16 років та від 16 до 18 років⁷.

Нормативно-правове забезпечення судочинства стосовно дітей у Франції має власну особливість. Так, КПК цієї країни не

¹ Гультай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції [Електронний ресурс] / М. М. Гультай. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FD13963E350840C5C225710100399CD1&Count=500&_ 08.07.2009.

² Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 76.

³ Ювенальная юстиция і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2003. – Кн. 1. – С. 94.

⁴ Ювенальная юстиция: навч. посіб. / А.І. Гусев, Ю.Б. Костова, Н.М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 81–82.

⁵ Правонарушения несовершеннолетних : закон № 45–174 от 2 февр. 1945 г. // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 108.

⁶ Гражданский кодекс Франции (выдержки) // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 142–145; Гражданско-процессуальный кодекс Франции (выдержки) // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 138–141.

⁷ Правонарушения несовершеннолетних : закон № 45–174 от 2 февр. 1945 г. Вказана праця. – С. 107–137.

регулює кримінального судочинства щодо неповнолітніх, це відбувається на підставі окремих законів, які визначають всі питання судочинства, процесуальні та матеріально-правові аспекти, що стосуються цієї категорії кримінальних проваджень, і в остаточному вигляді формують автономну судову систему кримінальних проваджень щодо неповнолітніх¹. Такими актами є Ордонанс від 2 лютого 1945 р., що діє із змінами, внесеними Законом від 24 травня 1951 р. та Ордонанс від 23 грудня 1958 р.². Судова система щодо неповнолітніх Франції має триступеневу систему, розмежування якої відбувається з урахуванням компетенції кожного ступеня: суддя для неповнолітніх (juges des enfants), трибунал у справах неповнолітніх (tribunaux pour enfants) та суд ассізів у справах неповнолітніх (cours d' assises pour mineurs), спеціальна палата апеляційних судів³, де вказані суди мають виключну підсудність щодо всіх видів правопорушень неповнолітніх⁴. Зокрема, ця виключна підсудність прямо закріплена в ст. 1 Ордонансу «Правопорушення неповнолітніх» від 2 лютого 1945 р.

З аналізу ювенальної юстиції Франції можна зробити висновки, що автономія правового регулювання цієї системи та судової юрисдикції призводить до необхідності спеціалізації й інших суб'єктів кримінального судочинства щодо неповнолітніх, які наділені владними повноваженнями. Зокрема, до спеціалізованих органів відносяться: поліція, прокуратура, ювенальні суди (виховні служби при них) та неурядові організації, де працівники зазначених установ згідно з законодавством Франції повинні мати відповідну підготовку в цій сфері⁵. Особливостями ювенальної юстиції в цій країні є також те, що суддя у певних випадках може сам провадити досудове розслідування щодо неповнолітніх⁶, де однією з підстав прийняття такого рішення є обов'язкова наявність дослідження неповнолітнього правопорушника та його оточення, яке оформлюється як «соціальне досьє», підготовкою якого займаються спеціалісти-вихователі⁷.

¹ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 302; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 76.

² Правонарушения несовершеннолетних : закон № 45–174 от 2 февр. 1945 г. // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 107–137..

³ Гуценко К. Ф. Вказана праця. – С. 307–308; Ювенальна юстиція : навч. посіб. / А. І. Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 79.

⁴ Мельникова Э. Б. Вказана праця. – С. 68.

⁵ Ювенальна юстиція : навч. посіб. Вказана праця. – С. 79.

⁶ Гуценко К. Ф. Вказана праця. – С. 309.

⁷ Ювенальна юстиція : навч. посіб. Вказана праця. – С. 81.

Як узагальнення характеристики судочинства стосовно дітей у Франції наведемо точку зору Е. Б. Мельникової. Вона зазначає, що у законодавстві цієї країни щодо неповнолітніх більше уваги приділяється заходам впливу, ніж власне судовій процедурі, але іноді занадто сувора регламентація самої процедури робить суд для неповнолітніх «схожим» на загальний суд, що перешкоджає індивідуалізації¹, як одного з принципів ювенальної юстиції у всьому².

Ювенальна юстиція існує і в Німеччині, а систему її законодавства складають Закон «Про нове правове регулювання діяльності по наданню допомоги дітям та молоді» 1991 р., Закон «Про суди у справах Неповнолітніх» 1974 р., Закон «Про ювенальні суди» 1953 р. та ряд інших правових актів³. Це свідчить про те, що німецький законодавець розглядає права дітей як окремий напрямок правового регулювання, де основний акцент робиться на забезпеченні їх прав, зокрема завдяки спеціальному законодавству, яке регулює кримінальні процесуальні відносини поряд із КПК Німеччини.

Щодо структури ювенальної юстиції Німеччини, то її складають ювенальні суди, соціальна служба, ювенальні прокурори, співробітники правоохоронних органів та неурядові організації, до працівників котрих висуваються вимоги щодо досвіду виховної роботи, обізнаності в педагогіці, підлітковій психології, соціології та криминології⁴. З наведеного відмічаємо, що в праві цієї країни принцип пріоритетного забезпечення прав та законних інтересів дітей знаходить свій прояв в нормативному, організаційному та кадровому забезпеченні судочинства стосовно неповнолітніх. Наприклад, це втілюється в побудову ювенальних судів, які є самостійними підрозділами загального суду⁵. В літературі звернуто увагу, що система кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Німеччині є достатньо стабільною впродовж тривалого періоду часу⁶.

Власну специфіку має кримінальне судочинство стосовно дітей у Нідерландах. Фахівці відмічають, що хоча в цій країні відсутні окремі законодавчі акти з цього питання, але КПК цієї країни достатньо повно регламентує особливості відповідного

¹ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 80.

² Там само – С. 17.

³ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 409; Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2003. – Кн. 1. – С. 94; Ювенальна юстиція : навч. посіб. / А. І. Гусєв, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 82.

⁴ Ювенальна юстиція : навч. посіб. Вказана праця. – С. 82.

⁵ Там само – С. 83.

⁶ Мельникова Э. Б. Вказана праця. – С. 102.

провадження, зокрема уповноважені суб'єкти наділені широкими дискреційними повноваженнями, а питання про доцільність початку кримінального переслідування неповнолітнього передбачає необхідність погодження його прокурором з освітнім закладом¹. Судочинство щодо неповнолітніх в Нідерландах визначається відновлюючою спрямованістю, а до його специфіки в цій країні відносять: можливість переходу провадження про серйозний злочин до дорослої юстиції, і, навпаки, справа особи віком до 20 років за розсудом суду може бути направлена до системи ювенальної юстиції; широкі дискреційні повноваження поліції, прокурора та суду щодо закриття провадження на підставі виконання неповнолітнім низки умов; поширення юрисдикції судів як на кримінальні, так і на цивільні справи неповнолітніх; широкий спектр альтернативних покаранню заходів впливу на неповнолітнього². Органами, що залучені до кримінального судочинства щодо неповнолітніх в цій країні є: поліція у справах неповнолітніх, ювенальні судді (суди), ювенальні прокурори (на правах окремих підрозділів прокуратури), ювенальні адвокати, Рада з захисту дітей при Міністерстві юстиції Нідерландів, центри пробації та неурядові організації³.

У Бельгії кримінальне судочинство щодо неповнолітніх було відокремлене у 1912 р.⁴. Зокрема, у цій країні для розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх почали створюватися спеціальні суди, які багато уваги приділяють з'ясуванню умов виховання неповнолітнього правопорушника, ретельно досліджують його особу, а також можливість його перевиховання. Практика призначення покарання в таких судах більш м'яка, вони широко застосовують альтернативи кримінальному покаранню. Основним органом, який вирішує справи неповнолітніх в Бельгії, є сімейні суди, що представляють «суд змішаної, причому комплексної, юрисдикції – кримінальної, цивільної, сімейної». Особливістю провадження щодо дітей в Бельгії є те, що по певних категоріях проваджень можлива заміна судового втручання втручанням адміністративним. Існують комітети по захисту прав молоді, засновані в 1965 р., головним завданням

¹ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 25; Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2005. – Кн. 2. – С. 7.

² Ювенальна юстиція: навч. посіб. / А.І.Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін.; за заг.ред. Н. М. Крестовської. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 85–86.

³ Ювенальна юстиція : навч. посіб. Вказана праця. – С. 84; Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів. Вказана праця. – С. 7–8.

⁴ Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів. Вказана праця. – С. 94.

яких є охорона прав і інтересів неповнолітніх від зазіхань на них, а не боротьба з їх правопорушеннями¹.

Дещо подібна система судочинства щодо неповнолітніх існує в Швейцарії, де по прикладу Бельгії створено спеціальну службу молоді, до якої входять департаменти організації дозвілля та відпочинку, спеціальної допомоги, медико-педагогічна служба і служба опікунства.

В Польщі виникнення системи судочинства стосовно неповнолітніх пов'язано із прийняттям Закону «Про процедуру розгляду справ неповнолітніх» (Juvenile Procedures Act) 1982 р., який разом із низкою інших нормативних актів, наприклад, Законами «Про кримінальні злочини та дрібні правопорушення» (Criminal Law and Petit Offences Act), «Про кураторів по сімейних і кримінальних справах» 1986 р., доволі повно враховує міжнародні стандарти щодо прав дитини². До кола органів, які мають повноваження в цій сфері, входять: загальний кримінальний суд (в разі вчинення тяжкого злочину неповнолітнім віком від 15 років); сімейні суди; службу кураторів при судах; установи для виконання покарань; неурядові організації. Особлива увага при вирішенні справ щодо неповнолітніх приділяється збиранню звіту про підлітка, його оточення тощо, який впливає на характер прийнятого судом рішення. Широко використовуються альтернативні заходи із розв'язання виниклого конфлікту між підлітком, потерпілим або громадою та державою, зокрема медіація. Остання як форма вирішення кримінального судочинства щодо неповнолітнього реалізується в межах відновного правосуддя, яке, на відміну від карального, визнається одним з перспективних напрямків вдосконалення ювенальної юстиції в багатьох країнах світу³.

Окрему групу, враховуючи їх спорідненість у правовому та організаційному забезпеченні кримінального судочинства щодо неповнолітніх, складають Скандинавські країни (Данія,

¹ Кодекс законів про працю України : закон України від 10 грудня 1971р.№ 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. - Дод. до N 50. – Ст. 375 (зі змін. та допов.); Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 101–106.

² Ювенальная юстиция: навч. посіб./ А. І.Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін.; за заг.ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 89; Ювенальная юстиция і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2005. – Кн. 2. – С. 7; Ювенальная юстиция в Польше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.juvenilejustice.ru/2005/12/05/11>.

³ Блэймор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции / Г. Блэймор // Восстановительная юстиция : сб. материалов. - М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2005. – С. 26–28; Карнозова Л. М. Восстановительный подход к правосудию несовершеннолетних / Л. М. Карнозова // Восстановительная юстиция : сб. материалов. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2005. – С. 89–91; Слинько Д. С. Вопросы практики применения медиации (примирения) в уголовно-правовых отношениях / Д. С. Слинько, В. М. Трубников // Від громадянського суспільства – до правової держави : Тези VII Міжнародної наукової Internet-конференції студентів та молодих вчених. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 520.

Фінляндія, Швеція, Норвегія). В цих країнах відсутні окремі судові інстанції для неповнолітніх правопорушників, що пояснюється акцентуванням уваги на профілактичній та соціально-реінтеграційній спрямованості впливу на неповнолітніх. При такому підході, коли спеціалізованого суду, як центрального ланцюга судочинства щодо неповнолітніх, немає, значну роль відіграють позасудові (адміністративні) органи та громадські організації. Наприклад, справами цих осіб займаються комітети з благополуччя молоді, що за своєю сутністю є соціальними службами для неповнолітніх¹. Такий підхід заслуговує на позитивну оцінку, оскільки місцева громада також залучається до встановлення контролю над правопорушеннями неповнолітніх, їх належним вихованням та ресоціалізації. Функціонування кримінального судочинства щодо неповнолітніх в цих країнах, не дивлячись на відсутність спеціального суду для дітей як суб'єкта координації, має високу ефективність, що обумовлено тісною взаємодією між всіма його учасниками. Н. М. Крестовська характеризує кримінальне судочинство щодо неповнолітніх в Скандинавських країнах, відмічає, що значна роль у ній відводиться працівникам соціальних служб, які не тільки забезпечують збирання інформації про неповнолітнього з метою індивідуалізації заходів впливу, а й також виступають гарантами забезпечення його прав та законних інтересів під час провадження². Узагальнюючи наведене, відмітимо, що особливостями кримінального судочинства щодо неповнолітніх в цих країнах є: 1) його неформальний характер; 2) залучення та наділення повноваженнями недержавних формувань; 3) орієнтація на профілактику правопорушень неповнолітніх, їх соціалізації та реінтеграцію; 4) визнання важливої ролі соціальних служб для молоді у забезпеченні завдань кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

Далі звернемо увагу на досвід в цій сфері країн англосаксонської правової сім'ї (США, Великобританії, Канада та Нова Зеландія). Як відомо, саме США стали першою країною, яка започаткувала відокремлення судів стосовно дітей від загальної системи кримінального судочинства. Так, 2 липня 1899 р. у м. Чикаго штату Іллінойс було засновано перший у світі спеціальний суд в справах неповнолітніх. Така тенденція зберіглася в цій країні й на сьогодні. Основна особливість кримінального судочинства щодо неповнолітніх в США полягає в тому, що фактично

¹ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 106.

² Ювенальная юстиция: навч. посіб./ А.І.Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін.; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 86–89.

при наявності загального федерального рівня (організаційного, правового тощо), суттєва специфіка спостерігається на рівні окремих штатів¹. Це відображується на нормативно-правовій основі системи судочинства стосовно дітей, в якій можна виділити федеральний рівень (Акт про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням неповнолітніх) та рівень штатів (Акт про запобігання злочинам неповнолітніх (Каліфорнія), Акт про сімейні суди (Нью-Йорк). За вказівкою Н. М. Крестовської систему ювенальної юстиції США складають: поліція; ізолятори тимчасового тримання; прокурори та громадські захисники; ювенальні суди; пенітенціарні установи для неповнолітніх; державні та громадські програми перевиховання та профілактики². Викладене дає підстави для твердження, що систему кримінального судочинства щодо неповнолітніх в США можна характеризувати як спеціалізовану, автономну, принаймні відносно автономну.

Щодо відносної автономності, то як вказується у Англії та США, це пов'язано із тим, що поряд з розглядом кримінальних проваджень неповнолітніх у ювенальних судах існує можливість вирішення такого провадження у суді загальної юрисдикції, що підтверджено практикою Верховного суду США (справа Кента (1966 р.), справа Голта (1967 р.))³. Також при наявності окремої судової ланки щодо неповнолітніх в США, наприклад, в штаті Вірджинія вона має назву «суд щодо неповнолітніх та внутрішніх сімейних взаємин», в більшості штатів апеляційна та касаційна інстанції по цих справах перебувають в межах судів загальної юрисдикції, відповідно, апеляційного та Верховного суду штату⁴. При цьому, все ж таки, забезпечується відокремлення ювенального судочинства від загального та спеціалізація основних суб'єктів провадження⁵. Зокрема це проявляється в наявності персональної підсудності і підслідності у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Звернуто також увагу, що суди можуть розглядати не тільки такі кримінальні провадження

¹ Шишкін В. І. Судові системи країн світу: навч. посіб.: [у 3 кн.]. / В. І. Шишкін. – Київ: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 90–91.

² Ювенальна юстиція: навч. посіб./ А.І.Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін.; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 66–67.

³ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 52.

⁴ Молдован А. В. Кримінальний процес : Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – С. 77–78.

⁵ На доцільність спеціалізації, окрім слідчого та судді, прокурора та захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вказали 70 % опитаних слідчих.

щодо неповнолітніх, а й провадження щодо дітей, які потребують захисту та допомоги¹. Як зауважує В. І. Шмеріга, це відбувається в так званому «сімейному суді», який має розширену, міжгалузеву юрисдикцію щодо кримінальних проваджень неповнолітніх. В США доктрина сімейного суду як засобу захисту сім'ї – фундаментального елементу громадянського суспільства, має багато прихильників, на думку яких, цей суд є більш наближеним до проблем та потреб родини, а відповідно, може їх більш ефективно вирішувати².

Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх в США, як свідчить аналіз літератури³, можна характеризувати наступним чином: спрощення, оперативність та персоналізація судової процедури за рахунок зменшення формальних моментів провадження, акцентування уваги на особі неповнолітнього та доцільному заході впливу з широкої їх системи, пріоритет виховання дитини, її перевиховання та реінтеграції до суспільства.

Відмітимо, що спрощення та оперативність судової процедури, яка притаманна судам щодо неповнолітніх в США, певним чином зменшує рівень забезпеченості прав та законних інтересів неповнолітнього, а також відкриває шлях для реалізації широких дискреційних повноважень правозастосувача, що може негативно вплинути на зміст та характер остаточного рішення. Однак, в цілому, сама система залишається доволі ефективною, що забезпечується за рахунок спеціалізації суб'єктів, які мають владні повноваження, належного їй правового, матеріального та кадрового забезпечення, а також розширеного арсеналу засобів впливу, що можуть бути застосовані до неповнолітнього.

У Великобританії кримінальне судочинство щодо неповнолітніх бере свій початок з 1908 р., коли був прийнятий Закон про дітей, що заклав основу для посиленої уваги з боку держави та суспільства до забезпечення прав цих осіб. На сучасному етапі регламентація цього кримінального судочинства що відбувається як на ґрунті окремих законів, так і норм прецедентного права, що обумовлено особливістю правової системи цієї країни. Але норми прецедентного права дещо втрачають своє значення, а закони останнім часом стали отримувати все більший «юридичний авторитет», де в сфері кримінального судочинства щодо

¹ Ювенальна юстиція: навч. посіб. / А. І. Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін.; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 67.

² Шмеріга В. І. Сімейний суд як різновид ювенального судочинства : американський досвід / В. І. Шмеріга // Делінквентна поведінка дітей та молоді : сучасні технології протидії : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 березня – 1 квітня 2006 р.) : у 2 ч. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – Ч. 2. – С. 266–267.

³ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 69; Шмеріга В. І. Вказана праця. – С. 268; Ювенальна юстиція: навч. посіб. Вказана праця. – С. 68–75.

неповнолітніх такими актами виступають закони «Про дітей та молодь» (1933 р.), «Про правосуддя для неповнолітніх і доказах по кримінальним справам» (1999 р.), «Про злочини та порушення громадського порядку» (1938 р.), а також Інструкції Міністра внутрішніх справ з питань застосування цих законів та ін.¹ В низці інших законів («Про поліцію та кримінальні докази» (1984 р.), «Про повноваження кримінальних судів» (1973 р.), «Про магістратські суди» (1980 р.), «Про кримінальну юстицію та публічний порядок» (1999 р.) та ряд інших) також містяться окремі норми, що спрямовані виключно щодо неповнолітніх². Отже, можна констатувати наявність окремої правової бази функціонування цього провадження та вести мову про наявність в Англії певної підгалузі – права ювенального судочинства.

Стосовно системи органів, що здійснюють кримінальне судочинство щодо неповнолітніх у цій країні, то як показує аналіз фахової літератури, вести мову про існування відокремленої та автономної системи таких органів, наприклад, як у Франції, підстав немає. В загальній системі судочинства Англії такі органи виділяються за ознаками спеціалізації, застосовуючи під час розгляду кримінальних проваджень про правопорушення неповнолітніх (суди щодо неповнолітніх в складі магістратських судів) норми відповідних законів. При цьому саме провадження має неформальний характер з акцентуванням уваги на особі правопорушника, його винуватості та визначенні найбільш доцільного заходу впливу. Особливістю англосаксонської моделі кримінального судочинства щодо неповнолітніх є можливість передавання провадження з «дитячого» суду до «дорослого» і навпаки, а також на комплексність питань, що вирішуються судами³.

Специфічним моментом кримінального судочинства щодо неповнолітніх в цій країні є також те, що в праві широко використовує принцип доцільності. Зокрема широких дискреційних повноважень щодо вирішення питання про початок кримінального судочинства при вчиненні неповнолітнім незначного правопорушення набувають позасудові органи, наприклад поліція. Остання уповноважена запобігати дитячий бездоглядності та шкільним прогулам, застосовуючи передбачені законом заходи впливу (попередження). К. Ф. Гуценком звернуто увагу, що щодо

¹ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головки, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 51-52; Молдован А. В. Кримінальний процес : Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – С. 66.

² Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 73–74; Ювенальна юстиція : навч. посіб. / А. І. Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 76.

³ Мельникова Э. Б. Вказана праця. – С. 73–76.

неповнолітніх доволі часто застосовується інститут офіційного попередження, який може включати програми медіації, він замінює кримінальне переслідування та є формою закінчення поліцейського розслідування¹.

Тобто система кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Великобританії переважно має профілактичну спрямованість та мінімізує формальність офіційних дій щодо цих осіб та визнає небажаність їх залучення до судової процедури. При цьому використовується широкий спектр непримусових заходів впливу на неповнолітнього. Наприклад, застосування отримав такий запобіжний захід як електронний моніторинг за дотриманням умов звільнення з-під варти, до речі, на підставі актів «Про кримінальне правосуддя» (1991 р.) та «Про злочин (покарання)» (1997 р.) він може бути застосований як засіб примусового характеру (покарання)².

Як і в США, у Великобританії широко відбувається залучення місцевих громад, соціальних служб до участі в цьому провадженні. Вказується, що це стосується діяльності служби пробації, але, на відміну від США, в Англії її фактично замінюють місцеві соціальні служби³. У США створені Національний центр інформації про злочини, уніфікована система обліку й реєстрації злочинів, автоматизована система ідентифікації відбитків пальців⁴. Також звернуто увагу, що з метою забезпечення додаткових гарантій реалізації права неповнолітніх на захист зокрема в США й Великобританії створені спеціальні юридичні консультації, що фінансуються за рахунок бюджетів різних рівнів, добровільних пожертвувань, а також відрахувань адвокатів, які не бажають брати участь у провадженнях за призначенням⁵.

В Канаді кримінальне судочинство щодо неповнолітніх має також тривалу історію свого розвитку. Так, починаючи з 1908 року питанням правового врегулювання відповідальності та судочинства щодо молодих правопорушників стала приділятися окрема увага. Поступово, змінюючи один одного в цій країні були прийняті та діяли закони: «Про неповнолітніх злочинців» 1908 р., «Про молодих правопорушників» 1982 р., а з 2003 р.

¹ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 116–117.

² Ювенальна юстиція: навч. посіб. / А.І.Гусев, Ю.Б.Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 79.

³ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 75.

⁴ Шендрик В. В. Особливості попередження злочинності неповнолітніх у США, Канаді та Україні / В. В. Шендрик, Ю. І. Лаптії // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 117.

⁵ Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 12.

«Про кримінальну ювенальну юстицію»¹. За зауваженням канадського судді Роберта Лутса перехід від закону «Про неповнолітніх злочинців» до закону «Про молодих злочинців», який отримав свій подальший розвиток в Законі «Про кримінальну ювенальну юстицію», мало філософське значення – по суті, це був перехід від «моделі соціального патронажу» до більш традиційної моделі правосуддя. Аналіз вказаних законів дає підставу для висновку, що в Канаді від самого початку держава та суспільство обрали шлях побудови окремої юрисдикції ювенальних судів, в межах якої поступово відбувалася зміна форм та методів поводження з неповнолітніми.

І, як можна зробити висновок з узагальнення вищенаведеного, в більшості країні, де англосаксонська правова система має значне поширення (Англія, США, Канада), зараз відбувається процес широкого залучення місцевих громад до кримінального судочинства щодо неповнолітніх на всіх його етапах та в різних формах, що розглядається як важливий напрямок розвитку сучасної ювенальної юстиції², що на наш погляд слід розвивати і в Україні.

Щільна інтеграція до системи судочинства щодо неповнолітніх інституцій громадянського суспільства зі заміною каральної практики на відновну модель виховного впливу представлена і у Новій Зеландії. В літературі відмічається, що елементом ювенальної юстиції цієї країни як альтернатива судовому провадженню є процедура, яка в своїй основі містить традиційні цінності культури Маорі (корінна народність Нової Зеландії) – важливість вибачення та досягнення загальної злагоди. Цей механізм втілено в сімейних конференціях, які проходять в неформальній обстановці, в них приймають участь родичі правопорушника, потерпілі, представники поліції, соціальні працівники та інші особи. В переважній більшості випадків конференції приносять реальний результат в формі перевиховання неповнолітнього, і такий досвід запозичений Австралією, США, Сінгапуром, Палестиною, Південною Африкою тощо³. В цьому кон-

¹ Закон о системе уголовного правосудия в отношении несовершеннолетних : выдержки (Законопроект С–7) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juvenilejustice.ru/files/attachements/documents/280_528.doc; Канадский Закон «О молодых правонарушителях» // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М.: МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 8–105; Лутс Р. Обзор Канадской системы ювенальной юстиции / Р. Лутс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juvenilejustice.ru/files/attachements/documents/280_528.doc.

² Ювенальная юстиция: навч. посіб. / А.І.Гусев, Ю. Б. Костова, Н.М.Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 70.

³ МакЭлри Ф. Новозеландская модель семейных конференций // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып.2, кн.1.- С. 40–63; Редгрэйв Т. Новозеландская революция в ювенальной юстиции / Т. Редгрэйв// Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. / под ред. М. Г. Флямера.– М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 1. – С. 35–39.

тексті відмічено, що органічною частиною концепції ювенальної юстиції є участь в її механізмі представників громадянського суспільства, що обумовлено історичними чинниками – органічним зв'язком судового округу суду і громади¹. Нажаль, в Україні про участь місцевих громад у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх фактично сказати нічого. Сподіваємося, що ті зусилля в цьому напрямку, що мають місце на рівні окремих областей, нарешті отримають своє законодавче закріплення та практичну реалізацію, а неповнолітні відчують той особливий підхід, який має місце в більшості демократичних держав світу.

Підтвердженням особливого підходу до неповнолітніх є норми кримінального законодавства більшості зарубіжних країн, в яких застосування примусових заходів до цих осіб вирішується відмінно від дорослих. В. М. Бурдіним підкреслена необхідність детальної диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх, яка, за його визначенням, визнається більшістю КК зарубіжних країн (зокрема, Голландії, Республіки Білорусь, Швейцарії, Латвійської Республіки, Російської Федерації)². І ця позиція знаходить свою підтримку серед вітчизняних фахівців з кримінального права³. З чим ми також погоджуємося.

Як свідчить аналіз літератури з питань кримінального права зарубіжних країн, диференціація кримінальної відповідальності неповнолітніх, як правило, знаходить своє втілення в окремих структурних складових КК відповідних країн (розділів або глав), а також в окремих законах (наприклад, США, Англія, Канада, Франція, Німеччина, Японія, Російська Федерація)⁴. Це надає можливість показати загальні принципи кримінальної відповідальності неповнолітніх і привести в систему всі норми, які регулюють кримінальну їх відповідальність. Слід звернути увагу, що такий підхід до правового врегулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх характерний не тільки для країн Європи, Англії та США. З цього приводу С. С. Кабальєро в дослідженні «Відповідальність неповнолітніх за законодавством країн

¹ Судебная власть / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 512–513.

² Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – С. 33.

³ Северин О. О. Заходи кримінально-правового характеру, їх застосування до неповнолітніх правопорушників як спеціальна система здійснення принципів диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності / О. О. Северин // Держава та регіони. Серія : Право. – 2009. – № 1. – С. 148.

⁴ Курс уголовного права. Общая часть : учебник : в 2 т. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 2 : Учение о наказании. – С. 319–320; Навроцький В. О. Кримінальне законодавство зарубіжних держав: питання особливої частини / В. О. Навроцький – Львів : Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 1999. – С. 18; Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : учеб. пособие / Н. А. Голованова, В. Н. Еремин, М. А. Игнатова и др. ; под ред. И. Д. Козочкина ; Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова. – М. : Омега-Л, 2003. – С. 37, 138–139, 259, 378; Уголовное право современных зарубежных стран : Англии, США, Франции, Германии : учеб. пособие / Н. Е. Крылова, А. В. Серебрянникова ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак. – М. : Зерцало. – 1997. – С. 57, 169.

Латинської Америки» вказує, що в цих країнах слідом за європейськими країнами на початку ХХ століття виникає нова галузь кримінального права – право неповнолітніх, мета якого – захист інтересів неповнолітнього правопорушника шляхом виключення його з сфери дії загального кримінального законодавства і спеціального поводження з ним¹.

Звернемо увагу, що є певна тенденція до одночасного виокремлення та об'єднання в окремих законах норм кримінального та процесуального права щодо правопорушень неповнолітніх. І такий підхід сприяє комплексному вирішенню питань забезпечення прав неповнолітніх під час притягнення їх до кримінальної відповідальності. Отже, можна зробити висновок про підтвердження існування в кримінальному праві більшості країн світу, до того ж різних правових систем, тенденції, до диференціації правового регулювання застосування до неповнолітніх примусових заходів з боку держави. Ця диференціація обумовлена цілою низкою факторів, але її мета одна – пріоритетний захист прав та законних інтересів неповнолітніх, які опинилися в складній ситуації та застосування у зв'язку із цим до них примусових заходів з боку держави.

Підводячи підсумок аналізу досвіду зарубіжних країн у сфері кримінального судочинства щодо неповнолітніх, можна виокремити низку спільних для них рис. У цьому контексті погодимося із точкою зору, що в наш час існує стійка тенденція до наближення змісту та форм інститутів кримінального судочинства різних країн, що обумовлюється активним впливом на право окремих держав зовнішніх факторів (міжнародно-правове співробітництво, обмін науковою інформацією, контакти між науковцями тощо)². Вважаємо, що ці загальні риси, відображують специфіку правового регулювання ювенальної юстиції, можуть виступати як концептуальні засади вдосконалення вітчизняного судочинства щодо неповнолітніх. До їх числа віднесемо: окремий, особливий вид правозастосовної діяльності; ця діяльність заснована на міжнародних стандартах прав дитини; вона спрямована на забезпечення, охорону і захист прав, свобод та законних інтересів дитини, відновлення її статусу, що відрізняє це провадження від звичайного кримінального судочинства; розглядається як самостійний напрямок правового регулювання, де процедура провадження, як правило, не обтяжена

¹ Сеферино Санчес Кабальєро. Ответственность несовершеннолетних по законодательству стран Латинской Америки : уголовно–правовые и криминологические аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сеферино Санчес Кабальєро. – М., 1999. – С. 7.

² Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 34–43.

зайвими формальностями; організаційно оформлена у вигляді автономної гілки судової системи або спеціалізованого підрозділу загального суду; важливою є спеціалізація суб'єктів провадження, які наділені владними повноваженнями (слідчі, прокурори, захисники, соціальні працівники, вихователі тощо)¹; участь та взаємодія в провадженні як урядових і неурядових організацій; поширення юрисдикції судів як на кримінальні, так і на цивільні та сімейні справи; широкий спектр альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на неповнолітнього; втілена в цьому провадженні засада пріоритетного забезпечення прав дітей (*parens patriat*) знаходить свій прояв в судочинстві щодо неповнолітніх.

Викладене дає підстави для системи класифікаційних критеріїв, за якими можна характеризувати систему кримінального судочинства щодо неповнолітніх в більшості країн світу. До їх числа віднесемо: за ступенем інтеграції (розмежування) цієї системи з загальною системою судочинства: автономна, автономно-інтегрована, інтегрована; за характером спеціалізації уповноважених державних органів: організаційно-спеціалізована, функціонально-спеціалізована; за ступенем взаємодії із приватними особами та громадянським суспільством: замкнута модель, відкрита модель; за ступенем охоплення правовідносин, які виникають з моменту вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення до моменту виконання призначеного йому заходу впливу: модель повного циклу впливу, модель обмеженого циклу впливу; за обсягом прав неповнолітнього, що захищаються: комплексна міжгалузєва модель, одинична галузєва модель; за характером нормативно-правової бази судочинства: власна нормативна база, галузєва нормативна база; за структурою та характером заходів впливу на неповнолітнього: традиційність заходів впливу, альтернативність заходів впливу; за центральним органом системи: переважно судова модель, переважно адміністративна модель; за типом реакції на правопорушення неповнолітніх: карального, реабілітаційного, відновного.

Модель кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Україні можна охарактеризувати наступним чином: інтегрована в галузєву систему судочинства функціонально-спеціалізована замкнута модель обмеженого циклу впливу карального типу, врегульована галузєвою нормативною базою. З урахуванням наявності, так би мовити «негативних» характеристик (каральний

¹ 70 % опитаних слідчих вказали на доцільність спеціалізації у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, окрім слідчого та судді, також прокурора та захисника.

тип, замкненість тощо), можна визначати заходи щодо вдосконалення цієї системи.

З'ясувавши загальні риси досліджуваного провадження на прикладі аналізу процесуального права інших країни у наступній частині роботи увагу присвятимо нормативній основі судочинства щодо неповнолітніх в системі кримінального процесуального права України.

1.3. Місце кримінального судочинства щодо неповнолітніх у системі кримінального процесуального права

Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, як визнано у літературі¹, є відносно відокремленою частиною кримінального процесу, що обумовлено притаманними йому особливостями. Держава постійно вживає заходів щодо вдосконалення його правової регламентації², адже правові норми, як вказано у фаховій літературі, лежать в основі врегулювання будь-яких суспільних явищ та утворюють основу механізму правового регулювання кримінальних процесуальних відносин³. Тому підвищення ефективності цього провадження повинно розпочинатися із його правової основи. Акцентування уваги на цьому не випадкове, бо основну увагу у своїх дослідженнях вчені, як правило, присвячували питанням удосконалення змісту окремих кримінальних процесуальних норм, які регулюють відповідний аспект

¹ Гідулянова С. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 15; Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 4; Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Харків : Право, 2010. – С. 535; Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 6.

² Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

³ Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 30; Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 154–155; Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : [навч. посіб.] / Л. М. Лобойко. – Київ : Істина, 2005. – С. 22, 30; Тихомиров Ю. А. Механизм управления в развитии социалистическом обществе / Ю. А. Тихомиров. – М. : Наука, 1978. – С. 48.

цього провадження («порядок використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх»¹, процесуальний статус неповнолітніх та малолітніх осіб², «призначення і проведення експертизи у цих справах»³, «тлумачення змісту ст. 433 КПК України» та застосування «примусових заходів виховного характеру, що призначаються судом»⁴, «якість з'ясування характеристики неповнолітнього обвинуваченого»⁵, «...законне представництво у кримінальному процесі ...»⁶, «реалізація у рішеннях слідчого даних про особу неповнолітнього обвинуваченого»⁷ тощо). Але комплексний аналіз нормативного підґрунтя кримінального судочинства щодо неповнолітніх як самостійного правового явища, його змісту та призначення, залишався поза увагою науковців. Це не сприяло формуванню цілісного бачення найбільш ефективних форм його регламентації.

На необхідність у новому КПК докладно врегулювати особливості судочинства в справах неповнолітніх свого часу вказував М. М. Михеєнко⁸. Продовженням цієї точки зору є указ Президента України від 24.05.2011 № 597/2011 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», де наголошено, що її метою є побудова в Україні системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням⁹. Тому в основу системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх повинно бути покладено відповідне правове підґрунтя. Погодимось з думкою Ю. О. Гурджі, що питання про напрями розвитку засобів кримінального процесуального забезпечення

¹ Петечел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / О. Ю. Петечел; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2009. – С. 3.

² Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 5; Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 3.

³ Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 4.

⁴ Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 6; Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1(1). – С. 185–207.

⁵ Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 13.

⁶ Самолук В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолук ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – С. 4.

⁷ Чича Р. П. Реалізація даних про особу обвинуваченого у процесуальних рішеннях слідчого / Р. П. Чича. – Харків : СПДФО Чальцев О. В., 2011. – С. 184–185.

⁸ Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні : вибр. твори / М. М. Михеєнко. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – С. 219.

⁹ Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

прав особи, має вихід на проблематику ефективності правозастосовного процесу в цілому, якому властиві деякі недоліки, а саме нечіткість, відсутність стрункості законодавчої основи, наявність прогалин з питань, що вимагають обов'язкової нормативної регламентації¹. На цей час найбільш виразною частиною правового регулювання кримінального судочинства щодо неповнолітніх слід визнати КПК. У літературі вказується, що з усіх форм систематизації законодавства та права саме кодифікацію слід розглядати як найдосконалішу, вищу форму систематизації, як своєрідну форму правотворчості², під час якої здійснюється обробка нормативно-правових актів, що певною мірою змінює їх структуру (погоджує, усуває протиріччя, об'єднує і т. ін.)³. Тому вважаємо, що чинний КПК, в частині досліджуваного провадження, потребує свого покращення з метою досягнення цілей, визначених у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. Приділення уваги вдосконаленню правового підґрунтя цього провадження також обумовлено тим, що правові норми не тільки лежать в його основі, а й спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їх учасників⁴. Зокрема регулювання суспільних відносин з приводу кримінального судочинства щодо неповнолітніх шляхом визначення прав і обов'язків його учасників.

Насамперед відмітимо, що як свідчать результати, отримані у попередніх підрозділах, а також на що вказує узагальнення точок зору науковців⁵, досудове розслідування і судовий розгляд кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, має власну специфіку, яка характеризує цю частину кримінальної процесуальної діяльності як особливе кримінальне судочинство та окреме кримінальне процесуальне явище. Тому

¹ Гурджі Ю. Ефективність кримінально-процесуальної форми юридичного процесу / Ю. Гурджі // Юридична Україна. – 2006. – № 12. – С. 82.

² Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – Київ : МАУП, 2003. – С. 151; Черданцев А. Ф. Теорія государства и права : учебник для вузов / А. Ф. Черданцев – М. : Юрайт, 2000. – С. 245.

³ Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 174.

⁴ Волинка К. Г. Вказана праця. – С. 113.

⁵ Воронько А. А. Защита прав несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в уголовном процессе / А. А. Воронько // Беларусь в современных геополитических условиях : политико-правовые и социально-экономические аспекты устойчивого развития : материалы межвуз. науч.-практ. конф. (Минск, 21 марта 2008 г.) : в 2 т. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. – Т. 2. – С. 61; Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 15; Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 4; Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Харків : Право, 2010. – С. 535; Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 6; Палюх Л. М. Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – С. 8.

цілком закономірно, що особливість цього різновиду кримінальної процесуальної діяльності обумовлює необхідність її окремої правової регламентації у системі кримінального процесуального права. Це підтверджується змістом рекомендацій з нормопроекування, відповідно до яких закон розподіляється на частини лише тоді, коли кількість статей та можливість згрупувати їх у категорії, що представляють собою єдину достатню концептуальну цілісність, це виправдовують¹. Таке виправдане групування має місце у чинному КПК України, що підтверджується аналізом його структури, де в окрему складову виділено частину (главу), яка регулює особливі порядки кримінального судочинства, одним з яких є провадження щодо неповнолітніх. Зі свого боку відмітимо, що подібний підхід реалізовано і в межах КК України, в якому існує окремий розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Так, Л. М. Палюх вказує, що норми, які регулюють відносини, пов'язані із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, утворюють самостійний інститут права, який є комплексним інститутом кримінального права та процесу, оскільки підстави для застосування примусових заходів виховного характеру реалізуються у формах і при дотриманні умов, що визначаються кримінальним процесуальним законодавством². Враховуючи, що застосування примусових заходів виховного характеру є частиною судочинства щодо неповнолітніх, то останнє цілком наділене такими самими ознаками, на які вказує Л. М. Палюх, тобто як інститут кримінального процесуального права.

Отже у сфері кримінальної юстиції неповнолітні та правовідносини за їх участю визнаються як особливі, що відображується у змісті процесуальної діяльності під час кримінального судочинства щодо цих осіб. З цього приводу вказується, що неповнолітній внаслідок особливостей психофізіологічного розвитку, обумовлених віком, потребує особливої уваги при вирішенні питання про можливість бути суб'єктом злочину та суб'єктом кримінальної відповідальності^{3;4}.

Відповідно, у загальному масиві кримінальних процесуальних відносин відносини за участю неповнолітніх цілком обґрунтовано можна характеризувати як такі, що мають власну

¹ Бержерон Р. К. Правила нормопроекування / Р. К. Бержерон. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. – С. 33–34.

² Палюх Л. М. Проведення у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – С. 6.

³ Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. О. Гончар ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2005. – С. 9.

⁴ Те, що неповнолітні є особливими учасниками кримінального судочинства, що потребують окремого підходу та додаткових гарантій їх прав вказали 86 % опитаних слідчих.

специфіку та є відносно відокремленими (за учасниками, змістом прав та обов'язків, об'єктом). Тому для їх врегулювання повинні створюватися окремі правові норми. С. М. Зеленський відмічає, що історичний аналіз становлення і розвитку правової регламентації кримінального судочинства у справах осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до досягнення віку кримінальної відповідальності, підтверджує необхідність встановлення особливого порядку судочинства у таких справах¹. Цей підхід не є чимось новим у науці кримінального процесу. Так, ще свого часу І. Я. Фойницький відмічав, що досвід показав, що для осіб з недорозвинутою свідомістю та ніжною сприйнятливістю, незміцнілим характером є потреба у створенні особливих судів і в прийнятті ними порядку провадження, більш пристосованого для потреб неповнолітніх².

Можна дійти висновку про те, що поєднання специфіки та відокремленості кримінальних процесуальних норм, які опосередковують об'єкт правового врегулювання – специфічні відносини, які виникають під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх, призводить до появи в структурі кримінального процесуального права окремого процесуального інституту. Вважаємо, що кримінальні процесуальні норми, які регулюють відносини під час цього провадження, цілком підпадають під визначення поняття «правовий інститут (інститут права)». Під цим правовим явищем розуміють систему відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин, та які утворюють відокремлену частину галузі права³. Якщо проаналізувати зміст кримінальних процесуальних норм, які регулюють відносини під час судочинства щодо неповнолітніх, то можна виявити ознаки, які будуть характеризувати ці норми як інститут кримінального процесуального права:

- відносна відокремленість цих норм від інших, наприклад, у врегулюванні питання представництва неповнолітніх та учасників судочинства (представників служби у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей) (ст. 496 КПК України);

¹ Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 16.

² Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 504–507.

³ Скаун О. Ф. Теория держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скаун. – Харків : Консум, 2001. – С. 248; Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А. Ф. Черданцев – М. : Юрайт, 2000. – С. 237.

- норми цього інституту є пов'язаними між собою власним предметом регулювання (кримінальне судочинство щодо неповнолітніх), а також, як відмічають фахівці, відносно особливим охоронним режимом щодо неповнолітніх через наданні «їм додаткові, порівняно з дорослими, гарантії на захист»¹ (так звана «позитивна дискримінація» або «протекціоністська доктрина»²);
- відокремленість норм § 1 § 2 гл. 38 КПК України, а також їх зв'язок із р. XV Кримінального кодексу України;
- вплив кримінальних процесуальних норм, які утворюють гл. 38 КПК України спрямований на «регулювання певної групи (виду) однорідних суспільних відносин» під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

Така змістовна та формальна єдність цих норм, а також взаємозв'язок між ними і обумовленість тими відносинами, які вони регулюють, є умовою утворення інституту кримінального судочинства щодо неповнолітніх, який також втілюється у самостійний вид кримінального судочинства (щодо неповнолітніх). Його найбільш оптимальною формою об'єктивізації слід визнати виділення та закріплення в межах КПК України окремої структурної частини (розділ 38). Окремо відмітимо, що до складу цього інституту слід включити субінститут кримінального судочинства щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Зокрема, Л. М. Палюх вказує, що система норм, що регулюють відносини, пов'язані із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, утворюють самостійний інститут права³. Його утворюють особливі норми (§ 2 розділу 38 КПК України та ч. 2 ст. 97 КК України), якими регламентована відносно відокремлена, але заснована на тих самих засадах та здійснювана згідно з правилами, що і кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, діяльність по застосуванню примусових заходів виховного характеру щодо вказаної категорії неповнолітніх. Фахівці зауважують, що провадження щодо малолітніх – це самостійний вид кримінального процесуального

¹ Молдован А. В. Кримінальний процес : Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – С. 213.

² Крестовська Н. М. Становлення ювенального права в Україні / Н. М. Крестовська // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 102; Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 9–10; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М.: Дело, 2000. – С. 15–16.

³ Палюх Л. М. Проведення у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – С. 6.

провадження, якому притаманний особливий порядок провадження, а також власне правове регулювання¹. При цьому ці провадження співвідносяться як ціле та частина, але одночасно із цим між ними існує зв'язок загального та особливого, що обумовлює наявність власної специфіки кримінального судочинства щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Щодо місця процесуальних норм, якими в КПК України регламентовано кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, то потребу у їх відокремленні також можна обґрунтувати, окрім специфіки предмету (кримінальні процесуальні відносини за участю неповнолітніх), методу (переважно диспозитивного) та правового режиму врегулювання (позитивної дискримінації або протекціонізму):

- особливостями неповнолітніх як учасників кримінального судочинства, яким притаманні фізіологічні, психологічні особливості і це стосується дитини у будь-якому статусі (заявника, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого);
- специфікою тих кримінальних процесуальних відносин (суб'єктного складу, характеру, засобів впливу тощо), що виникають за участю неповнолітніх (наприклад, участь додаткових суб'єктів, які представляють (законні представники) або захищають (захисник) їхні права та інтереси);
- визнанням на міжнародному рівні (Конвенція про права дитини, Пекінські правила тощо) особливості участі неповнолітніх у відповідних відносинах, що передбачає необхідність врахування цього у нормах КПК України;
- використанням засобів юридичної техніки щодо впорядкування у певну структурно-логічну єдність масиву норм КПК України, які регламентують кримінальне судочинство щодо неповнолітніх.

Відмітимо, що вказаний підхід до визначення правової форми кримінального судочинства щодо неповнолітніх вважається доцільним і щодо вирішення аналогічного питання у цивільному судочинстві. Наприклад, Л. А. Кондрат'євою вказу-

¹ Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 13–14; Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. М. Зеленський; Київ.нац.ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 16; Палюх Л. М. Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – С. 6.

ється, що враховуючи особливості процесуально-правового становища неповнолітніх осіб при розгляді справ за їх участю виникає необхідність формування спеціальних правил здійснення судочинства, де з точки зору законодавчої техніки це положення слід сформулювати шляхом виділення у структурі ЦПК України окремої глави «Проведення у справах досудового розгляду та судовий розгляд справ з участю малолітніх та неповнолітніх осіб»¹.

Викладене дає підстави для твердження, що сукупність норм гл. 38 КПК утворюють самостійний інститут кримінального процесуального права. Наведемо низку додаткових аргументів, які лежать в основі вирішення питання про розрізнення галузей права та їх складових. Так, поділ системи права на галузі, як визнається у юридичній науці², має місце з урахуванням особливостей предмету і методу правового регулювання. У правовій науці звернуто увагу, що окрім предмету та методу правового регулювання критерієм розрізнення галузей права виступає і правовий режим³. Це нормативно закріплений особливий правовий порядок, встановлений для певних сфер суспільних відносин чи діяльності органів держави, який забезпечує сприятливі умови для розгляду юридичної справи та здійснення правових форм діяльності уповноважених органів, який характеризується специфічними прийомами правового регулювання, реалізації передбачених законом прав та обов'язків учасників відносин⁴. Таким чином відмічаємо, що об'єднання норм права в певні однорідні сукупності (галузь, інститути, субінститути) може бути обґрунтовано з урахуванням наведених критеріїв (предмет, метод, правовий режим). Отже, предмет, метод та режим мають значення чинника виділення кримінального процесуального права, а згодом і його поділу на окремі складові – інститути.

Останні знаходять своє зовнішнє відображення та закріплення у структурі КПК, в якій можна виділити загальну та особливу частини, окремі інститути, де кожна складова має власне

¹ Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. А. Кондрат'єва; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2006. – С. 6.

² Алексеев Н. С. Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – С. 26, 59; Уголовный процесс : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / под ред. В. П. Божьева. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Спарк. – 2002. – С. 9.

³ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2004. – С. 52.

⁴ Административное право Украины : учеб. для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцкий, В. Н. Гарашук и др.; под ред. Ю. П. Битяка. – Харьков : Право, 2003. – С. 245; Лукьянова Е. Г. Вказана праця. – С. 52; Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса : монография / М. В. Максютин ; под ред. В. И. Авасенко – М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 2004. – С. 36; Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупнин, Ю. И. Мельников и др. ; под общ. ред. Горшенева. – Харків : Вища шк., 1985. – С. 151–152; Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю., С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П – С. – 2003. – С. 44.

значення. Визначення місця глав, розділів, статей у КПК України пов'язано із визнанням значущості певних суспільних відносин, необхідності їх регулювання нормами кримінального процесуального права за допомогою відповідного методу і правового режиму, а також логіки розгортання кримінальної процесуальної діяльності. Також є ще ряд підстав для виокремлення інституту, призначенням якого є регулювання кримінальних процесуальних відносин, учасниками яких є неповнолітні підозрювані, обвинувачені або неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Вони пов'язані з, по-перше, функціональним (правове врегулювання цих відносин повинно забезпечувати досягнення завдань провадження, оскільки інакше від такого регулювання не буде сенсу), а по-друге, ціннісним (визнання і пріоритетне забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини (дитини) як найвищої соціальної цінності (ст. 3 Конституції України).

Таким чином відмічаємо, що відносна відокремленість правового регулювання кримінальних процесуальних відносин з участю неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого та неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності втілюється у:

- інститут (субінститут) кримінального процесуального права, щодо характеристики цього явища у науковій літературі вказується, що його головною ознакою є юридична єдність або комплексність норм, які його складають¹, і це має місце стосовно норм, якими регламентовано судочинство щодо неповнолітніх;
- виділенні самостійної частини КПК України – глава 38, адже як зауважує О. Г. Лук'янова, формальною ознакою правового інституту є його зовнішнє відокремлення у нормативних актах у вигляді глав або розділів²;
- існуванні окремого виду кримінального судочинства, якому притаманна власна особливість, обумовлена специфікою участі у ньому неповнолітніх як суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності;
- існуванні та реалізації у процесуальній формі специфічних засобів кримінально-правового впливу на неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення.

Таке оформлення правового опосередкування кримінального судочинства щодо неповнолітніх, з урахуванням єдності

¹ Лук'янова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лук'янова. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2004. – С. 48–49.

² Там само – С. 49.

предмету, методу та режиму правового регулювання, специфічного його призначення повинно мати, своїм наслідком взаємне узгодження відповідних правових норм, встановлення взаємозв'язку між ними та забезпечення їх єдності як засобу упорядкування цього кримінального процесуального інституту. З цього приводу у літературі відмічено, що головним призначенням інститутів права є забезпечення суцільного, відносного закінченого регулювання у межах своєї групи однорідних суспільних відносин¹. І у разі виконання умов виділення інституту галузі права, а також його належного нормативно-правового оформлення із дотриманням правил нормопроєктування, його функціонування, у нашому випадку – інституту провадження щодо неповнолітніх (та такої його складової як субінститут застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності), забезпечує системне та комплексне регулювання цієї частини кримінальної процесуальної діяльності та пов'язаної із нею відносин. Це сприяє:

- упорядкуванню кримінальних процесуальних відносин внаслідок дії цілісного внутрішньо і зовнішньо узгодженого засобу нормативно-правового впливу на них;
- можливості подальшого удосконалення кримінального процесуального законодавства (систематизації норм, усунення дублювання та суперечностей, подолання прогалін у правовому регулюванні), бо як відмічено ефективність кримінальної процесуальної форми правозастосовного процесу багато в чому визначена нормативною якістю й результативністю юридичних засобів²;
- підвищенню ефективності кримінального судочинства щодо неповнолітніх за рахунок зручності розміщення нормативно-правових приписів в межах однієї структурної частини кодексу (гл. 38 КПК України);
- належному захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітнього, зокрема в частині припинення дії на неповнолітнього, який потрапив у конфлікт із законом, соціально шкідливих факторів, перевиховання його та подальшу соціальну підтримку, що є пріоритетною метою забезпечення.

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – С. 248.

² Гурджі Ю. Ефективність кримінально-процесуальної форми юридичного процесу / Ю. Гурджі // Юридична Україна. – 2006. – № 12. – С. 85.

Друге питання підрозділу пов'язано із з'ясуванням ролі, яку норми цього інституту виконують у механізмі правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із кримінальним судочинством щодо неповнолітніх. Вона не обмежується виконанням лише завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України). Ця роль зумовлена також фактором, що лежить в основі поєднання відповідних норм у окремий інститут кримінального процесуального права. Вона, як свідчить узагальнення результатів, отриманих у перших двох підрозділах роботи, пов'язана:

- із специфікою неповнолітніх як основних суб'єктів цього судочинства та учасників відповідних процесуальних правовідносин, що полягає у необхідності додаткового захисту їх прав, у тому числі в частині їх ресоціалізації;
- із методологічними та тактичними особливостями їх участі у кримінальних процесуальних правовідносинах, що втілюється у необхідність належного урахування цього аспекту під час організації та здійснення цього судочинства.

Наприклад, М. О. Карпенко звертає увагу на той факт, що суддею вирішуються різні питання, багато з яких мають певну специфіку, обумовлену необхідністю вирішення додаткових завдань у межах єдиної форми судочинства з урахуванням особливостей особи неповнолітнього та обставин кожної кримінальної справи¹. Якщо врахувати зміст положень ст. 3 Конвенції про права дитини, яка закріплює принцип найкращого забезпечення інтересів дітей, то обидва моменти слід розглядати як центральну ідею цього інституту. Така характеристика цього інституту та врегульованого ним провадження пов'язана з тим особливим відношенням, яке, як правило, існує в більшості суспільств щодо дитини. Це відношення знаходить своє відображення у праві, у тому числі і кримінальному процесуальному та у відповідному законодавстві.

Тому призначення, яке норми глави 38 КПК України виконують в механізмі правового регулювання кримінальних процесуальних відносин, що виникають у зв'язку із кримінальним судочинством щодо неповнолітніх, полягає попри все у закріпленні та створенні умов для належної реалізації відміченого вище особливого охоронного режиму щодо цих осіб, який полягає у пріоритетному забезпеченні їх прав (так звана «позитивна дискримінація» або «протекціоністська доктрина»).

Як свідчить аналіз фахової літератури, спрямованість цього режиму якраз і стосується забезпечення, гарантування

¹ Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 12.

прав, свобод та законних інтересів цих осіб, а також припинення дії на неповнолітнього соціально шкідливих факторів, створення умов для перевиховання та його подальшу соціальну підтримку (ресоціалізацію). Тобто досліджуваний інститут кримінального процесуального права поряд із вирішенням суто процесуальних завдань та досягненням суспільно важливих цілей в сфері боротьби із злочинністю неповнолітніх одночасно повинен сприяти приділенню першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Цей підхід згідно зі ст. 3 Конвенції про права дитини є загальновизнаним стандартом поведіння із неповнолітніми в усіх діях щодо них, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами¹. Причому, це забезпечення та гарантування повинно стосуватися не тільки прав та законних інтересів дитини як учасника кримінального судочинства, а всього змісту її правового статусу як людини – найвищої соціальної цінності нашої держави (ст. 3 Конституції України).

Наведене призначення цього інституту впливає на визначення змісту норм та характер здійснення (процесуальних дій та актів) досліджуваного судочинства. Наприклад, це стосується предмету доказування, участі законних представників, застосування процесуального примусу, можливості звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Однак, незважаючи, що у чинному КПК України досліджуване провадження знайшло свою більш повну регламентацію, ніж у попередньому кодексі, все ж таки залишається актуальним питання відповідності самого інституту (тієї моделі провадження, яку він має закріплювати) його нормативно-правовому відображенню у статтях гл. 38 КПК України.

У цьому контексті відмітимо, що норми вказаного інституту можна розглядати як правову форму механізму, у нашому випадку кримінального процесуального механізму, який забезпечує захист прав та свобод неповнолітньої особи. Наприклад, К. Г. Волинка характеризує цей механізм забезпечення як цілісне і якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом передумов, засобів та умов, які створюють належні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод, де елементами цього механізму є правовий статус особи, юридич-

¹ Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13. - Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.

ні гарантії прав і свобод та загальносоціальні умови¹. З такою його характеристикою ми погоджуємося, до того ж вона знаходить свою підтримку в працях інших науковців². Для нашого дослідження механізм забезпечення прав і свобод особи цікавий тим, що він повинен також знаходити своє правове закріплення і у КПК України.

Так, припустимо поділ вказаного механізму з урахуванням критеріїв загального, особливого та одиничного, які тісно співвідносяться одна з одною, дозволяючи віддзеркалити як єдність, так і відмінність відповідних правових явищ³. Тоді можна виділити такі його прояви: загально-правовий механізм забезпечення прав і свобод особи (загальне) – кримінальний процесуальний механізм забезпечення прав і свобод особи (особливе), а також його самостійний підвид (одиничне) – кримінальний процесуальний механізм забезпечення прав і свобод неповнолітніх. Звернемо увагу, що при такому підході виділення видів механізму забезпечення прав і свобод особи відповідає структурі права (право, галузь, інститут). Підтвердженням обґрунтованості нашої думки, є позиція Т. Г. Корж-Ікаєвої, яка виділяє механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод неповнолітніх, який спрямовано на створення надійних умов для гарантованого здійснення, охорони, захисту й відновлення порушених прав і свобод цих осіб⁴.

Тому, ще раз відмітимо, що норми, втілені у гл. 38 КПК України, утворюють самостійний інститут кримінального процесуального права (та відповідний субінститут), який не тільки є засобом регулювання процесуальних відносин, але одночасно є правовою формою існування підвиду галузевого механізму забезпечення прав і свобод особи. В такому разі є підстави вести мову про те, що в його межах та межах гл. 38 КПК України, повинні знайти своє відображення всі складові вказаного механізму.

Узагальнюючи погляди науковців на його структуру⁵, виділимо такі елементи: юридичні передумови забезпечення прав

¹ Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / К. Г. Волинка ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2000. – С. 8.

² Гончарук С. Т. Адміністративне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / С. Т. Гончарук. – Київ : Аванпост-Прим, 2000. – С. 23; Пихтін М. П. Органи внутрішніх справ у державному механізмі забезпечення прав та свобод людини / М. П. Пихтін // Митна справа. – 2011. – № 1(73). – С. 62; Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. / [авт. – упоряд. : М. В. Кравчук]. – Київ : Атіка, 2003. – С. 231–232.

³ Біленчук П. Д. Філософія права / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка. – Київ : Атіка, 1999. – С. 230; Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М.: Мысль, 1972. – С. 231–237.

⁴ Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Т. Г. Корж-Ікаєва ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – С. 10.

⁵ Волинка К. Г. Вказана праця. – С. 14; Гончарук С. Т. Вказана праця. – С. 23; Пихтін М. П. Вказана праця. – С. 62; Синиця В. М. Механізм забезпечення культурних прав і свобод громадян України [Електронний ресурс] / Синиця В. М. // Держава і регіони. Серія : Право. – 2010. – № 3. – С. 197; Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. Вказана праця. – С. 231–232.

і свобод (правовий статус особи); нормативно-правові засоби забезпечення прав і свобод особи (юридичні гарантії); загальносоціальні умови реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи (фактичне соціальне макросередовище, в якому здійснюється забезпечення та відбувається реалізація прав і свобод); процес практичного втілення в життя можливості та необхідності (правові процедури реалізації прав та здійснення гарантії).

Застосовуючи наведену структуру, відмітимо, що в межах досліджуваного інституту та відповідної гл. 38 КПК України повинні знайти своє відображення:

- правовий статус неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, але вчинив суспільно небезпечне діяння, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, пропозиції про окреме закріплення яких мають місце у фаховій літературі¹;
- правові статуси інших специфічних суб'єктів цього судочинства (законного представника, педагога, лікаря, психолога), участь яких, на думку Є. М. Гідулянової, виступає додатковою, порівняно із загальними, гарантією забезпечення захисту прав та законних інтересів малолітніх учасників кримінального судочинства²;
- розширена система юридичних гарантій прав та свобод неповнолітніх, котра, за зауваженням О. І. Вінгловської, базувалася б на засаді найкращого забезпечення прав і інтересів дітей, передбаченого в п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини³;
- поряд із власне кримінальними процесуальними засобами забезпечення прав неповнолітнього (наприклад, обов'язкова участь захисника) запровадити в дію «комплекс соціально-економічних, політичних, культурних та інших умов» забезпечення фактичного середовища здійснення⁴, охорони і захисту прав і свобод дитини в кримінальному судочинстві, наприклад, це судочинство повинно проводитись без будь-

¹ Благута Р. І. Щодо деяких особливостей провадження досудового слідства у справах про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми / Р. І. Благута // Досудове слідство : шляхи вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 30 листопада 2007 р.) . – Івано-Франківськ : [б.в.], 2008. – С. 57; Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – С. 14; Палюх Л. М. Проведення у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – С. 8.

² Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 10.

³ Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. І. Вінгловська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2000. – С. 12.

⁴ Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / К. Г. Волинка ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2000. – С. 15.

яких затримань у стислі терміни¹. Як свідчить аналіз гл. 38 КПК України, на цей час в ній наявні не всі елементи вказаного механізму або вони потребують удосконалення.

Підсумовуючи наведене, відмітимо, що визначення місця норм гл. 38 в системі КПК України, з'ясування її правової сутності та значення її статей має не тільки теоретичне, а й практичне значення для законотворчого процесу, правозастосовної діяльності, що як мету повинні реалізовувати «якнайкраще забезпечення інтересів дитини» (ст. 3 Конвенції про права дитини).

Також потребують подальшого дослідження питання системи та структури КПК України, повноти відображення в ньому особливостей участі в кримінальних процесуальних відносинах неповнолітніх. Це відноситься і до питань процесуальної форми опосередкування цих відносин, змісту процесуального статусу таких осіб, а також відповідності вітчизняних кримінальних процесуальних норм міжнародним стандартам в цій сфері. Адже, як відмічено Є. М. Гідуляною, адаптація кримінального процесуального законодавства до міжнародних норм, правил, стандартів потребує не тільки покращення окремих норм, що регламентують судочинство у справах неповнолітніх, але й кардинальної зміни правової суттєвості цих норм шляхом виключення їх із сфери існуючого кримінального процесуального законодавства України та створення особливої групи матеріальних та процесуальних норм, за допомогою яких могла би бути створена нова галузь правосуддя – ювенальна юстиція². Логічним наслідком таких пропозицій та їх втілення в законодавстві виступає позиція, згідно до якої слід вести мову про формування та становлення нової галузі права – ювенального права, що, у тому числі має місце і в Україні³. Вважаємо, що дослідження у наступному розділі загальних особливостей кримінального судочинства щодо неповнолітніх сприятиме опрацюванню оптимальних варіантів вирішення цього питання.

У підсумку нашого дослідження в цій частині можна відмітити, що результатом дії історичного, соціального, психологічного та правового чинників є те, що у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх в залежності від можливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх виділяють дві їх

¹ Мухін А. А. Імплементация міжнародного досвіду провадження судочинства відносно неповнолітніх в українське законодавство / А. А. Мухін // Сучасні правові проблеми профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 26 квітня 2002 р.). – Донецьк : ДІВС, – 2002. – С. 76.

² Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 15.

³ Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 4–5.

групи (неповнолітні, які не досягли віку кримінальної відповідальності та неповнолітні, які не досягли віку кримінальної відповідальності), що впливає на їх процесуальний статус та форм поводження із ними.

Певна спорідненість організації та здійснення процесуальної діяльності щодо неповнолітніх у кримінальному процесуальному праві багатьох країн, обумовлена однаковою впливом історичних, соціальних, психологічних, правових чинників на становлення та розвиток цієї складової кримінального судочинства. Виділення кримінального судочинства щодо неповнолітніх є усталеною тенденцією розвитку кримінального процесуального законодавства багатьох країн, яка обумовлена необхідністю урахування об'єктивних соціально-психологічних, фізіологічних, правових особливостей основних його учасників – неповнолітніх.

В роботі запропоновано систему класифікаційних критеріїв кримінального судочинства щодо неповнолітніх. На цій підставі модель кримінального судочинства щодо неповнолітніх в Україні охарактеризована як: інтегрована в галузеву систему судочинства функціонально-спеціалізована замкнута модель обмеженого циклу впливу карального типу врегульована галузевою нормативною базою. З урахуванням наявності «негативних» характеристик (каральний тип, замкненість тощо) визначено заходи щодо вдосконалення цієї системи.

Доведено, що правова основа кримінального судочинства щодо неповнолітніх забезпечує: захист прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх, які потрапили у сферу кримінального судочинства; функціонування відносно відокремленої частини кримінальної процесуальної діяльності; врахування особливостей участі неповнолітнього у кримінальному судочинстві та специфіки розслідування злочинів, вчинених такими особами.

Поєднання специфіки об'єкта правового регулювання кримінальних процесуальних норм (кримінальні процесуальні відносини, які виникають під час участі у кримінальному судочинстві неповнолітніх та малолітніх) та його відокремленості призводить до появи в структурі кримінального процесуального права окремого процесуального інституту – інституту кримінального провадження щодо неповнолітніх, а в його складі субінституту провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, а в змісті кримінальної процесуальної діяльності – окремого провадження (судочинства) щодо неповнолітніх та його відповідного підвиду.

Виявлені загальні недоліки правової форми кримінального судочинства щодо неповнолітніх, які потребують свого покращення (удосконалення процесуального статусу неповнолітніх; удосконалення процесуального статусу специфічних суб'єктів цього судочинства; розширення видів запобіжних заходів; включення у кримінальне судочинство можливості застосування соціально-економічних та інших заходів охорони і захисту прав і свобод дитини; подальше впровадження у кримінальне судочинства міжнародних стандартів поведінки з неповнолітніми).

Вказано на можливість виділення окремого правового явища – кримінального процесуального механізму забезпечення прав та свобод неповнолітньої особи, елементами якого пропонується вважати: правовий статус неповнолітньої особи; юридичні гарантії її прав, свобод та законних інтересів; фактичне соціальне середовище, в якому здійснюється забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітньої особи; правові процедури здійснення прав та реалізації гарантій її прав, свобод та законних інтересів.

РОЗДІЛ 2

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

2.1. Доктринальні положення кримінального судочинства щодо неповнолітніх

Останнім часом в Україні відбулися істотні зміни форм та методів здійснення кримінального судочинства – було прийнята новий КПК. Цей факт обумовлює те, що зараз стан розвитку вітчизняного кримінального судочинства пов'язаний із сприйняттям оновлених, а часом і істотно реформованих, форм та методів здійснення кримінальної процесуальної діяльності. І це у повній мірі стосується тих суспільних відносин, що виникають та розвиваються під час здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Актуальність його подальшого дослідження обумовлена тим, що в багатьох країнах вже понад сто років існує система ювенальної юстиції, яка довела свою ефективність. З цього приводу у Законі України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції про права дитини» на період до 2016 року» акцентовано увагу на можливості створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей¹. Отже, виявлення основних рис і особливостей правового регулювання, організаційних форм кримінального судочинства щодо неповнолітніх є актуальними питаннями на шляху здійснення Національного плану, забезпечення захисту прав неповнолітніх, а також гарантування їх інтересів.

¹ Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" період до 2016 року : Закон України від 5 березня 2009 р. № 1065-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 395.

Як ми вже відмічали, кримінальне судочинство щодо неповнолітніх має власну специфіку, яка обумовлена особливостями участі у ньому неповнолітніх¹. Звернемо увагу, що як свідчать результати попередніх досліджень, це кримінальне судочинство характеризується не тільки специфікою свого змісту, а і особливостями завдань, які повинні бути вирішені з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітнім, до ЄРДР² і до ухвалення судового рішення. Тому метою цього підрозділу обрано дослідження основних положень, на ґрунті яких здійснюється кримінальне судочинство щодо неповнолітніх і в яких повинні знайти своє відображення його особливості.

Так, оновлений понятійний апарат кримінального процесуального законодавства України увів поняття «кримінальне провадження» (п. 10 ст. 3 КПК України), яке замінило термін «кримінальна справа». Деяко подібні до чинного КПК України визначення вказаного поняття містять і КПК Республіки Молдова (п. 31 ст. 6)³, КПК Республіки Казахстан (п. 27 ст. 7)⁴, КПК Республіки Туркменістан (п. 28 ст. 6)⁵. Використовується поняття «провадження» і в КПК інших країн (Російської Федерації (ст. 5)⁶, Республіки Азербайджан (п. 7.0.3. ст. 7)⁷, Республіки Білорусь (ст.6)⁸). Вважаємо, що застосування поняття «провадження» є більш виваженим, адже воно відображує зміст кримінального процесу – певного різновиду правозастосовчої діяльності, а поняття «кримінальна справа» більше стосується власне матеріалів кримінального провадження (ст. 317 КПК України). Отже, як бачимо, в законодавстві різних країн в існує однаковий підхід до розуміння змісту поняття «кримінальне провадження», де його центральним моментом визначаються процесуальні дії і проце-

¹ Романюк В. В. Щодо чинників становлення та розвитку провадження про злочини та суспільно небезпечні діяння дітей як окремого виду провадження в кримінальному судочинстві України / В. В. Романюк // Право і безпека. – 2009. – № 5(32). – С. 122–128.

² Романюк В. В. Завдання стадії порушення кримінальної справи по злочинам, які вчинено неповнолітніми/ В. В. Романюк // Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми : матеріали наук.-практ. семінару (м. Харків, 30 травня 2009 р.). – Харків : ХНУВС, 2009. – С. 79–83.

³ Уголовно-процесуальный кодекс Республики Молдова (16 июля 1999 г. № 295-3). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=326970&lang=2>.

⁴ Уголовно-процесуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legislationline.org/download/action/download/id/3300/file/CPC_Kazakhstan_1997_amended_2010_ru.pdf.

⁵ Уголовно-процесуальный Кодекс Туркменистана от 18 апреля 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turkmenbusiness.org/node/124>.

⁶ Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года № 174-ФЗ.–[Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/16286/preview>.

⁷ Уголовно-процесуальный кодекс Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 г. № 907-ІГ [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14110/preview>.

⁸ Уголовно-процесуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295–3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=НК9900295>.

суальні рішення. Це безумовно стосується судочинства щодо неповнолітніх. У юридичній науці вказується, що процесуальне провадження виступає елементом юридичного процесу та показує критерії його розчленування за предметом юридичних справ, що розглядаються, а також відображує комплекс взаємопов'язаних процесуальних дій, які втілюються в процесуальних відносинах, способах здійснення процесуальної діяльності та доказуванні, системі офіціальних документів, які фіксують результати справи¹. Як узагальнення, відмітимо, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх – це відокремлена за предметом юридичних справ (щодо неповнолітніх) сукупність процесуальних дій і рішень, під час перебігу яких виникають особливі процесуальні відносини, а саме провадження здійснюється у певний, притаманний йому спосіб, в умовах особливого правового режиму, що фіксується у офіційних документах (кримінальній справі).

За таким критерієм як предмет юридичних справ досліджуване судочинство зустрічається практично у всіх КПК країн СНД (гл. 38 КПК України, гл. 1 розд. III КПК Республіки Молдова, гл. 52 КПК Республіки Казахстан, гл. 45 КПК Республіки Білорусь, гл. 49 КПК Республіки Туркменістан, гл. 50 КПК Російської Федерації, глава L розд. 10 КПК Республіки Азербайджан). Тому бачимо визнання законодавцем країн СНД специфічності цього судочинства та критерію, за яким воно виділяється, – це здійснення кримінальної процесуальної діяльності стосовно неповнолітніх. Адже саме суб'єкт цієї діяльності є особливим, а процесуальні відносини за його участю потребують особливих способів впорядкування. І. Я. Фойницький свого часу звертав увагу на те, що для неповнолітніх є потрібна у створенні особливих судів і прийняття порядку судочинства, більш пристосованого для їх потреб².

Отже, мова вже тоді йшла про необхідність особливого порядку судочинства щодо цих осіб. І цілком обґрунтованим є те, що ця тенденція була збережена та відтворена у нових КПК країн колишнього СРСР. Вона є проявом загальної тенденції до диференціації процесуальної форми, яка в науці характеризується як цілком зрозуміле бажання дотримуватися таких форм судочинства, які були б адекватними тяжкості і складності ана-

¹ Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесс : монография / М. В. Максютин ; под ред. В. И. Авасенко – М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 2004. – С. 36; Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупнин, Ю. И. Мельников и др. ; под общ. ред. Горшенева. – Харків : Вища шк., 1985. – С. 90.

² Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 504–507.

лізованого злочину і тим правовими наслідками, які можуть настати в результаті такого розгляду¹. Тобто кримінальна процесуальна діяльність щодо неповнолітніх розглядається як особливий різновид такої діяльності, що має притаманну їй специфіку, введення якої обумовлено вчиненням кримінального правопорушення особою певної категорії – неповнолітнім, що і передбачає здійснення цього судочинства у особливому процесуальному порядку. При цьому, кримінальне судочинство щодо неповнолітніх не можна ототожнювати із судочинством щодо повнолітніх, адже існуюча між ними різниця стосується правового режиму, а також, як ми вважаємо, завдань цього судочинства.

З наведеного констатуємо необхідність (методологічну, наукову, практичну) виділення певних властивих саме цьому судочинству загальних умов, положень та правил його здійснення. Вони відображатимуть специфіку і процесуальні особливості, які обумовлюють віднесення цього кримінального судочинства до особливих порядків здійснення кримінальної процесуальної діяльності (розділ VI КПК України) і які є проявом його процесуальних відмінностей.

З метою їх виявлення проведемо короткий аналіз характеру правового режиму досліджуваного судочинства та тих завдань, вирішення яких має місце під час його перебігу. Це дасть можливість визначити визначальні положення, на ґрунті яких і повинна бути здійснена слідчим, прокурором, слідчим суддею, суддею кримінальна процесуальна діяльність, передбачена гл. 38 КПК України.

Однією із визначальних рис будь-якої процесуальної форми здійснення правозастосовчої діяльності є правовий режим². Як показує аналіз статей відповідних глав КПК країн СНД (гл. 38 КПК України, гл. 1 розд. III КПК Республіки Молдова, гл. 52 КПК Республіки Казахстан, гл. 45 КПК Республіки Білорусь, гл. 49 КПК Республіки Туркменістан, гл. 50 КПК Російської Федерації, глава L розд. 10 КПК Республіки Азербайджан), якими передбачено кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, то ними в цілому створюється правовий режим охоронного типу. У всіх кодексах міститься однакове формулювання наступного типу: «Порядок кримінального судочинства щодо неповнолітніх визнача-

¹ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М.: Зерцало-М, 2002. – С. 26.

² Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – С. 245, 340; Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса: монография / М. В. Максютин; под ред. В. И. Авасеенко – М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 2004. – С. 36; Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупнин, Ю. И. Мельников и др.; под общ. ред. Горшенева. – Харьков: Вища шк., 1985. – С. 151–153.

ється загальними правилами цього кодексу з урахуванням особливостей, передбачених цією главою». Саме ці особливості забезпечують встановлення вказаного режиму завдяки визнанню у законодавстві пріоритету забезпечення та гарантування прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві.

Відмітимо, що реалізація вказаного охоронного режиму у цьому провадженні здійснюється через його правове регулювання. Так, практично у всіх країнах, чії процесуальні кодекси виділяють кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, законодавець вказує на те, що воно регулюється додатковими правилами, наприклад, «здійснюється у загальному порядку з винятками, передбаченими цією главою» (ч. 2 ст. 420 КПК Російської Федерації) або «визначається загальними правилами, а також статтями цієї глави» (ч. 2 ст. 480 КПК Республіки Казахстан). При цьому, в окремих кодексах прямо вказано на особливість цього судочинства, необхідність особливого відношення до неповнолітнього, пріоритетне забезпечення та гарантування його прав. Таким прикладом може слугувати ч. 2 ст. 484 КПК України. Зокрема ст. 432 «Особливості ведення попереднього слідства щодо неповнолітнього» КПК Республіки Азербайджан передбачає, що контакти між неповнолітнім і слідчим здійснюються з умовою врахування в належному порядку обставин справи, шанобливого ставлення до неповнолітнього, сприяння благополуччю неповнолітнього та недопущення заподіяння йому шкоди, а на всіх етапах слідства щодо неповнолітнього повинні дотримуватися основні процесуальні гарантії забезпечення його прав. Вважаємо, що такий підхід забезпечує належну імплементацію у кримінальну процесуальну діяльність вимог ст. 3 Конвенції про права дитини та введення охоронного режиму цього судочинства.

Отже, є підстави вести мову про те, і на це зверталася увага у першому розділі, що в основу цього провадження покладені гуманістичні ідеї захисту та забезпечення прав дитини, особливого з нею поводження. І у певному правовому оформленні вони знаходять своє втілення у КПК України, наприклад, ч. 2 ст. 10, ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 28, ч. 2 ст. 484. Ці норми завдяки специфічним юридичним формам та прийомам регулювання забезпечують особливу спрямованість впливу на кримінальні процесуальні відносини та створюють власну обстановку розгляду справи щодо неповнолітнього. Зокрема з приводу посилення гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх свідчать дані судової статистики. Так, у 2012 році на розгляді судів пере-

бувало 10,5 тис. справ про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми (або за їх участю), що на 5,9 % менше порівняно з минулим роком¹. У свою чергу існує динаміка у зменшенні кількості обвинувальних вироків, які суди постановляють щодо неповнолітніх: 7,6 тис. у 2012 році; 5,9 тис. у 2013 році; 4,9 тис. у 2014 році².

Стосовно ж завдань цього судочинства, то відмітимо, що в теорії кримінального процесу вони вже були предметом дослідження, результатом чого стала їх класифікація з урахуванням критерію стадійності (етапів процесуальної діяльності)³. Так, зокрема, виділяють безпосередні (завдання окремої процесуальної дії), проміжні (завдання стадії), кінцеві (завдання судочинства), перспективні завдання (досягнення виховного та профілактичного впливу, формування правової та етичної свідомості)⁴. Але це, так би мовити, «вертикальна» класифікація, яка відображує сам процес діяльності. Що ж стосується змісту, то звернемо увагу на позицію Ю. К. Якимовича, який при дослідженні питання структури кримінального процесу вказував, що головним критерієм виділення певних, відносно самостійних елементів кримінального процесу і їх систем є спрямованість судочинства, що виражається у його завданнях і предметі⁵. Наприклад, ми вже висловлювали подібну точку зору стосовно викремлення завдань етапу відкриття кримінального судочинства⁶. Таким чином, є всі підстави для виділення у досліджуваному кримінальному судочинстві його власних завдань, які відобра-

¹ Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом автономної республіки Крим у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.

² Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом Автономної Республіки Крим за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/ %D0%90%D0%BD%D0%B0%BB%D1%96%D0%B7%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2,%202013%20%D1%80%D1%96%D0%B.doc](http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/%D0%90%D0%BD%D0%B0%BB%D1%96%D0%B7%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2,%202013%20%D1%80%D1%96%D0%B.doc); Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html; Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом автономної республіки Крим у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.

³ Голубов А. Є. Структура завдань кримінального судочинства та її вплив на діяльність дізнавача та слідчого під час розслідування кримінальних справ / А. Є. Голубов // Право і безпека. – 2009. – № 5. – С. 137–141; Зеленецький В. С. Структура советского уголовного процесса / В. С. Зеленецкий // Проблемы правоведения : респ. межвед. науч. сб. – 1981. – Вып. 42. – С. 104–106; Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – 2-е вид., переробл. і допов. – Київ : Юріком Інтер, 2008. – С. 12; Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учебник / отв. ред. : П. А. Лупинская. – М. : Юрист, 2003. – С. 23.

⁴ Курс советского уголовного процесса. Общая часть / В. Б. Алексеев, Л. Б. Алексеева, В. П. Божьев и др. ; под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 43.

⁵ Якимович Ю. К. Структура советского уголовного процесса: система стадий и система производств. Основные и дополнительные производства / Ю. К. Якимович ; под ред. И. Е. Карасева. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1991. – С. 9.

⁶ Романюк В. В. Завдання стадії порушення кримінальної справи по злочинам, які вчинено неповнолітніми / В. В. Романюк // Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми : матеріали наук.-практ. семінару (м. Харків, 30 травня 2009 р.). – Харків : ХНУВС, 2009. – С. 79–83.

жують його сутнісні властивості. При цьому, виділення загальних завдань кримінального судочинства та завдань власне судочинства щодо неповнолітніх цілком співвідноситься із існуючим поділом кримінально-процесуальних гарантій на гарантії прав особи та гарантії кримінального судочинства¹. На наш погляд, це вказує на те, що кримінальна процесуальна діяльність щодо неповнолітніх, маючи свої власні завдання, одночасно забезпечує досягнення соціально значущих цілей.

З приводу виявлення кола завдань, які властиві кримінальному судочинству щодо неповнолітніх, то у фаховій літературі висловлено позицію, що воно відіграє роль засобу введення охоронного режиму щодо неповнолітніх, що і виступає його сутнісною ознакою та визначальною особливістю². З таким підходом ми повністю погоджуємося. Ця точка зору була, зокрема, наведена у попередніх наших дослідженнях, на додаток нами відмічено, що, окрім охоронного режиму щодо таких осіб та введення додаткових юридичних гарантій охорони прав дитини, це судочинство має власну мету – приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини³. Концепція пріоритету забезпечення прав особи у кримінальному судочинстві отримала поширення серед фахівців. Так, Л. М. Лобойко зауважує, що в сучасних умовах мету кримінального судочинства, яке здійснюється в інтересах всіх його суб'єктів, слід визначати як охорону прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у ньому⁴. Також вказується, що сучасні тенденції розвитку кримінального процесуального законодавства свідчать про прагнення до створення судочинства охоронного типу⁵.

З наведеного відмічаємо, що завдання цього судочинства та їх зміст є відображенням його охоронної спрямованості, а також намаганням законодавця реалізувати ідею правосуддя,

¹ Григорьев В. Н. Уголовный процесс : учебник / В. Н. Григорьев, А. В. Победкин, В. Н. Яшин. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Изд-во Эксмо, 2008 - С. 62.

² Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. - Одеса, 2008. - 18 с.; Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. - Харків, 2005. - 20 с.; Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. - Одеса, 2008. - 40 с.; Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. - Харків, 2004. - 20 с.

³ Романюк В. В. Щодо чинників становлення та розвитку провадження про злочини та суспільно небезпечні діяння дітей як окремого виду провадження в кримінальному судочинстві України / В. В. Романюк // Право і безпека. - 2009. - № 5(32). - С. 122-128.

⁴ Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : [навч. посіб.] / Л. М. Лобойко. - Київ : Істина, 2005. - С. 12.

⁵ Шило О. Судовий захист як вид державного захисту прав і законних інтересів людини в правовій державі / О. Шило // Вісник Академії правових наук України. - 2006. - № 2 (45). - С. 204.

дружнього до дітей. Останнє своєю метою має приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Насамперед це знаходить своє втілення в тих особливих правилах процедури, які містяться у гл. 38 КПК України і які регламентують проведення досудового розслідування і судового провадження щодо неповнолітніх. Ці правила в найбільш концентрованому вигляді містять ті додаткові юридичні гарантії охорони прав неповнолітніх, що виступають проявом охоронного режиму щодо таких осіб. На це у наших дослідженнях також вже було свого часу акцентовано увагу¹.

На підтвердження цих аргументів наведемо характеристику сучасної регламентації досліджуваного судочинства, яка йому дається у фаховій літературі. Так, у коментарі до гл. 38 КПК України вказано на те, що враховуючи особливості неповнолітніх як учасників кримінального судочинства, законодавець встановлює додаткові гарантії, що забезпечують охорону прав і законних інтересів неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також підвищення виховного впливу такого судочинства через створення доброзичливого до дитини середовища і процесу². При цьому, слід вести мову, що забезпечення та гарантування повинно стосуватися не тільки прав та законних інтересів неповнолітніх осіб в кримінальному судочинстві, а взагалі всього змісту їх правового статусу як людини – найвищої соціальної цінності. З цього приводу відмічено, що кримінальне судочинство здійснюється в інтересах всього суспільства в цілому і окремої людини зокрема, спрямовується на захист прав і законних інтересів кожної людини незалежно від її процесуального статусу та підстав залучення до судочинства, що і повинно визначати реформаційні процеси у цій сфері^{3; 4}.

Елементи судочинства охоронного типу, яке спрямовується на захист прав і законних інтересів кожної людини, у тому числі і неповнолітньої, у більш повному обсязі, ніж раніше, знаходять своє втілення у чинному КПК України. З аналізу змісту його норм (наприклад, ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 28, ч. 10 ст. 31, 44, 52,

¹ Романюк В. В. Місце та значення кримінально-процесуальних норм, якими регламентовано провадження в справах про злочини дітей, в структурі кримінально-процесуального кодексу України / В. В. Романюк // Від громадянського суспільства – до правової держави : тези доп. до IV Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2009 р.). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 370–372.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – С. 376.

³ Грошевий Ю. М. Проблеми реформування кримінального судочинства / Ю. М. Грошевий // Право України. – 2009. – № 2. – С. 6; Шило О. Судовий захист як вид державного захисту прав і законних інтересів людини в правовій державі / О. Шило // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 204.

⁴ Хоча зауважимо, що 47 % опитаних слідчих вважають, що неповнолітнім, які залучаються до кримінального провадження, слід забезпечити реалізацію лише прав, передбачених КПК. Такий підхід суперечить вимогам ст. 484 КПК України та ст. 3 Конвенції про права дитини та не сприяє створенню доброзичливого до дитини середовища і процесу.

ч. 2 ст. 135, ч. 3 ст. 140, ч. 2 ст. 213, 226, 227 КПК України тощо) можна відмітити, що законодавець забезпечує підвищений рівень охорони прав (ч. 2 ст. 10 КПК України) та додатковий ступінь виховного впливу цього судочинства через створення доброзичливого до дитини середовища і процесу (ч. 2 ст. 484 КПК України). На це звертає увагу у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13, в якому вказано, що слід пам'ятати, що закріплений законом особливий підхід до неповнолітніх правопорушників зумовлює застосування інших, відмінних від тих, які застосовуються до дорослих, форм реалізації кримінальної відповідальності¹, що втілюється у низку нормативних умов, положень та правил його здійснення, зокрема, і його завдань.

Так, якщо проаналізувати ч. 2 ст. 484 КПК України, то можна вести мову про те, що перед особами, які беруть участь у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, ставиться низка об'єднаних спільною метою вимог, які фактично можна визнати загальними умовами цього судочинства.

До числа цих вимог законом віднесено:

- не допускати порушення того звичайного укладу, яким живе неповнолітній (можливість відвідування навчального закладу, спілкування з друзями, рідними та близькими, перебування на вулиці та нічліг вдома, дозвілля тощо);
- здійснення процесуальних дій в порядку, що відповідає віковим та психологічним особливостям неповнолітніх (врахування стану здоров'я та рівня розвитку, у тому числі психофізіологічного і розумового, врахування його освітнього рівня та соціального статусу, або спроможності сприймати обставини злочину, запам'ятовувати та відтворювати їх на допиті²), що обумовлює специфіку підготовки та проведення відповідних слідчих (розшукових) дій з урахуванням характерологічних особливостей підлітків³;
- роз'яснювати неповнолітнім суть процесуальних дій, рішень та їх значення для нього, адже як вказано у літературі, про-

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

² Кочура О. О. Про окремі аспекти визначення процесуальної дієздатності неповнолітнього потерпілого при провадженні досудового розслідування / О. О. Кочура // Право і Безпека. – Харків : ХНУВС, 2013. – № 1 (48). – С. 125.

³ Моцонелідзе І. О. Особливості індивідуально–профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками, які мають акцентуації характеру / І. О. Моцонелідзе // Наука і правоохорона. – 2013. – № 2(20). – С. 233–238.

цесуально-правові та кримінологічні особливості запобігання злочинам, учиненим неповнолітніми, зумовлені специфічними ознаками цих діянь, пов'язаними насамперед з віком, рівнем психічного та загальноосвітнього розвитку, умовами життя та вихованням у сім'ї тощо, насамперед передбачають особливий порядок кримінального судочинства щодо неповнолітніх, застосування до них заходів примусу тощо¹;

- вислуховувати аргументи неповнолітнього при прийнятті процесуальних рішень, що є не тільки проявом поваги та визнання його як особистості, а й наданням можливості реалізувати основні права, зокрема, право на захист;
- при здійсненні кримінального судочинства щодо неповнолітнього вживати заходи, спрямовані на уникнення негативного впливу на нього, наприклад, щодо виключення «вторинної девіації», коли індивід «приймає ярлик» і всі, включно з ним самим, починають сприймати його як девіанта², на цьому аспекті безпосередньо наголошено у п. 5f Керівних принципів запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН (Ер-Рядські керівні принципи)³.

З аналізу наведених умов–приписів, які повинні бути дотримані під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх, відмітимо те, що у чинному КПК законодавець визначив їх у відповідності до функціонального призначення досліджуваного судочинства та згідно до вимог міжнародно-правових актів у сфері захисту прав дитини. Слушно зазначено, що злочинність неповнолітніх завжди є гострою правовою і суспільною проблемою, яка демонструє стан морального здоров'я суспільства⁴.

Щодо функціонального призначення, то вище ми навели позицію науковців про виховне спрямування та охоронний тип кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

Стосовно вимог міжнародно-правових актів до поведення з дитиною, яка порушила кримінальний закон, то, наприклад, у Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи про доброзичливе щодо дитини правосуддя у п. В вказано, що «правосуддя, дружнє до дітей» – гарантує повагу та ефективне

¹ Корольчук В. В. Актуальні проблеми запобігання злочинам неповнолітніх / В. В. Корольчук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ, 2013. – № 1. – С. 179–180.

² Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. / І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Знання, 2008. – С. 182–183.

³ Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Рядські керівні принципи) від 14 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_861.

⁴ Административное право Украины : учеб. для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцкий, В. Н. Гарашук и др.; под ред. Ю. П. Битяка. – Харьков : Право, 2003. – С. 207.

здійснення прав усіх дітей на найвищому рівні, з належним урахуванням рівня зрілості та розуміння дитини, а також обставин справи (правосуддя, яке доступне, відповідне віку, швидке, адаптоване та націлене на задоволення потреб і прав дитини, яке поважає її права)¹. В Декларації прав дитини, передбачено, що дитина, зважаючи на її фізичну та розумову незрілість, потребує спеціальної охорони та піклування, включаючи належний правовий захист². У Конвенції про права дитини вказано, що держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка обвинувачується, на таке поводження, що сприяє розвиткові у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав і свобод інших та при якому враховуються вік дитини³. У свою чергу, в п. 52 Керівних принципів ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) звернуто увагу на те, що урядам слід приймати спеціальні закони та процедури для сприяння здійсненню та захисту прав і благополуччя всієї молоді⁴. Ці акти зайвий раз доводять те, що кримінальне судочинство щодо неповнолітніх слід розглядати саме як особливе, спеціальне судочинство, яке реалізується у властивих йому процедурах.

З наведеного у можна зробити висновок, що кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх як особливому та відносно відокремленому різновиду кримінальної процесуальної діяльності притаманні власні мета, завдання, правила та умови, де їх правове опосередкування повинно знайти своє втілення у певних основних положення цього кримінального судочинства. Такий висновок обґрунтовуємо не тільки відміченою вище специфікою прояву вказаних явищ у цьому судочинстві. Його можна додатково аргументувати й тим, що, з позиції законодавчої техніки, повинні існувати певні нормативні положення узагальнюючого характеру, які б створювали умови для дії відповідного правового режиму провадження щодо неповнолітніх, забезпечували б конкретизацію його мети та визначення завдань. І якщо проаналізувати чинний КПК України, то законодавець пішов тим шляхом, що щодо кримінального судочинства взагалі та кожної із з його структурних складових (стадій) або особливих

¹ Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Рядські керівні принципи) від 14 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_861.

² Декларація прав дитини : прийнята резолюцією 1386 (IV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_384.

³ Конвенція про права дитини : прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – Ст. 205.

⁴ Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Рядские руководящие принципы) : приняты резолюцией 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml.

форм його здійснення вводить відповідні загальні положення. Так, можна вказати на загальні засади кримінального провадження (гл. 2, ст. 7 КПК України), загальні правила участі захисника у кримінальному провадженні (ст. 46 КПК України), загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 132 КПК України), загальні положення досудового розслідування (гл. 19 КПК України), загальні положення про негласні слідчі (розшукові) дії (§ 1 гл. 21 КПК України), загальні положення закінчення досудового розслідування (ст. 283 КПК України), загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 285 КПК України), загальні положення спеціального досудового розслідування (ст. 297-1 КПК України), загальні положення досудового розслідування кримінальних проступків (ст. 298 КПК України), загальні положення судового розгляду (§ 1 гл. 28 КПК України) тощо. У тому числі і § 1 гл. 38 КПК України «Загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх».

З приводу виділення як окремих явищ властивих досліджуваному кримінальному судочинству мети, завдань, правил та умов, які будуть утворювати його основні положення, відмітимо ряд недоліків. Так, на цей час відсутнє їхнє чітке визначення у законі, особливо мети і завдань, а також не завжди повно нормативно визначені особливості характеру та змісту кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх, внаслідок чого виникають окремі недоліки, які впливають на її ефективність. Також, на жаль, законодавцем не у повній мірі враховані та узгоджені між собою функціональне призначення (мета) цього судочинства (першочергова увага якнайкращому забезпеченню інтересів дитини), завдання (виховна та охоронна його спрямованість, встановлення додаткове гарантування прав і законних інтересів неповнолітніх тощо), характер здійснення (створення доброзичливого до дитини середовища і процесу) та той порядок кримінального судочинства щодо неповнолітніх, який існує за чинним КПК України (гл. 38). Адже, якщо проаналізувати § 1 гл. 38 КПК України, то він, за виключенням ст. 484 КПК України, фактично передбачає власне сам порядок цього судочинства та його особливості, які і відрізняють вказане провадження від, так би мовити, «звичайного» провадження, що дає підстави для включення його у перелік особливих порядків (р. VI КПК України). До того ж не всі можливі аспекти прояву судочинства охоронного типу та дружнього до дитини правового середовища і процесу відображено у гл. 38 КПК України. На це свого часу зверталася увага у п. 267 Висновку по проекту КПК України, в якому стосовно кримінального судочинства щодо неповнолітніх

вказано, що у ньому насправді не відображено потреби створення доброзичливого до дитини середовища і процесу (пристосування приміщень, в яких відбувається судочинство, до особливостей неповнолітніх; вимога, щоб усі працівники органів правопорядку мали відповідну підготовку; недостатньою визнається й потреба інформувати неповнолітніх та вислуховувати їхні аргументи). Також у висновку відмічено, що є безсумнівна потреба інакше викласти ці положення, щоб забезпечити формування чіткої бази для того, щоб ця частина глави встановлювала систему справді доброзичливої до неповнолітніх юстиції¹. Тобто вбачається обґрунтованим висновок про необхідність забезпечення реального втілення відповідного правового режиму і охоронної спрямованості у це судочинство. Так у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 звернено увагу на особливий підхід до неповнолітніх правопорушників та застосування до них особливих форм реалізації кримінальної відповідальності^{2; 3}.

Саме тому актуальним завданням є пошук та запровадження таких форм реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, які б базувалися на певних загальних положення відповідного кримінального судочинства, де роль останніх полягає у формуванні дружніх до дитини правового середовища і процесу. Вони відображуватимуть його специфіку, визначать особливості здійснення процесуальних дій і прийняття рішень щодо неповнолітніх та притаманний йому спосіб реалізації, тобто його зміст. Цей висновок забезпечує відображення функціонального призначення цього судочинства та сприяє імплементації у кримінальну процесуальну діяльність вимог ст. 3 Конвенції про права дитини («в усіх діях щодо дітей... першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини»⁴), а також інших актів у цій сфері⁵. Зокрема, у рекомендації судам прямо вказано, що суд ухвалює судові рішення щодо неповнолітнього, керуючись принципом

¹ Висновок щодо проекту кримінально-процесуального кодексу України, Страсбург, 2 листопада 2011 – DG – I (2011) 16. – Страсбург, 2011. – С. 59–60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://coe.kiev.ua/projects/cti/DraftCPCexpertisefinal_1_Ukr.pdf.

² Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

³ Ідею якнайкращого забезпечення охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх, які залучаються до кримінального провадження, підтримує 53 % опитаних слідчих.

⁴ Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13. – Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789–12>.

⁵ Декларація прав дитини : прийнята резолюцією 1386 (IV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_384; Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. // Урядовий кур'єр. – 2008. – 10 грудня (№ 232).

найкращих інтересів дитини, встановленим у ст. 3 Конвенції про права дитини¹. Такий підхід слід запровадити у повсякденну діяльність органів слідства, прокуратури, суду, адвокатури та інших органів, залучених до цього судочинства.

Отже, слід вказати, що для забезпечення впровадження цих форм існує потреба у систематизації та нормативному закріпленні особливої мети, специфічних завдань та особливих правил і умов кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Ці норми у своїй сукупності утворюють основні положення цього судочинства. Вважаємо, що ці основні положення кримінального судочинства щодо неповнолітніх, по-перше, будуть визначати бажану поведінку слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та всіх інших осіб, що беруть у ньому участь, що має позитивно позначитися на ступені забезпеченості прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві, по-друге, більшою мірою спрямовують діяльність учасників цього судочинства на виконання специфічних його завдань, по-третє, це сприятиме удосконаленню норм, якими воно регламентовано. Зокрема, мова йде про те, що гл. 38 КПК України повинна бути доповнена нормативними положеннями щодо мети цього судочинства, його завдань, а також низки інших основних його положень, які і визначають правовий режим здійснення кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх.

З урахуванням наведеного пропонуємо дещо змінити структуру гл. 38 КПК України, виділивши в ній три параграфи: § 1 «Основні положення кримінального провадження щодо неповнолітніх»; § 2 «Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх»; § 3 «Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності». Зокрема, пропонуємо до § 1 гл. 38 КПК України включити ст. 484 КПК України у новій редакції та доповнити цей параграф ст. 484-1 (див. додаток А).

При визначенні їх змісту ми врахували не тільки загальні положення чинного КПК України, в яких йде мова про особливості кримінального судочинства щодо неповнолітніх або специфіку поводження з ними (можливість користуватися додатковими гарантіями – ч. 2 ст. 10; невідкладне здійснення і першочерговий розгляд в суді кримінального провадження щодо неповнолітньої особи – ч. 4 ст. 28; спеціалізації слідчих (ч. 2 ст. 484 КПК України, п. 4.5.14. наказу МВС України від 09.08.2012

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

№686¹), прокурорів, суддів (ч. 10 ст. 31); обов'язкової участі захисника – ч. 2 ст. 52; неможливості проведення спеціального досудового розслідування (in absentia) – ч. 2 ст. 297-1), а запропонували поряд із вже існуючими нормами включити і ті положення, які б відображували мету та завдання досліджуваного кримінального судочинства.

Введення цих основних положень буде у більшому ступені відповідати специфіці та особливостям цього судочинства і забезпечувати захист прав основних його учасників – неповнолітніх. Наприклад, елементом такого забезпечення є участь додаткових учасників на боці неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, наприклад, захисника, законного представника. Особливості їх участі у досліджуваному судочинстві розглянемо у наступному підрозділі.

2.2. Участь захисника, законного представника, психолога, педагога та лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх як гарантія захисту їх прав та законних інтересів

Щодо суб'єктного складу досліджуваного судочинства, то у КПК більшості країн колишнього СРСР це питання має однакові підходи до його вирішення. Насамперед це стосується обов'язкової участі захисника та законних представників неповнолітнього. До кола специфічних суб'єктів цього судочинства відносять також педагога, психолога, лікаря. У підрозділі розглянемо основні питання їх участі у провадженні щодо кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Особливості участі захисника в кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. Стосовно захисника чинний КПК України зберіг підхід щодо його обов'язкової участі у цьому виді кримінального судочинства (п. 1–2 ч. 2 ст. 52 КПК України). Подібна практика закріплена у більшості КПК країн колишнього СРСР (ст. 51 КПК РФ, ст. 45 КПК РБ, п. 92.3.5 ст. 92 КПК Респуб-

¹ Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : МВС України; Наказ, Положення, Інструкція від 09.08.2012 № 686 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 84.– стор. 100. – Ст. 3408.

ліки Азербайджан, ст. 71 Республіки Казахстан, ст. 83 КПК Латвійської Республіки, ст. 69 КПК Республіки Молдова тощо). Обов'язковість участі захисника є проявом особливості забезпечення неповнолітнім права на захист у кримінальному судочинстві, як слушно зауважує А. Б. Романюк, яка викликана специфікою соціального і правового статусу неповнолітнього, в основі якого лежать вікові особливості психофізіологічного розвитку неповнолітніх, що також впливає на саме здійснення захисту цих осіб у кримінальному судочинстві¹. На необхідності забезпечення неповнолітньому права на захист вказується і в п. б ст. 40 Конвенції про права дитини (щоб кожна дитина, яка обвинувачується, мала гарантії одержання правової та іншої допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту).

Так, зокрема, під захистом у кримінальному процесі розуміють сукупність дій в рамках кримінального судочинства, що здійснюються стороною захисту з метою забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), із застосуванням засобів, передбачених КПК України². Основне коло питань, які стосуються участі захисника у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, пов'язані із моментом допуску його до участі у провадженні та здійснення ним захисної функції.

У чинному КПК України питання реалізації права неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених на захист в частині участі захисника вирішено у напрямку посилення його гарантій. З цією метою законодавець пов'язує забезпечення обов'язкової участі захисника у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх не з моментом надання особі статусу підозрюваного, а з моменту виникнення у слідчого, прокурора будь-яких сумнівів у тому, що така особа є повнолітньою (п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України). Тому за відсутності документального підтвердження віку підозрюваного навіть мінімальні сумніви у тому, що особа є пов-

¹ Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 4, 15.

² Гусаров С. М. Методичні рекомендації щодо особливостей забезпечення права на захист у кримінальному провадженні / С. М. Гусаров, О. М. Головка, О. Ю. Татаров та ін. // Актуальні питання діяльності органів внутрішніх справ України : зб. наук. праць факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства ХНУВС за 2014 рік / за заг. ред. д-ра юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України, заслуженого юриста України С. М. Гусарова. – Х. : ХНУВС, НікаНова, 2015. – 672 с.

нолітньою, виступають підставою, щоб обов'язково залучити адвоката як захисника до участі у цьому кримінальному судочинстві. У листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. №223-1134/0/4-13 вказано, що обов'язкова участь захисника забезпечується як із моменту встановлення факту неповноліття, так і з часу виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою¹. Відповідно, за КПК України встановлення неповноліття підозрюваного вказує на обов'язковість участі у провадженні захисника. Такий підхід у більшому ступені сприятиме захисту прав неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених.

Звернемо увагу на характеристику поняття «сумнів», яка дається законодавцем, – це будь-який сумнів. Як правило, у кримінальному судочинстві використовується дещо інше поняття «поза розумним сумнівом», яке означає: а) доведеність, що може впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою²; б) доведеність, що може впливати зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростовних презумпцій факту³. Тобто відсутність сумніву потребує певних «достатньо вагомих, чітких і узгоджених» фактів, ознак тощо. Але щодо випадку визначення моменту залучення захисника до кримінального судочинства щодо неповнолітніх законодавець обрав інший підхід. Останній походить та обумовлений впливом особливого процесуального режиму цього провадження, на який нами вказано вище, режиму так званої «позитивної дискримінації» або «протекціоністської доктрини». Цей підхід втілюється у те, що обов'язкова участь захисника забезпечується підозрюваному або обвинуваченому навіть за мінімальних (взагалі будь-яких наявних) сумнівів у тому, що вони є повнолітніми.

Щодо розуміння «виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою», то це повинно стосуватися певної сукупності фактів та обставин, які свідчать про те, що ця особа ймовірно не є повнолітньою. У цьому контексті звернемо увагу на постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

² Савіцький проти України : остаточне рішення Європейського суду з прав людини (заява № 38773/05) 26 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_878.

³ Коробов проти України : остаточне рішення Європейського суду з прав людини (заява №39598/03) від 21 жовтня 2011р. (офіц. пер. МегаНаУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.6122.0>.

практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5, в якій вказано, що при вирішенні питання про усвідомлення факту вчинення злочинних дій саме щодо неповнолітньої або малолітньої особи враховується вся сукупність обставин справи, зокрема, зовнішні фізичні дані потерпілої особи, її поведінка, знайомство винної особи з нею, володіння винною особою відповідною інформацією¹. В іншому джерелі вказується, що у дослідженій практиці по ст. 156 КК України (розбещення неповнолітніх) суди посилялися на такі обставини: достовірність знання підсудним віку потерпілої особи – у 42,6 % випадків; самі потерпілі сповіщали про свій вік – у 25,3 % випадків; зовнішній вигляд потерпілих свідчив про їх неповноліття – 13,0 %; поведінка потерпілих свідчила про їх малолітство – 8,7 %, інша інформація давала підстави вважати особу неповнолітньою в 10,4 %². З урахуванням наведеного методологічною рекомендацією для слідчих, прокурорів можна вважати наступні підстави для сумнівів у тому, що особа є повнолітньою: достовірність знання віку особи; сповіщення особою про свій неповнолітній вік; зовнішні фізичні дані особи, що є типовими за ознаками для неповнолітніх; зовнішній вигляд (розмір та моделі) одягу і взуття тощо, характерні для неповнолітніх; поведінка особи (лихослів'я, замкненість, агресивність, підвищена збудливість тощо) свідчить про їх неповноліття; вказівка потерпілих, свідків, родичів про неповнолітній вік підозрюваного; володіння іншою інформацією, що дає підстави вважати особу неповнолітньою. Відповідно, їх наявність свідчить про обов'язковість залучення слідчим захисника до участі у кримінальному провадженні.

І якщо слідчим вчиняються процесуальні дії щодо особи, стосовно якої можуть виникнути (чи є в наявності) будь-які з вказаних підстав для сумнівів у тому, що ця особа є повнолітньою, то він зобов'язаний залучити захисника. У випадку незалучення захисника, якщо виявиться, що така особа була неповнолітньою, слід констатувати порушення її права на захист. З цього приводу у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 вказано, що докази, отримані внаслідок порушення права неповнолітнього на захист (наприклад, під час здійснення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього,

¹ Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 [Електронний ресурс] // Інформаційний сервер Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

² Світличний О. О. Суб'єктивні ознаки розбещення неповнолітніх / О. О. Світличний // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1. – С. 235.

але без захисника), є недопустимими, що тягне за собою, згідно з ч. 2 ст. 89 КПК, неможливість їх дослідження або припинення дослідження таких доказів у судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочато¹.

Окремо розглянемо питання, у яких процесуальних діях може брати участь захисник неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, та неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого за чинним КПК України. Адже як вказують фахівці, до його прийняття мали місце випадки їх надзвичайно пасивної поведінки на досудовому слідстві² або часто захисники не брали участь у слідчих діях, участь у яких не є для них обов'язковою³; ⁴. Тому виділимо два аспекти цього питання: по-перше, у яких діях (слідчих чи процесуальних) взагалі може брати участь захисник, по-друге, як корелює обов'язкова його участь у кримінальному судочинстві щодо неповнолітнього з обов'язковою участю у діях (слідчих чи процесуальних) і яких саме.

Так, як свідчить аналіз статей, якими визначені права та обов'язки підозрюваного (ст. 42 КПК України) та захисника (ч. 4, 5 ст. 46 КПК України), а також порядок його залучення до провадження (ст.ст. 48, 49, 53 КПК України), то можна вести мову про те, що участь захисника можлива у будь-якій процесуальній дії. Цей висновок обумовлений позицією законодавця, що зустріч підозрюваного із захисником відбувається до першого допиту, а його участь можлива у проведенні допиту та інших процесуальних дій. Також звернемо увагу на положення ч. 2 ст. 499 КПК України, в якій вказано, що у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, проводяться необхідні процесуальні дії для з'ясування обставин вчинення суспільно небезпечного діяння та особи неповнолітнього. Тобто поняття процесуальна дія охоплює поняття слідча дія. Стосовно того, що таке процесуальна дія, то пропонуємо виходити із її розуміння з позиції кримінальної процесуальної форми, а саме обов'язковості фіксації ходу та результатів процесуальних дій (ст. 103 КПК України). Таким чином, процесуаль-

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

² Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 9.

³ Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 10.

⁴ На те, що зараз більшість захисників у досліджуваному кримінальному провадженні діють активно на користь підзахисних неповнолітніх вказали 66 % опитаних слідчих.

ною дією під час кримінального судочинства є дія, яка фіксується у протоколі, на носії інформації, у журналі судового засідання. Тобто захисник може брати участь у будь-яких діях, під час проведення яких передбачено складання вказаних документів.

Щодо меж обов'язковості участі захисника у процесуальних діях у вказаному провадженні то, на жаль, законодавець чітко їх не визначив. Це ще свого часу мало наслідком те, що на практиці часто спостерігається формальне виконання вимоги закону про обов'язкову участь захисника на досудовому слідстві¹. Так, це питання у КПК фактично вирішено лише у ч. 2 ст. 52, але у § 1 гл. 38 КПК України окрема стаття або вказівка на правила його участі у цьому провадженні відсутня, а є норма (ст.490 КПК України), яка передбачає його присутність лише при допиті неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Хоча як вказується, присутність захисника при розслідуванні кримінальної справи відносно неповнолітнього не заважає, а суттєво допомагає слідчому в налагодженні контакту з неповнолітньою особою². Власне у межах гл. 38 КПК України вказівку на те, що участь захисника є обов'язковою, містить лише ч. 3 ст.499 КПК України, але вона регулює кримінальні процесуальні відносини щодо застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Для розв'язання цього питання спробуємо здійснити граматичне тлумачення відповідних норм КПК України. Так, п. 10 ст. 3 КПК України кримінальне провадження визначає як досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, де досудове розслідування і судове провадження – це складові (стадії) кримінального провадження (п.п. 5, 24 ст. 3 КПК України). Відповідно, за своїм змістом кримінальне провадження – це процесуальні дії у зв'язку із вчиненням злочину. У свою чергу, згідно з п.п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України, обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років або, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру. На цій підставі ми доходимо висновку, що обов'язковий характер участі захисника у

¹ Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 10.

² Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 13.

кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх (п.п. 1, 2 ч. 2 ст.52 КПК України) означає, що його участь на досудовому розслідування потрібно забезпечувати у кожній процесуальній дії, учасником якої є неповнолітній підозрюваний або неповнолітній, стосовно якого передбачається застосування примусових заходів виховного характеру. Додатковим аргументом на користь цього висновку є положення ч. 2 ст. 46 КПК України, яка не визнає прийнятним проведення процесуальної дії у разі неприбуття захисника, навіть за умови того, що підозрюваний не заперечує проти проведення процесуальної дії за відсутності захисника, адже її положення стосуються будь-яких випадків, крім випадків, коли участь захисника є обов'язковою. У цьому контексті підтримуємо думку А. Б. Романюка, що обов'язкова участь захисника у справах неповнолітніх є головним елементом реалізації режиму посиленої охорони прав та законних інтересів при забезпеченні дитині, щодо якої здійснюється провадження в справі, права на захист¹. До того ж цим же вченим висловлювалися пропозиції щодо необхідності доповнити перелік слідчих дій у справах неповнолітніх, в яких участь захисника є обов'язковою². Така позиція нами підтримується.

Особливості участі законного представника у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. Одним з питань, яке також має важливе значення для забезпечення та захисту прав неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному судочинстві, є питання їх законного представництва. Це, як визнають фахівці, носить захисний щодо прав та законних інтересів цих осіб характер³. Щодо взагалі представництва у кримінальному судочинстві, то вказується, що це окремий інститут⁴, адже відповідні особи, наприклад, захисник та законний представник, не тільки виступають на захист прав неповнолітнього

¹ Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 11.

² Там само – С. 16.

³ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 76; Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 10; Кочура О. О. Правовий інститут представництва неповнолітнього потерпілого, як один з видів кримінальних процесуальних гарантій забезпечення прав та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні. / О. О. Кочура // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3 (62). – С. 81–82; Никандров В. И. Участие родителей несовершеннолетних подозреваемых и обвиняемых в уголовном процессе / В. И. Никандров // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 99; Шимановский В. Законные представители несовершеннолетнего обвиняемого и потерпевшего в предварительном следствии / В. Шимановский // Социалистическая законность. – 1971. – № 7. – С. 58.

⁴ Пожар В. Г. Институт представництва в кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.09 / В. Г. Пожар ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2010. – С. 7.

підозрюваного, а й здійснюють його представництво¹, те ж стосується і представника неповнолітнього потерпілого та свідка². Участь всіх цих представників має характер гарантії для осіб, яких вони представляють. Так, у літературі щодо представника відмічається, що це діяльність, уповноваженого в силу закону або договору на реалізацію та охорону прав і законних інтересів особи, яку він представляє, та на надання такій особі допомоги у реалізації її процесуальної функції та її суб'єктивних прав³. Зокрема, у законі України «Про психіатричну допомогу» вказано, що законні представники уповноважені законом представляти інтереси осіб, у тому числі здійснювати захист їх прав, свобод і законних інтересів⁴. Погоджуючись із наведеними характеристиками, відмітимо, що в такому разі участь представника для неповнолітнього підозрюваного є важливою процесуальною гарантією реалізації його прав. Зокрема, на це вказується Т. Г. Фоміною за результатами аналізу точок зору науковців щодо змісту існуючих процесуальних гарантій⁵. Звернуто на це увагу і в інших джерелах⁶. Підставою визнання особи законним представником неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, як свідчить назва цього суб'єкта, і що підтверджується аналізом законодавства (ст. 242 ЦК України, ст. 154 СК України), є вказівка на це в законі, згідно якої певні особи наділяються цим статусом. В. В. Самолюк до ознак законного представництва відносить те, що цей суб'єкт отримує повноваження на представництво інтересів особи не від неї самої (оскільки вона не володіє повною дієздатністю), а на підставі закону⁷. Тобто законодавець в силу наявності між представником та особою, що представляється, правового зв'язку (батьківства, встановлення опіки) покладає на нього обов'язок здійснення представництва, про що і вказано у законі.

¹ Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 10.

² Шульга А. О. Представництво інтересів неповнолітніх потерпілих і свідків під час допиту : проблеми реалізації та шляхи вдосконалення / А. О. Шульга // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 4. – С. 173.

³ Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.09 / В. Г. Пожар ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2010. – С. 7–8; Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолюк ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – С. 6–7; Хоменко С. Я. Участь законного представника неповнолітнього у кримінальній справі / С. Я. Хоменко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ : НАВС, 2011. – № 3. – С. 109–118.

⁴ Про психіатричну допомогу : закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489–III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.

⁵ Фоміна Т. Г. Проблемні питання щодо визначення змісту кримінально–процесуальних гарантій прав особи / Т. Г. Фоміна // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 1(52). – С. 137–138.

⁶ Кочура О. О. Правовий інститут представництва неповнолітнього потерпілого, як один з видів кримінальних процесуальних гарантій забезпечення прав та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні. / О. О. Кочура // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3 (62). – С. 80–88.

⁷ Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолюк ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – С. 7.

Щодо кола осіб, які визнаються законними представниками, то як відмічено в літературі, у чинних законодавчих актах (ЦПК, Законах України «Про безоплатну правову допомогу», «Про громадянство України», «Про психіатричну допомогу» тощо) термін «законні представники» використовується як родове поняття, до якого включається різне коло осіб¹. Відмітимо, що свого часу з метою якнайкращого забезпечення прав неповнолітніх науковці звертали увагу на необхідність розширення переліку осіб, які можуть здійснювати законне представництво², адже за КПК України 1960 року як законні представники могли бути залучені лише батьки, опікуни, піклувальники даної особи або представники тих установ і організацій, під опікою чи опікуванням яких вона перебуває. За чинним КПК України перелік таких осіб істотно розширений за рахунок надання можливості представляти неповнолітнього іншим повнолітнім близьким родичам чи членам сім'ї (ст. 44). Можна вітати такі зміни, адже вони спрямовані на посилення захисту і гарантування прав та свобод неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. При цьому, все ж таки слід привести термінологію і зміст відповідних норм КПК України у відповідність до інших законів України («Про безоплатну правову допомогу», «Про громадянство України», «Про психіатричну допомогу», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо) щодо уточнення кола осіб, які можуть бути законними представниками неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Це сприятиме як врахуванню усіх підстав виникнення законного представництва (народження дитини, її усиновлення, патронат, прийомна сім'я, виховання у дитячому будинку сімейного типу), так і своєчасному залученню їх до провадження. Тому ч. 2 ст. 44 КПК України пропонуємо викласти у редакції, яка відповідає наведеним вище актам, в яких також врегульовано питання законного представництва неповнолітніх (див. додаток А).

Розглянемо питання про те, що робити, коли залучити законного представника немає можливості? В такому разі слідчий, прокурор чи суддя не можуть виконати вимогу ч. 1 ст. 44 КПК України про залучення до участі в процесуальній дії разом з неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим його законного

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 376.

² Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 8; Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолюк ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – С. 8.

представника. А, як відмічено, залучення інших осіб як законних представників підозрюваного, обвинуваченого, крім вказаних у ст. 44 КПК України, не допускається¹. Однак, це визнається науковцями і практиками, що участь законного представника, який має статус учасника судочинства, слід розглядати як додаткову гарантію забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого, які не можуть самостійно й ефективно реалізувати надані їм процесуальні права². Тому ситуація, коли встановлена законом гарантія прав неповнолітнього підозрюваного не може бути реалізована, є просто неприпустимою.

Здавалося б, вирішенням проблеми відсутності батьків, інших близьких родичів чи членів сім'ї буде встановлення відповідно до закону над такими неповнолітніми опіки чи піклування. Так, опікуни чи піклувальники особи, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, згідно з ч. 2 ст. 44 КПК України, також можуть виконувати функцію законного представництва. Але, п. 44 постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24.09.2008 р. № 866 передбачає, що рішення про встановлення опіки, піклування приймається у місячний строк після подання заяви і відповідних документів³. Але такого часу для очікування вирішення питання про призначення опіки чи піклування у органів кримінальної юстиції немає, увесь цей час неповнолітній залишається без додаткових гарантій захисту своїх прав.

В юридичній науці підтримується точка зору, що неповнолітній підозрюваний, обвинувачений має бути забезпечений допомогою законного представника і тоді, коли він не має батьків і проживає сам або в осіб, які не оформлені належним чином як опікуни чи піклувальники⁴. Свого часу в постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» містилася відповідь на поставлене пи-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 154.

² Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29 серпня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35; Фоміна Т. Г. Проблемні питання щодо визначення змісту кримінально-процесуальних гарантій прав особи / Т. Г. Фоміна // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 1(52). – С. 137–138.

³ Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів від 24 вересня 2008 р. № 866 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 76. – Ст. 2561.

⁴ Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 8; Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Хахуцяк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 8.

тання. У п. 4 цієї постанови вказано, що якщо у підсудного немає батьків, опікунів і піклувальників, суд повинен викликати як законного представника неповнолітнього представника органу опіки і піклування. Ці особи можуть залучатись як законні представники неповнолітнього й у випадках, коли участь у справі батьків неповнолітнього може завдати шкоди його інтересам¹. І така точка зору підтримується науковцями². Відмітимо, що у подібний спосіб вирішено вказане питання у цивільному судочинстві (ст. 11 ЦПК України³). Вважаємо цілком прийнятним використання подібної норми і у кримінальному судочинстві.

Тому враховуючи наведені точки зору науковців, результат аналізу законодавства та судової практики щодо неповнолітніх, пропонуємо внести відповідні зміни до ст. 44 КПК України, доповнивши її частиною шостою, якою надати право представнику органу опіки і піклування у випадку визначеному законом виконувати функцію законного представника неповнолітнього (див. додаток А)⁴. Також подібним правилом можна доповнити і ч. 3 ст. 488 КПК України.

Ще одним аспектом участі законного представника у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх є порядок його залучення. Це питання стосується надання конкретній особі відповідного процесуального статусу та повноважень на здійснення функції представництва неповнолітнього підозрюваного. Наприклад, залучення захисника відбувається за умови підтвердження ним повноважень на участь у кримінальному провадженні (ст. 50 КПК України). Тобто слідчий, прокурор, суддя пересвідчуються в особі захисника, встановлюють, що він є адвокатом, відомості про якого внесено до Єдиного реєстру адвокатів України, а також перевіряють свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю, а також ордер, договір із захисником або доручення (ст.ст. 45, 50 КПК України). Подібне правило стосується і представника потерпілого (ст. 58 КПК України). Такий же підхід реалізовано і у цивільному (ст. 42 ЦПК України), господарському (ст. 28 ГПК України), адміністративному (ст. 58 КУпАП) судочинстві. Але щодо законних представників підозрюваного, обвинуваченого, свідка та потерпілого таких правил закон

¹ Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.

² Хоменко С. Я. Участь законного представника неповнолітнього у кримінальній справі / С. Я. Хоменко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ : НАВС, 2011. – № 3. – С. 116.

³ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

⁴ Ця пропозиція в цілому підтримується практичними працівниками, її підтримали 44 % опитаних слідчих.

не передбачає, а лише обмежується вказівкою на те, що такий представник залучається, про що слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – постановляє ухвалу (ст. 44, 59 КПК України).

Вважаємо це прогалиною у правовому регулюванні вказаного питання, адже як може слідчий без перевірки відповідних документів та приєднання їх копій до матеріалів кримінального провадження прийняти обґрунтоване рішення про допуск саме цієї особи в якості законного представника? Зокрема, в одному з узагальнень судової практики у справах про злочини неповнолітніх прямо вказано, що виявлено випадки, коли органи досудового слідства призначали неповнолітнім обвинуваченим законних представників, які не є такими¹. Звісно, що на практиці у більшості випадків слідчі витребують копії свідоцтв про народження, паспортів батьків тощо, долучають їх до матеріалів кримінального провадження. Однак, враховуючи тип правового регулювання кримінального провадження «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»², а також вимоги процесуальної форми, яка передбачає його детальну правову регламентацію, відсутність приписів про необхідність підтвердження особою її повноважень як законного представника вважаємо недоліком правового опосередкування їх участі у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ вказано, що передання під нагляд можливе у разі обов'язкового встановлення слідчим суддею, судом, зокрема, таких обставин як відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, а також відомості про їхні стосунки з неповнолітнім³. Також їх особу слід встановлювати при вирішенні питання про виклик неповнолітнього (ч. 4 ст. 135 КПК України). І тим більше встановлення особи необхідне при вирішенні питання про залучення осіб в якості законних представників.

Звернемо увагу на обов'язковість встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього, по можливості з'ясування їх характеристики, а також умов життя та виховання, створених ними для неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, встановлення відомостей про їхні стосунки з неповнолітнім. Такий крок

¹ Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29 серпня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35.

² Кримінальний процес: підручник /Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю.М.Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків: Право, 2013. – С. 29.

³ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/04–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

не тільки сприятиме правильному визначенню найбільш придатної для виконання функції законного представника особи, а й дасть можливість з'ясувати здатність батьків забезпечити явку неповнолітнього, а за необхідності, і можливість застосування до нього запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд батькам або іншим законним представникам. Як відмічає О. О. Левендаренко, що доцільність застосування щодо підлітків передачі під нагляд батьків, опікунів, піклувальників та особистої поруки певною мірою залежить від бажання останніх взяти на себе відповідальність за виконання підлітком обов'язків, покладених на них законом та здатності вказаних осіб забезпечити належну поведінку неповнолітнього правопорушника¹. Тому з'ясування характеристики цих осіб, бажання взяти на себе відповідальність за підлітка сприятиме виконанню їх обов'язків та досягненню мети запобіжних заходів.

Проаналізувавши норми ряду процесуальних кодексів (ЦПК України, КАС України), відмічаємо той факт, що у них передбачена процедура посвідчення повноважень представників, у тому числі і законних, а документами при цьому виступають: свідоцтво про народження дитини або рішення про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна (ст. 42 ЦПК України) або документи, які стверджують займану ними посаду чи факт родинних, опікунських відносин з особою, інтереси якої вони представляють (ст. 58 КАС України). Причому звернемо увагу, що в ст. 58 КАС України прямо вказано, що засвідчені підписом судді копії цих документів приєднуються до справи. Такий підхід відповідає вимогам процесуальної форми. Така практика повинна віднайти своє закріплення і у КПК України або хоча б у керівних настановах для органів, які здійснюють кримінальне судочинство щодо неповнолітніх (див. додаток А)².

У цьому контексті звернемо увагу, що законодавець не врахував пропозиції науковців щодо формування процесуального статусу законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Потреба більш чіткого визначення у КПК України його процесуального становища свого часу відмічалася науковцями³. Зверталася увага, що становище цього учасника процесу більш докладно врегульовано лише щодо участі його в судовому

¹ Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С.16.

² Ця пропозиція знайшла підтримку серед 66 % опитаних слідчих.

³ Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Хахуцяк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 8; Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 14.

засіданні¹. Подібна ситуація зберіглася у КПК України. Тому слід підтримати тих науковців, які у своїх дослідженнях, присвячених проблемам представництва в кримінальному судочинстві, пропонують забезпечити більш детальне опрацювання та належне нормативне закріплення прав та обов'язків цього учасника кримінального судочинства², наприклад, як це має місце у КПК РФ (ст.ст. 426, 428). З наведеного можна зробити висновок, що питання правової регламентації процесуального статусу законного представника потребують подальшої розробки³, а їх належне законодавче закріплення позитивно вплине на забезпеченість прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. Оскільки, як свідчить проведене анкетування, за спостереженням 68 % опитаних слідчих, законний представник неповнолітнього підозрюваного переважно лише представляє неповнолітнього, хоча в силу ст. 44 КПК України він користується всіма правами особи, яку представляє, у тому числі і правам, спрямованими на захист від підозри. Це свідчить про незнання законними представниками у повному обсязі своїх прав та відсутність розуміння шляхів і форм їх реалізації. Це є наслідком недостатньо повного або навіть формального роз'яснення слідчим прав цих учасників, а також недоліками правової регламентації їх статусу. Тому мабуть є підстави для продовження наукових досліджень цього питання.

Особливості участі психолога, педагога та лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. До кола суб'єктів, які беруть участь у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, слід віднести педагога, психолога, лікаря. Насамперед відмітимо, що в контексті ст. 71 КПК України їх слід розглядати як відповідних спеціалістів. Адже вони володіють спеціальними знаннями, зокрема, у галузі психології, педагогіки та медицини, і можуть надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. На таку процесуальну роль цих осіб

¹ Никандров В. И. Участие родителей несовершеннолетних подозреваемых и обвиняемых в уголовном процессе / В. И. Никандров // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 99; Шимановский В. Законные представители несовершеннолетнего обвиняемого и потерпевшего в предварительном следствии / В. Шимановский // Социалистическая законность. – 1971. – № 7. – С. 58.

² Пожар В. Г. Институт представництва в кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.09 / В. Г. Пожар ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2010. – С. 14; Самолук В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолук ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – С. 11–17; Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Хахуцяк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 9–10.

³ Хоча, як свідчить проведене опитування, стан правового регулювання участі законних представників неповнолітніх у КПК України 56 % опитаних слідчих вважають достатнім, але решта з респондентів (44 %) вказують на потребу у його удосконаленні.

вказується і у фаховій літературі¹. Як наголошується, їх участь, за умови належної її організації, слід розглядати не тільки як гарантію забезпечення прав та законних інтересів неповнолітніх, а також як обов'язкову умову ефективного провадження слідчих (розшукових) дій за участю таких осіб та підвищення ефективності роботи працівників слідчих підрозділів². З цим поглядом на їх роль ми згодні. Але відмітимо, що 63 % опитаних слідчих участь педагога, психолога, лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх не вважають засобом підвищення ефективності розслідування. Це свідчить про недооцінку можливостей використання спеціальних знань цих спеціалістів.

Відмітимо, що основні питання, пов'язані із участю педагога, психолога, лікаря, стосуються форм використання їх спеціальних знань, характеру залучення цих осіб (обов'язкового або необов'язкового), а також уточнення кола фахівців, які можуть бути залучені до кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Так, щодо форм використання спеціальних знань, то науковці поділяють їх на два види – процесуальні та непроцесуальні³. Критерієм поділу при цьому виступає наявність правової регламентації відповідної форми використання спеціальних знань. Але щодо діяльності спеціаліста, якщо вона відповідає певним критеріям, то подібні форми діяльності спеціаліста слід допускати до застосування і вважати процесуальними. Таке розуміння відповідає підходу законодавця до визначення форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, що реалізований у КПК України, а щодо статусу цих обізнаних осіб, то в залежності від того, яку саме роль вони виконують, свої спеціальні знання особа може використовувати в якості «експерта, спеціаліста та консультанта»⁴.

Зокрема, з аналізу ст. 71 КПК України виділимо такі форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві: застосування технічних або інших засобів, надання

¹ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 135; Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 7; Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – С. 7; Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 229, 570; Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 110–118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.

² Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Ковальов ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – С. 12; Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Павлюк ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Харків, 2011. – С. 13.

³ Ковальов В. В. Вказана праця. – С. 18.

⁴ Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Юридична психологія та педагогіка. – Київ, 2012. – Вип. 1(11). – С. 165.

консультацій та пояснень, надання безпосередньої допомоги, у тому числі технічної. Науковці в своїх роботах виділяють ще такі їх види: визначення напрямку проведення розслідування, тактики виконання слідчих дій і застосуванням технічних засобів¹; а) консультування; б) залучення спеціаліста–психолога; в) проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх²; консультації, науково-технічна допомога, контрольно-перевірочна діяльність, дослідницька робота³; консультації із спеціалістом; проведення попередніх досліджень за завданням слідчого; взаємний обмін інформацією та спільне обговорення зібраної по справі інформації, висунення обґрунтованих версій та визначення шляхів їх розв'язання⁴; витребування необхідних матеріалів, одержання пояснень, провадження ревізій, огляд місця події, попередні дослідження, консультаційно-довідкова діяльність, документальні перевірки; судово-медичне дослідження трупа; комп'ютерне моделювання⁵; консультації з відповідним спеціалістом із питань, що потребують спеціальних психологічних знань (психологічна консультація); залучення психолога до участі у провадженні судової дії (участь спеціаліста); призначення судово-психологічної експертизи⁶.

З урахуванням аналізу наведених точок зору науковців та позиції авторів КПК України щодо форм використання знань спеціаліста у кримінальному провадженні, відмітимо, що ця участь спрямована на забезпечення його здійснення. Таке забезпечення носить організаційно-технічний характер і реалізується при проведенні процесуальних та слідчих (розшукових) дій. Тому форми участі спеціаліста доцільно виділяти в залежності від мети та наслідків його участі у провадженні. З цих позицій виділимо ці форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх:

- організаційна допомога (суб'єкт реалізації – консультант): визначення напрямку проведення розслідування, тактики

¹ Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004. – С. 8.

² Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 111. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.

³ Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Семенов ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 13.

⁴ Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Ковальов ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – С. 12.

⁵ Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. М. Ревака ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2006. – С. 17.

⁶ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – С. 111.

виконання слідчих дій і застосування технічних засобів; надання консультацій та пояснень, взаємний обмін інформацією;

- технічна допомога (суб'єкт реалізації – спеціаліст): застосування технічних або інших засобів, надання безпосередньої допомоги при проведенні слідчих (розшукових) дій, у тому числі технічної;
- допомога в формуванні доказової бази (суб'єкт реалізації – експерт): проведення попередніх досліджень, провадження ревізій, витребування необхідних матеріалів, документальні перевірки, комп'ютерне моделювання.

В контексті наведених вище основних форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх звернемо увагу на питання визначення конкретного спеціаліста, якого слід запросити до участі у слідчій (розшуковій) чи іншій процесуальній дії. Це питання обумовлено тим, що КПК України не містить вказівок (чітких підстав), якого саме спеціаліста має залучити слідчий до участі у кримінальному провадженні чи стосовно випадку проведення конкретної процесуальної дії. У ст.ст. 227, 491 КПК України лише вказано, що у процесуальних діях забезпечується участь педагога або психолога, а у разі необхідності – лікаря. У літературі звернено увагу, що з огляду на сполучник «або» в ч. 2 ст. 227 КПК України логічно постає питання, чи може лікар замінити одного з цих спеціалістів або їх обох¹. Також щодо лікаря вказано, що «у кримінально-процесуальному законі передбачено можливість залучення до допиту неповнолітніх як спеціаліста не лише педагога, але й лікаря, причому закон не вказує, якої спеціалізації має бути такий лікар»².

Вважаємо, що вести мову про те, що той чи інший наведений у ст.ст. 227, 491 КПК України спеціаліст може бути замінений іншим, не можна, як і недоцільно залучати до кримінального провадження будь-якого педагога, психолога, лікаря. Це пояснюємо тим, що кожна із цих осіб не тільки є фахівцем, який володіє спеціальними знаннями та навичками у конкретній галузі знань – педагогіці, психології, медицині, а й завдяки своїй спеціалізації забезпечує вирішення конкретних завдань та досягнення відповідних цілей слідчої (розшукової) чи іншої процесуальної дії. Відмічено, що перед педагогом або психологом, як і

¹ Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 113. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.

² Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста–психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 31.

перед іншими спеціалістами, експертами, все ж таки стоїть завдання допомогти слідчому, прокурору, суду під час розслідування з'ясувати обставини справи, не вдаючись до їхньої юридичної оцінки¹. Також вказано, що кожного разу слід ставити питання щодо мети участі педагога та психолога у проведенні допиту та інших слідчих дій за участю неповнолітнього².

Також підтримаємо точку зору С. В. Белана, Т. О. Луценка, що критерієм розмежування компетенції педагогів і лікарів, які залучаються до процесуальних дій, має бути предмет науки, професіоналами якої є ці особи. Ми згодні з цими авторами, адже участь педагога повинна мати у своєму змісті надання допомоги слідчому, суду у встановленні контакту з неповнолітніми підсудними, свідками і потерпілими з врахуванням особливостей їх виховання, навчання, освіти, а участь лікаря має стосуватися залучення тих фахівців, які мають відношення до дитячих захворювань, у тому числі й нервово-психічних. Інакше кажучи, у законі маєтися на увазі участь не просто лікаря, а спеціаліста у галузі дитячої психології, тому має йтися про дитячого педіатра, невропатолога і психіатра³ або спеціаліста в галузі дитячої психології (психолога, педагога)⁴. Подібна позиція висловлена і авторами коментарю КПК України за редакцією В. Я. Тація, які вказують, що педагог повинен займатися вихованням і навчанням малолітніх або неповнолітніх такого ж віку, що і дитина, яка бере участь у слідчій дії, психолог має бути фахівцем у галузі дитячої та юнацької психології⁵. Щодо педагога, то відмітимо, що, по-перше, особа повинна перебувати на посаді, віднесеній до педагогічних працівників (Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників» від 14.06.2000 р. № 963⁶), а по-друге, бажано, щоб вона професійно займалася педагогічною діяльністю серед малолітніх або неповнолітніх. Під необхідними випадками, які потребують участі лікаря при проведенні слідчої (розшукової) дії за участю малолітньої або неповнолітньої особи, слід

¹ Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Юридична психологія та педагогіка. – Київ, 2012. – Вип. 1(11). – С. 169.

² Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 112. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.

³ Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста–психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 31, 33–35.

⁴ Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – С. 7.

⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 570.

⁶ Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників Кабінет Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-p>.

розуміти випадки, коли є дані про розумову відсталість дитини, психічне захворювання, хворобливий стан тощо. На розумову відсталість або інше психічне захворювання дитини як підставу залучення лікаря вказується і в інших джерелах¹. Судова практика йде тим шляхом, що лікар залучається для проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), якщо внаслідок вчинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні (депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання) чи фізичні розлади здоров'я². Викликавши відповідного спеціаліста, слідчий обов'язково повинен пересвідчитися в його особі та компетенції, а також з'ясувати його стосунки з підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим та відсутність підстав, передбачених ч. 1 ст. 77 КПК України. Звернемо увагу на пропозицію О. Х. Галимова, який вказує, що по цій категорії кримінальних проваджень слід надати можливість слідчому не тільки мати можливість вибору між спеціалістами в галузі педагогіки і психології, а також право користуватися допомогою одразу кількох спеціалістів³. Саме з урахуванням наведених міркувань слідчому, прокурору, судді слід вирішувати питання, якого саме фахівця залучати до тієї чи іншої процесуальної дії. Недотримання цих рекомендацій, за слушним зауваженням Н. В. Павлюк, призводить до невиконання спеціалістами покладених на них законом функцій, а їх участь у провадженні щодо неповнолітнього стає формальною⁴.

В межах нашого дослідження окрему увагу звернемо на участь психолога. Так, підтримуючи думку ряду науковців⁵ та виходячи із ролі та значення психологічних знань у правозастосовчій практиці, вкажемо на доцільність обов'язкового залу-

¹ Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 113. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.

² Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/04–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

³ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 139.

⁴ Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Павлюк ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Харків, 2011. – С. 13.

⁵ Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста–психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 28; Озерський І. В. Юридико-психологічний зміст допиту в кримінальному процесі України [Електронний ресурс] / І. В. Озерський // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 2. – С. 7. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/2_2014/30.pdf; Павлюк Н. В. Вказана праця. – С. 13; Черновський О. К. Особливості залучення спеціаліста–психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644: Правознавство. – С. 113.

чення цього фахівця у кримінальне судочинство щодо неповнолітнього. У тому числі в частині отримання від нього консультаційного висновку щодо особи неповнолітнього. При цьому об'єктом консультування можуть бути особливості характеру неповнолітньої особи, окремі акти її поведінки, питання вікової психології, аспекти підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього та призначення експертизи щодо нього тощо. На подібний зміст можливої консультації психолога вказано і О. Ю. Петечелом¹; ². Зокрема у Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень вказано, що основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивовірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей³. Тому ми підтримуємо тих фахівців (В. В. Єгупенко, В. Я. Марчак, О. Ю. Петечел, О. К. Черновський, Н. В. Павлюк), які у своїх працях вказують на надання консультації психолога статусу джерела доказу⁴. Отриманий документ повинен бути долучений до матеріалів провадження, що може бути або «на письмову вимогу органу дізнання, слідства, прокурора, суду, адвоката»⁵, або «здійснено шляхом допиту консультанта – психолога або направлення запиту до відповідних установ» і подаватися в письмовій формі та мати офіційний характер⁶, або більш до-

¹ Петечел О. Ю. Форми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового слідства / О. Ю. Петечел // Збірник наукових праць викладачів Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. – Івано-Франківськ: Прикарпат.нац.ун-т ім.Василя Стефаника.– 2012.– Вип.30. – С.171–183.

² В цілому, таку пропозицію про проведення попереднього психологічного обстеження неповнолітнього (підозрюваного, потерпілого) із складанням його психологічного портрету або наданням консультаційного висновку підтримує 81% опитаних слідчих, з яких 17 % згодні визнати таке обстеження обов'язковим, а 64 % – за розсудом слідчого.

³ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Мін'юст України; Наказ, Інструкція, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

⁴ Єгупенко В. В. Участь педагога при провадженні кримінальних справ щодо неповнолітніх у суді [Електронний ресурс] / В. В. Єгупенко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 360–363. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10evvnc.pdf>; Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Я. Марчак ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 20 с.; Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Павлюк ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Харків, 2011. – 20 с.; Петечел О. Ю. Вказана праця. – С. 171–183; Черновський О. К. Особливості залучення спеціаліста-психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644 : Правознавство. – С. 110–114.

⁵ Петечел О. Ю. Вказана праця. – С. 177–188.

⁶ Черновський О. К. Вказана праця. – С. 112.

кладно регламентувати нормами КПК участь спеціаліста – психолога під час проведення допиту неповнолітнього¹. Також пропонується ввести до КПК України норму «Допит спеціаліста», в якій передбачити процесуальний порядок допиту спеціаліста, яким можуть бути педагог, психолог, перекладач і інші обізнані особи, окрім судового експерта².

Вважаємо, що це буде не «ще один папірець», а дійсно засіб, спрямований на вирішення цілої низки питань, які виникають під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх, яке можна розглядати як особливу форму міжособистісного спілкування людей. Так, щодо висновків спеціаліста, зокрема, і психолога, відмічається, що вони допомагають суду з'ясувати обставини справи³. А щодо психологічної експертизи, то вказано, що вона встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки⁴. Також отримані в ході досудового слідства висновки спеціалістів з медицини, психології, педагогіки про невідповідний своєму віку фізичний, інтелектуальний рівень розвитку, недостатній рівень освіти можуть бути враховані судом як пом'якшуючі обставини⁵. Окремо вказується на доцільність використання спеціальних знань при підготовці до проведення слідчої (розшукової) дії. І. В. Озерський відмічає, що психолог може скорегувати формулювання питань слідчого, підказати тактику проведення слідчої дії з урахуванням психологічних особливостей особи, допомогти створити неофіційну атмосферу, зменшити напруженість, занепокоєння особи⁶.

Погодимося із О. Ю. Петечелом, що використання психологів як консультантів, спеціалістів, експертів повинно бути звичайним явищем при розслідуванні злочинів, особливо вчинених

¹ Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Павлюк ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Харків, 2011. – С. 13.

² Єгупенко В. В. Участь педагога при провадженні кримінальних справ щодо неповнолітніх у суді [Електронний ресурс] / В. В. Єгупенко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 360–363. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10evvnuc.pdf>.

³ Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Юридична психологія та педагогіка. – Київ, 2012. – Вип. 1(11). – С. 169.

⁴ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Мін'юст України; Наказ, Інструкція, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

⁵ Коваленко С. Г. Кримінальний процес України : підручник / С. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – 2-е вид., переробл. і допов. – Київ : Юріком Інтер, 2008. – С. 125.

⁶ Озерський І. В. Юридико-психологічний зміст допиту в кримінальному процесі України [Електронний ресурс] / І. В. Озерський // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 2. – С. 7. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/2_2014/30.pdf.

неповнолітніми¹. З цього приводу вказано, що участь психолога в провадженні підвищила б його ефективність у налагодженні психологічного контакту, правильному сприйнятті неповнолітнім судового провадження, створенні неофіційної атмосфери, мінімізувала б можливий стан скованості, настороженості та ін., а також це надає можливість компенсувати недостатню глибину знань і компетентності особи, яка відповідальна за прийняття рішення². Тому підтримаємо пропозицію С. В. Белана та Т. О. Луценка, що бажаним є внесення в чинне законодавство змін, що передбачають участь спеціаліста–психолога під час проведення не тільки допиту, але й інших слідчих дій за участю неповнолітнього, а до цього часу варто звернути на це увагу у підзаконних актах та при офіційному тлумаченні³. Звернемо у цьому контексті увагу на пропозицію С. М. Зеленського стосовно обов'язковості призначення і проведення експертизи щодо осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності⁴. Вважаємо, що з метою призначення суддею найбільш ефективного примусового заходу виховного характеру мова повинна йти саме про призначення психологічної експертизи (ч. 2 ст. 486 КПК України). Але законодавець, на жаль, цьому моменту не приділив достатньої уваги. Тому з метою розширення практики отримання висновку експерта–психолога щодо неповнолітнього та підтримуючи пропозиції науковців, пропонуємо запровадити обов'язкову практику призначення психологічної експертизи у досліджуваному кримінальному судочинстві (див. додаток А).

Вважаємо, що участь спеціаліста–психолога, особливо щодо неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, не тільки дасть можливість скористатися його фаховими знаннями, що допоможе слідчому більш ефективно провести відповідну процесуальну дію, а й забезпечить можливість впливу на неповнолітнього, усунення негативних психологічних чинників участі його у кримінальному провадженні та прийняти обґрунтоване процесуальне рішення. Адже психолог як фахівець

¹ Петечел О. Ю. Форми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового слідства / О. Ю. Петечел // Збірник наукових праць викладачів Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Івано–Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – 2012. – Вип. 30. – С. 172.

² Черновський О. К. Особливості залучення спеціаліста–психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду/О. К. Черновський //Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип.644: Правознавство. – С. 113.

³ Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста–психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С.36.

⁴ Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – С. 10.

зможе правильно побудувати спілкування із неповнолітнім, допомогти слідству і суду встановити контакт з ним, сприяти отриманню правильних показань, пом'якшити неприйнятну обстановку, налаштувати його до відвертості¹, де кожний застосований спеціалістом психологічний прийом впливу має конкретну мету: виховання, виправлення, попередження, інформування, зміна поведінки людини². Таке виховання, виправлення, попередження повинно вже починатися з досудового розслідування, передумовою чого є лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 вказано, що з метою дотримання вимог статей 485, 487 КПК та надання суду об'єктивної інформації про особу неповнолітнього складається звіт, з врахуванням якого суд зможе винести рішення, що буде відповідати найкращим інтересам неповнолітнього, де одним із елементів звіту є дані про соціально-психологічні риси неповнолітнього³.

Ще одним питанням використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх є питання обов'язковості чи необов'язковості участі спеціаліста (педагога, психолога або лікаря) у слідчій (розшуковій) чи іншій процесуальній дії. Наприклад, вирішення питання про характер їх участі у різних країнах неоднакове. Так, у ряді країн участь цих спеціалістів є обов'язковою при проведенні окремих слідчих дій, зокрема, допиту неповнолітнього (ст. 435 КПК Республіки Білорусь, ст. 479 КПК Республіки Молдова), в інших країнах їх участь обумовлюється певним віком неповнолітнього, як правило, недосягненням 16-річного віку, або станом його розвитку (відставання у психічному розвитку) (ст. 432 КПК Республіки Азербайджан, ст. 488 КПК Республіки Казахстан, ст. 425 КПК Російської Федерації, ст. 491 КПК України, ст. 514 КПК Республіки Туркменістан). У КПК України це питання отримало дещо схожий варіант вирішення. Так, ст. 227 КПК України передбачає, що при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Вихо-

¹ Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста–психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С.30–31.

² Кушнар'єв С. В. Методи психолого–педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників / С. В. Кушнар'єв // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2011. – № 2. – С. 86.

³ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

дячи з імперативного характеру припису (участь саме забезпечується, а не може бути залучений чи інша умова), педагог, психолог, лікар є обов'язковими учасниками слідчих дій за участю цих осіб. З цього приводу вказано, що при проведенні будь-яких слідчих дій, передбачених КПК, за участю малолітньої або неповнолітньої особи слідчим чи прокурором забезпечується обов'язкова участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря¹.

Однак, якщо звернути увагу на спеціальну норму ст. 491 КПК України, яка регулює питання участь педагога, психолога або лікаря в допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, то в ній міститься правило, що участь цих спеціалістів на допиті забезпечується, по-перше, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника, а по-друге, якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або неповнолітнього визнано розумово відсталим. До речі, подібної норми щодо кримінального провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, взагалі немає. У юридичній науці щодо конкуренції загальних та спеціальних норм йдеться про «суперництво» однорівневих правових норм по горизонталі, де спеціальні норми конкретизують зміст загальноправових положень та приймаються з метою досягнення загальною нормою максимальної ефективності, врахування специфічних суспільних відносин, що нею регулюються, а тому спеціальна норма має пріоритет перед загальною². Тому при вирішенні питання щодо участі педагога, психолога, лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю неповнолітнього підозрюваного, зокрема, допиті, слід начебто керуватися вимогами спеціальної норми – ст. 491 КПК України. Але виникає ситуація, коли щодо інших слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього участь вказаних спеціалістів є обов'язковою на вимогу ст. 227 КПК України, а у допиті неповнолітнього підозрюваного – з урахуванням вимог ст. 491 КПК України. Так, за даними судової статистики із загального числа засуджених вчинили злочини: у 2013 році у віці від 14 до 16 років 1,7 тис. неповнолітніх, у віці від 16 до 18 років вчинили злочини 4,2 тис. осіб; у 2014 році у віці від 14 до 16 років вчинили злочини 1,4 тис. неповнолітніх осіб, у віці

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 570.

² Бойко В. В. Конкуренція правових норм. загальнотеоретична характеристика [Електронний ресурс] / В. В. Бойко // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія : Право. – 2012. – № 1(5). – С. 3–4. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12bvvnzh.pdf>.

від 16 до 18 років вчинили злочини 3,5 тис. осіб¹. Тобто переважають ті неповнолітні, які в наслідок цієї колізії не будуть належним чином забезпечені процесуальною гарантією у вигляді обов'язкової участі педагога, психолога, лікаря у слідчих діях. На жаль, слідчі у переважній більшості дотримуються рекомендації ст. 491 КПК України².

Вважаємо, що це правова колізія і недолік правозастосовчої практики, які з урахуванням важливого значення участі педагога та психолога у досліджуваному провадженні мають негативний характер як для захисту прав неповнолітніх, так і для ефективності цього провадження. Відмітимо, що вже давно науковці відмічають необхідність «соціальної насиченості» або участі «непрофесійного елемента» (педагога, психологів, лікарів)³ у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх і пропонували визнати їх участь при провадженні будь-якої слідчої дії за участю неповнолітньої як обов'язкову⁴.

Як шлях подолання вказаної колізії, пропонуємо з урахуванням отриманих висновків та беручи до увагу точку зору науковців: ст. 227 КПК України викласти в редакції, яка б передбачала розповсюдження обов'язковості участі законного представника, педагога, психолога або лікаря у процесуальних, а не лише слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи; ст. 490 «Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого» викласти в наступній редакції: «Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється згідно з правилами, передбаченими ст. 226, 227 цього Кодексу, у присутності захисника»; ст. 491 КПК України викласти в наступній редакції з такою назвою «Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» та внести зміни до ст. 499 КПК України (див. додаток А).

¹ Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом Автономної Республіки Крим за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2,%202013%20%D1%80%D1%96%D0%BA.doc>; Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.

² Так, 79 % опитаних слідчих участь психолога, педагога або лікаря у процесуальних діях за участю неповнолітнього підозрюваного забезпечують із урахуванням власного розсуду або з урахуванням віку неповнолітнього чи факту визнання його розумово відсталим.

³ Крестовська Н. М. Становлення ювенального права в Україні / Н. М. Крестовська // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 102; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 15–16.

⁴ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 142.

Враховання цих рекомендацій та пропозицій щодо участі у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх захисника, законного представника, педагога, психолога, лікаря здатні підвищити його ефективність, у тому числі в частині отримання повних, всебічних та об'єктивних даних про неповнолітнього та обставини вчиненого ним діяння. Процесуальним особливостям збирання та оцінки яких буде присвячено наступний підрозділ дослідження.

2.3. Доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх

Досягнення мети та завдань досліджуваного судочинства неможливі без з'ясування фактів та обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні. Це стосується питання доказування як одного з центральних та найбільш значущих елементів кримінальної процесуальної діяльності, яке, як вказано у літературі, є серцевиною цієї діяльності, а значну частину науки кримінального процесу становить теорія судових доказів¹. До числа особливостей доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх слід віднести два основних аспекти: предмет доказування (його зміст, значення, повнота) та дотримання особливих вимог щодо збирання та фіксування доказів (особливості участі неповнолітніх у слідчих діях, участь додаткових суб'єктів тощо).

В науці кримінального процесу під предметом доказування розуміють сукупність обставин, які підлягають обов'язковому доказуванню по кожному кримінальному провадженню, без виявлення яких неможливо розкрити кримінальне правопорушення, встановити особу, яка його вчинила, прийняти законне, обґрунтоване, вмотивоване рішення, вирішивши справу по суті, тобто виконати завдання кримінального провадження². З приводу предмету доказування у кримінальному судочинстві

¹ Кримінальний процес України : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – С. 126; Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учебник / отв. ред. : П. А. Лупинская. – М. : Юристъ, 2003. – С. 218–219.

² Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошев, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків: Право, 2013. – С. 190; Молдован А. В. Кримінальний процес : Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – С. 91; Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая / отв. ред. Н.В. Жогин. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 185.

щодо неповнолітніх, то І. М. Коз'яков вказує, що це сукупність передбачених кримінальним процесуальним законом обставин, необхідних для об'єктивного вирішення і виконання завдань кримінального судочинства¹. Ми підтримуємо цю точку зору щодо значення предмета доказування для будь-якого кримінального провадження, у тому числі і щодо неповнолітніх.

Встановлення предмету доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх важливе не тільки тим, що це виступає передумовою «повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений» (ст. 2 КПК України). Це також важливо тим, що від повноти та неупередженості встановлення всіх обставин, які підлягають доказуванню у цьому кримінальному провадженні, залежить виконання вимог гл. 38 КПК України, зокрема, передбачених ст. 484 КПК України. Адже цілком зрозуміло, що без встановлення звичайного укладу життя неповнолітнього навряд чи можна забезпечити його дотримання при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу, а без з'ясування вікових та психологічних його особливостей не можна належним чином організувати розслідування та судовий розгляд тощо. Тому у предметі доказування як невід'ємній складовій цього провадження повинна відобразитися специфіка основних його учасників – неповнолітніх, а також знайти свій прояв такі завдання як спроба створити доброзичливе до дитини середовище і процес та приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів неповнолітнього.

У процесуальній науці склалося два основних підходи до характеристики предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. Відмітимо, що їх існування базується на тому факті, що у більшості КПК країн колишнього СРСР коло обставин, які підлягають встановленню у цьому провадженні, має самосійну регламентацію в межах окремої статті відповідного розділу кодексу тієї чи іншої країни (ст. 484 КПК України або ст. 433 КПК України 1960 року, ст. 429 КПК Азербайджанської Республіки, ч. 2 ст. 89 КПК Республіки Білорусь, ст. 475 КПК Республіки Молдова, ст. 481 КПК Республіки Казахстан, ст. 508 Республіки Туркменістан, ст. 421 КПК Російської Федерації). Вказаний підхід законодавця обумовлює відмінності у поглядах вчених на значення окремого правового закріплення

¹ Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / І. М. Коз'яков // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2(9). – С. 89.

цих обставин у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх та характеристику його предмета доказування. З урахуванням того, як розглядається науковцями співвідношення загальної та спеціальної норми, цей предмет розглядається як:

- окреме та самостійне (спеціальне або спеціалізоване) явище процесуальної дійсності, яке притаманне власне досліджуваному судочинству та існує самостійно від загального предмета доказування¹;
- прояв деталізації (конкретизації або розширення) загального предмета доказування стосовно випадку розслідування кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім².

Відмітимо, що при аналізі аргументів представників обох підходів можна вказати, що кожний з них має власне обґрунтування своєї переконливості. Чи то застосування представниками точки зору про спеціалізацію досліджуваного предмета доказування філософських категорій загального – особливого – одиничного, що і обумовлює виділення предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх як особливого явища взагалі та одиничного явища в конкретному кримінальному провадженні³, чи вказівка на те, що це обумовлено включенням до його складу, поряд із загальними обставинами, специфічних обставин, які підлягають встановленню саме у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх⁴, або спроба побудувати систему предметів доказування за рахунок виділення загального для всіх кримінальних справ та родового для окремих видів кримінальних правопорушень, у тому числі і вчинених неповнолітніми⁵.

¹ Вуколов В. К. Уголовно–процессуальные особенности производства по делам несовершеннолетних в суде первой инстанции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. К. Вуколов ; Академия МВД СССР. – М., 1982. – С. 12–13; Гідулянова С. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є.М.Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 11; Гуковская Н. И. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних / Н. И. Гуковская, А. И. Долгова, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 19–36; Зеленецкий В. С. Предупреждение преступлений следователем : монография / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1975. – С. 33.

² Бринцев В. Д. Проблеми доказування у кримінальному процесі : навч. посіб. / В. Д. Бринцев, Т. М. Мирошниченко. – Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1998. – С. 38; Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / І. М. Коз'яков // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2(9). – С. 88; Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 73; Маньковський Л. К. Місце обставин, що пом'якшують покарання, у загальних засадах його призначення неповнолітнім / Л. К. Маньковський // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 178; Обидина Л. Б. Обеспечение прав несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. Б. Обидина ; Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. – М., 1983. – С. 9; Победкин А. В. Производство по делам о преступлениях несовершеннолетних (процессуальные аспекты) / А. В. Победкин. – Курск : РОСИ, 2000. – С. 19.

³ Вуколов В. К. Вказана праця. – С. 27–29.

⁴ Гідулянова С. М. Вказана праця. – С. 11.

⁵ Зеленецкий В. С. Вказана праця. – С. 32–33.

У свою чергу, представники іншого підходу елементи досліджуваного предмету доказування розглядають як прояв деталізації та конкретизації загального (ст. 91 або ст. 64 КПК України 1960 року КПК України). Так, відмічено, що вказані у ст. 485 КПК обставини доповнюють та конкретизують ті, що передбачені ст. 91 КПК¹, або відмічається, що під час провадження за окремими категоріями справ та за конкретними кримінальними справами індивідуалізація обставин, що входять до предмета процесуального доказування, відбувається у межах загального предмета і не означає його зміни², чи звертається увага на те, що обрана законодавцем лінгвістична конструкція для визначення предмета доказування в кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх передбачає не підміну, а деталізацію і конкретизацію загального предмета доказування³.

Щодо підходу судів з цього питання, то, наприклад, в судовій практиці у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність прямо вказано, що однією з особливостей провадження у зазначених справах є розширення меж предмета доказування або доповнення предмета доказування у кримінальній справі – ст. 433 КПК (1960 року)⁴, а тому, крім обставин, зазначених у ст. 64 КПК України, судам належить, відповідно до вимог ст. 433 КПК (1960 року), всебічно і повно з'ясувати питання, що підлягають установленню по справах про злочини неповнолітніх⁵. Такий підхід був сприйнятий судовими інстанціями і після прийняття КПК України. Зокрема, у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 вказується, що підготовче судове засідання суд призначає для повної реалізації вимог, передбачених статтями 485, 487 КПК⁶. Більш того, цим листом з метою дотримання вимог вказаних статей КПК України та надання суду об'єктивної інформації

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – С. 380.

² Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 9.

³ Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / І. М. Коз'яков // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2(9). – С. 88; Чича Р. П. Реалізація даних про особу обвинуваченого у процесуальних рішеннях слідчого / Р. П. Чича. – Харків : СПДФО Чальцев О. В., 2011. – С. 184.

⁴ Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29 серпня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35.

⁵ Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність : Постанова Верховного Суду України від 26 червня 1981 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-81>.

⁶ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

про особу неповнолітнього передбачено складання та подання суду «Звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх»¹. Це свідчить про встановлення судовими інстанціями вимоги до деталізації і більш глибокого вивчення обставин кримінального провадження щодо неповнолітнього. Звернемо увагу, що у країнах Західної Європи також існує практика проведення соціального дослідження неповнолітнього правопорушника, яке оформлюється як «соціальне досье» спеціалістами-вихователями². Такий досвід, у тому числі і той, що реалізовано в наведеному листі Вищого спеціалізованого суду, слід запровадити при здійсненні такого кримінального провадження на стадії досудового розслідування.

Окремо відмітимо, що обставини, передбачені у ст. 433 КПК 1960 року (зараз ст. 485 КПК), визнавалися в керівних роз'ясненнях судових інстанцій як обов'язкова складова кримінального судочинства щодо неповнолітніх, де неврахування при розслідуванні вимог цієї статті або невиконання слідчим обов'язку повно і всебічно з'ясувати перелічені в ній обставини вважалося істотним порушенням кримінального процесуального закону, яке обумовлювало повернення справи на додаткове розслідування. Зокрема, ця позиція послідовно простежується у різних постановках пленуму Верховного Суду України³. До того ж судова практика акцентувала увагу на тому, що при провадженні у справах про злочини неповнолітніх суди мають без будь-яких обмежень виконувати вимоги ст. 433 КПК, навіть за можливості провести так званий спрощений порядок розгляду справи, а положення цієї статті трактувалися як обов'язок органів досудового слідства повно й усебічно з'ясовувати ці обставини (п. 3 постанови Верховного Суду № 5 від 26.06.81 р., п. 1 постанови Верховного Суду № 2 від 27.02.2004 р., п. 5 постанови Верховного Суду № 5 від 16.04.2004 р., п. 18 постанови

¹ Інструкція про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : додаток до листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/04-13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

² Ювенальна юстиція : навч. посіб. / А. І. Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 81.

³ Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/v0002700-04>; Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність : Постанова Верховного Суду України від 26 червня 1981 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-81>; Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8; Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29 серпня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35.

Верховного Суду № 2 від 15.05.2006 р., п. 9 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13).

З аналізу узагальнень судової практики та відповідних постанов Верховного Суду України можна зробити наступні висновки, що суди розглядають обставини, передбачені свого часу у ст.ст. 23, 64, 433 КПК України (1960 року), а зараз у ст.ст.91, 485 КПК України:

- як певне цілісне правове явище стосовно цього провадження, де предмет доказування у ньому характеризується як істотно деталізований (розширений);
- предмет доказування у досліджуваному провадженні виступає його невід’ємним атрибутом, що обумовлено спробою законодавця відобразити особливості цього судочинства;
- як цілісне явище – предмет доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, що обумовлює розуміння тих приписів, які в них містяться (підлягають доказуванню (ст. 91) та також з’ясовуються (ст. 485)), як обов’язок слідчого, прокурора по їх доказуванню (з’ясуванню);
- з’ясування обставин, передбачених в ст.ст. 91, 485 КПК України, є обов’язковим в рівній мірі як під час досудового розслідування, так і під час судового розгляду, на що вказано у фаховій літературі¹, де невстановлення або неповне встановлення будь-якої з цих обставин, що входить до предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, тягне прийняття незаконного та необґрунтованого рішення у справі²;
- можна вказати на спосіб встановлення обставин, передбачених ст.ст. 91, 485 КПК України, – всебічно, повно і неупереджено з’ясовувати питання, що підлягають установленню у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 9 КПК України), недотримання якого є підставою для скасування або зміни судового рішення при розгляді справи.

Вважаємо, що ці висновки є важливим методологічним підґрунтям для формування загальної характеристики предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх та організації слідчим, прокурором діяльності по збиранню та фіксації, перевірці, оцінці доказів.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – С. 380.

² Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 62.

Відмітимо, що у межах кожної з вищенаведених позицій можна виділити свої позитивні моменти та недоліки. Але при їх певній розбіжності в них обох є одне спільне – об'єктом дослідження вчених, які їх представляють, виступає одне і те ж явище, а саме коло обставин, які підлягають встановленню по кримінальному провадженню щодо неповнолітніх, без виявлення яких неможливо виконати завдання цього судочинства. Це явище з точки зору його змісту (коло обставин, які підлягають встановленню), форми (ст. 91, 485 КПК України) та значення (забезпечує виконання завдань цього судочинства) поза залежністю від бажання або погляду того чи іншого науковця чи практика існує та реалізується у повсякденній діяльності слідчих, прокурорів, слідчих суддів, суддів та інших учасників цього судочинства. Зокрема, певна об'єктивність існування предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх пояснюється його правовою природою, а саме її закріпленням у нормах права, які володіють ознаками загальної обов'язковості, формальної визначеності, забезпеченості державою¹. Це робить предмет доказування взагалі та у цьому провадженні зокрема незмінним та стабільним у своєму існуванні кримінальним процесуальним явищем.

Таким чином, можна висунути припущення, що представники кожного з підходів досліджують це явище з різних точок зору (як частину цілого або самостійне явище), відносно дещо різних об'єктів (взагалі кримінального провадження або лише кримінального провадження щодо неповнолітніх) та виявляють різні його характеристики (як засіб спеціалізації дослідження обставин кримінального правопорушення або як прояв особливості цього судочинства). Однак, саме явище при цьому не змінює ні своєї форми, змісту, значення, ні, на що вказує аналіз узагальнення судової практики, способу та характеру встановлення, а також правових наслідків для кінцевого результату кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

В контексті дослідження у цьому підрозділі звернемо увагу на низку точок зору науковців щодо розуміння предмета доказування. Так, А. Р. Белкіним відмічено, що в основі визначення предмета доказування по кожній кримінальній справі лежать норми матеріального кримінального закону, процесуального закону і конкретні обставини справи², що вказує на певну об'єк-

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – С. 275–276; Теорія государства и права : учеб. для вузов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. – С. 279–283; Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А. Ф. Черданцев – М. : Юрайт, 2000. – С. 208–209.

² Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – С. 38.

тивність існування цього явища. Відповідно для виконання завдань розслідування та судового розгляду слід користуватися певною загальною моделлю предмета доказування, а не формувати кожного разу свій предмет доказування. В цьому контексті заслуговує на увагу позиція А. В. Шмоніна, який зауважує, що під предметом доказування слід розуміти абстрактне наукове поняття про інформаційну модель обставин розслідуваної події, де кожна обставина в структурі предмета доказування визначається як загальна категорія, здатна охопити всі сторони окремої розслідуваної події, а специфіка цих обставин за різними категоріями кримінальних справ не дає достатніх підстав для твердження про зміну предмета доказування в залежності від категорій справ або стадій процесу¹. Звернемо увагу на позицію О. О. Левендаренко, який відмічає, що під час провадження за окремими категоріями справ та за конкретними кримінальними справами індивідуалізація обставин, що входять до предмета процесуального доказування, відбувається у межах загального предмета і не означає його зміни². Тому можна вести мову про те, що предмет доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх виступає певною узагальненою інформаційною моделлю, яка охоплює всі сторони розслідуваної події кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім, де його спеціалізація (відокремлення) або розширення (конкретизація) відбувається, як доведено О. О. Левендаренком, у межах загального предмета і не означає його зміни. При цьому, звернемо увагу на попередньо отриманий нами висновок щодо особливості досліджуваного судочинства в частині його завдань, на виконання яких орієнтований предмет доказування.

Так, вже відмічалось, що кримінальне судочинство щодо неповнолітніх окрім загальних завдань (ст. 2 КПК України), вирішує і власні соціально значимі завдання виховного плану та охоронної спрямованості, що обумовлено специфікою участі у ньому неповнолітніх та їх психофізіологічними особливостями, специфікою їх соціалізації. І якщо врахувати таку подвійність (процесуальну та виховну або реабілітаційну) завдань цього кримінального судочинства, то для їх забезпечення потрібне існування такого змістовного предмета доказування, який би сприяв їх виконанню, де цей предмет доказування – це єдине

¹ Шмонин А. В. К вопросу о понятии предмета доказывания [Електронний ресурс] / А. В. Шмонин // Школы и направления уголовно-процессуальной науки : докл. и сообщения на учредительной конф. Междунар. ассоциации содействия правосудию (Санкт-Петербург, 5–6 октября 2005 г.) / под ред. А. В. Смирнова. – СПб., 2005. – С. 175. – Режим доступа: <http://www.iuaj.net/lib/konf-MASP/shmonin.htm>.

² Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 9.

цілісне явище, передбачене в ст.ст. 91, 485 КПК України, одночасно спрямоване як на встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення (ст. 2 КПК України), так і на забезпечення приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3 Конвенції про права дитини) з метою створення умов для її ресоціалізації та відновлення її статусу. У цьому контексті в науковій літературі звернено увагу на те, що обставини, які складають особливості предмета доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, мають значення для підвищення виховної та профілактичної ролі судочинства в індивідуалізації та гуманізації кримінального покарання таким особам, що особливо проявилось у КПК України 2012 року¹. При такому розумінні єдності предмета доказування відповідного провадження не тільки забезпечується формування умов для виконання специфічних його завдань (див. підрозділ 2.1), а й створюються умови для реальної охорони прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх учасників судочинства.

Вважаємо, що основною підставою для формування такого предмета доказування у цьому кримінальному провадженні виступає той самий фактор, що лежить в основі його виділення, про який ми неодноразово згадували, – істотні особливості неповнолітніх як його основних учасників (соціально-психологічні, фізіологічні, правові тощо). Посилання на це можна зустріти в роботах, присвячених доказуванню під час розслідування кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми, в яких акцентовано увагу, що предмет доказування – це сукупність обставин, які підлягають встановленню з урахуванням соціально-психологічних особливостей суб'єкта кримінального правопорушення, де ці особливості обумовлені специфікою фізичних і соціально-психологічних якостей людини в підлітковому віці і чинниками, що визначають віковий розвиток особистості². На цьому акцентовано увагу і в інших працях. Так, зауважується, що звернення до змісту ст. 485 КПК свідчить, що в ній робиться акцент на додатковому та більш глибокому вивченні характе-

¹ Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 73; Маньковський Л. К. Місце обставин, що пом'якшують покарання, у загальних засадах його призначення неповнолітнім / Л. К. Маньковський // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 178.

² Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / І. М. Коз'яков // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2(9). – С. 89; Просвірин В. Г. О некоторых психологических аспектах установления виновности несовершеннолетних и определения им уголовного наказания / В. Г. Просвірин // Трибуна молодых ученых : проблемы современного правового развития / под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж, 2000. – Вып. 1. – С. 146.

ристок особистості неповнолітнього¹. В цьому контексті А. Р. Белкін вказує, що у КПК предмет доказування сформульований стосовно переважної більшості кримінальних проваджень, але у провадженні щодо неповнолітніх він має певні особливості, зумовлені специфікою суб'єктів цих діянь². В іншому джерелі з питань доказового права зауважується, що процесуальна форма доказування в кримінальному процесі охоплює і особливості застосування інститутів доказового права по окремих категоріях кримінальних проваджень (наприклад, щодо неповнолітніх)³. Тобто можна відмітити, що в юридичній науці визнається той факт, що певна специфіка предмета доказування у досліджуваному кримінальному провадженні якраз і обумовлена участю у ньому неповнолітніх та колом тих завдань, які вирішує це судочинство. Погодимось з О. О. Левендаренком, який в результаті дослідження питання особливостей процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх дійшов висновку, що обставини, про які йдеться у ст. 433 КПК України (зараз ст. 485 КПК України – прим. авт), встановлюються й у справах про злочини дорослих осіб, але завдяки специфіці суб'єкта злочину набувають особливого правового сенсу, спеціального призначення⁴.

Таким чином, узагальнюючи аналіз точок зору науковців стосовно розуміння предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, відмічаємо певну теоретичну та методологічну недоцільність подальшого продовження дискусії щодо переліку обставин, передбачених ст. 485 КПК України, саме з точки зору їх співвідношення із обставинами, передбаченими ст. 91 КПК України. Найбільш важливими в цій проблематиці є такі взаємопов'язані аспекти:

- повнота відображення в законі всього кола значущих для саме цієї категорії кримінального провадження обставин, з точки зору їх здатності сприяти досягання його мети – здійснити виховний вплив на неповнолітнього та забезпечити охоронну спрямованість провадження при обов'язковому приділенні першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини;

¹ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В.Я.Тація, Ю.М.Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків: Право, 2013. – С. 670–671.

² Белкін А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – С. 39.

³ Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая / отв. ред. Н. В. Жогин. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 384.

⁴ Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 69.

- наскільки належним чином законодавець зміг створити правовий механізм забезпечення всебічності, повноти й неупередженості дослідження всіх обставин кримінального судочинства щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 9, ст. 94 КПК України), у тому числі з позиції безумовного виконання слідчим, прокурором, слідчим суддею, суддею, захисником вказаного нормативного положення як свого юридичного обов'язку, а також наслідків його невиконання.

Вважаємо, що подальша наукова полеміка та науковий пошук повинні бути спрямовані саме за цими двома напрямками. Це можна обґрунтувати як їх практичною значущістю, так і безпосередньою спрямованістю на охорону прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх як особливих учасників кримінального провадження. Зокрема, додатковим підтвердженням доцільності зосередження уваги саме на дослідженні практичного аспекту реалізації питань предмету доказування у провадженні щодо неповнолітніх можна вважати зарубіжну практику поглибленого вивчення цілої низки фізіологічних, соціальних-економічних, правових аспектів життя неповнолітнього¹.

Наведені аргументи, як свідчення практичного значення саме такого погляду щодо питання предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, а не продовження безперспективної теоретичної суперечки, є тим критерієм, який слід обрати при вирішенні досліджуваного у підрозділі питання. Коротко розглянемо обидва аспекти.

Щодо змісту предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, то як показує аналіз норм КПК країн колишнього СРСР (ст. 484 КПК України або ст. 433 КПК України 1960 року, ст. 429 КПК Азербайджанської Республіки, ч. 2 ст. 89 КПК Республіки Білорусь, ст. 475 КПК Республіки Молдова, ст. 481 КПК Республіки Казахстан, ст. 508 Республіки Туркменістан, ст. 421 КПК Російської Федерації), в цілому в законодавстві практично всіх цих країн він співпадає. Це свідчить про те, що і теорія, і практика різних країн в цілому однаково підходять до формування переліку цих обставин.

Однак, результати порівняльно-правового аналізу одночасно вказують на можливості подальшого удосконалення редакції окремих статей КПК України, якими регламентовано предмет доказування у цьому кримінальному провадженні. З цією метою пропонується звернути увагу на ряд моментів.

¹ Градецька Н. М. Ідея виховання як основний принцип діяльності судочинства у справах неповнолітніх в Німеччині / Н. М. Градецька // Держава та регіони. Серія : Право. – 2012. – № 4 (38). – С. 137.

По-перше, вимоги законодавчої техніки. Так, при аналізі ст.ст. 484, 487 КПК України, враховуючи зміст припису, який вони містять щодо вказаних у них обставинах («...також з'ясовуються...» та «...належить з'ясувати...»), можна зробити висновок, що ці дві статті стосуються регулювання одного і того ж питання – предмета доказування у досліджуваному провадженні. А тому цілком логічним було б об'єднати їх положення в межах однієї ст. 485 (див. додаток А).

По-друге, аналіз статей процесуальних кодексів інших країн, якими регламентовано предмет доказування у кримінальному провадженні, суб'єктом якого є неповнолітні, вказує, що є підстави звернути увагу на більш повне дослідження таких відомостей про особу неповнолітнього як стан його здоров'я та рівень розвитку. В кодексах більшості країн вказується на такі характеристики як рівень фізичного, інтелектуального або розумового, вольового, психологічного та психічного розвитку. При цьому, звернемо увагу, що у другому реченні п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України розкриваються окремі складові рівня розвитку особи неповнолітнього, а саме розумова відсталість неповнолітнього та відсутність психічної хвороби. Тому відмічену у цьому пункті характеристику неповнолітнього пропонуємо викласти у такій редакції: «стан здоров'я та рівень інтелектуального, вольового і психологічного (психічного) розвитку».

По-третє, потребує розкриття зміст поняття «інші соціально-психологічні риси особи». Оскільки воно чітко в законах не розкривається, то слідчі можуть допускати його трактування на власний розсуд та включати до його змісту різні риси, які характеризують особистість неповнолітнього. В науковій літературі з приводу змісту цього поняття вказується, що соціально-психологічні риси особи – це: а) етична сфера; б) інтелектуальна сфера; в) емоційна сфера; г) вольова сфера¹. Таким чином, є підстави для виділення цього аспекту в окремий елемент предмета доказування по цій категорії кримінальних проваджень. Нормативно його можна сформулювати наступним чином: «всебічну характеристику особи неповнолітнього та інші його соціально-психологічні риси...».

Вважаємо, що ці пропозиції сприятимуть більш повному та всебічному, а головне – комплексному виявленню всіх тих обставин, які вимагає встановити закон у цьому кримінальному провадженні з урахуванням його призначення та тих специфічних завдань, які вирішуються під час його перебігу.

¹ Попович О. В. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця / О. В. Попович // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 313.

Окремо зупинимося на питанні специфіки доведення обставин, передбачених в ст. 485 КПК України. Свого часу з цього приводу у п. 5 узагальнення Верховного Суду України судової практики у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність відмічено, що з метою з'ясування обставин, зазначених у ст. 433 КПК (зараз ст. 485 КПК), судам належить використовувати положення статей 441–443 КПК (зараз ст.ст. 488, 496 КПК) про допит як свідків законних представників неповнолітніх, представників служби та міліції у справах неповнолітніх, представників підприємств, установ чи організацій, в яких навчався або працював неповнолітній, та інших організацій¹, а також витребування необхідних документів (ч. 2 ст. 433 КПК 1960 року). В науковій літературі також акцентовано увагу, що виходячи із специфіки доказування обставин у цих провадженнях, закон вказує на ряд конкретних джерел доказів, наприклад, повинні бути допитані в якості свідків батьки². Тобто мова йде про те, що певні обставини, наприклад, умови життя та виховання неповнолітнього або його соціально-психологічні риси, можуть бути встановлені за допомогою типових для цього провадження доказів (показання батьків, родичів, друзів, сусідів, вчителів, характеристики на неповнолітнього з навчального закладу, за місцем мешкання, відповідні довідки служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей, протоколи огляду житла неповнолітнього, медичні довідки, справи органів соціального захисту, органів опіки та піклування тощо)³. Іншими словами, в ч. 2 ст. 433 КПК 1960 року та в позиції Верховного Суду України містилися рекомендації щодо алгоритму дій зі збирання слідчим, прокурором фактичних даних про важливі для цього провадження обставини. У чинному КПК України це положення не знайшло свого відтворення. Зараз його можна використовувати при розслідуванні лише через призму такого поняття як криміналістична методика⁴, яка являє собою систему наукових положень та розроблених на їх підставі практичних рекомендацій щодо процесу розкриття та розслідування злочинів, у тому числі такої її складової як методика розслідування окремих

¹ Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29 серпня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35.

² Леоненко В. В. Судебное производство по делам по преступлениях несовершеннолетних / В. В. Леоненко. – Киев : Наук. думка, 1987. – С. 27.

³ Опитування засвідчило, що до матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітніх слідчі долучають такі облікові документи (їх копії), складені: службою у справах дітей (62 %); соціальними службами (62 %); медичними закладами (30 %); освітніми закладами (60 %).

⁴ Як свідчить проведене нами опитування, криміналістичні методики розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми, у своїй діяльності використовує: постійно 28 % опитаних слідчих; іноді використовує 36 % опитаних слідчих; дуже рідко використовує 22 % опитаних слідчих.

видів злочинів^{1; 2}. Певною нормативною моделлю для дій по збиранню доказів у досліджуваному провадженні для слідчого, прокурора слід також вважати перелік відомостей, які передбачені у «Звіті про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх», затвердженому листом Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13³. Відповідно, слід вести мову про те, що слідчий, прокурор повинні при плануванні та організації розслідування, при проведенні слідчих та інших процесуальних дій враховувати як криміналістичні рекомендації, так і вказані нормативні положення як такі, що спрямовані на встановлення обставин, передбачених в ст.ст. 485, 487 КПК.

Виконання вказаних наукових положень та практичних рекомендацій слід розглядати як обов'язкову умову дотримання слідчими вимог всебічності, повноти і неупередженості (ч. 2 ст. 9 КПК, п. 5.3.2 наказу МВС України від 09.08.2012 р. № 686⁴) при дослідженні обставин кримінального судочинства щодо неповнолітніх, на що слід звертати увагу керівникам органів досудового розслідування (п.п. 3.1.2, 4.1.2 Типового положення про слідчий відділ (відділення) міського, районного, лінійного управління (відділу) головного управління, управління МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті)⁵ та прокурорам (п. 7–8 наказу Генеральної

¹ Біленчук П. Д. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – Київ : МАУП, 2007. – С. 265–270; Ищенко Е. П. Криминалистика : учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Юрид. фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2006. – С. 486–489; Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навч. посіб. / [О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.] ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 8–10; Організація розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / [А. Ф. Волобуєв, О. С. Користін, Р. Л. Степанюк та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2010. – С. 405–431; Сабадаш В. П. Криміналістика : навч. посіб. / В. П. Сабадаш, М. О. Ларкін – Київ : Центр учб. літ., 2013. – С. 153–154.

² 14 % опитаних слідчих вказали на те, що є потреба у сучасних криміналістичних методиках розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми.

³ Інструкція про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : додаток до листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

⁴ Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : інструкція МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 84. – стор. 100. – Ст. 3408.

⁵ Типове положення про слідчий відділ (відділення) міського, районного, лінійного управління (відділу) головного управління, управління МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті : Наказ МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 84. – Ст. 3408.

прокуратури України від 01 листопада 2012 року № 16гн)¹². Зокрема, відмічено, що вимоги ст. 22 КПК України (зараз ч. 2 ст. 9 КПК – прим. авт.), адресовані правоохоронним органам, становлять собою найважливіші гарантії досягнення мети доказування – встановлення істини, зміст якої визначається положеннями про предмет доказування³. Тому чим всебічніше та повніше буде забезпечено збирання доказів, які характеризують як неповнолітнього, так і вчинене ним кримінальне правопорушення, тим у більшому ступені буде гарантована можливість досягнення у судочинстві його мети та прийняття щодо неповнолітнього законного, обґрунтованого і вмотивованого судового рішення.

Отже, ще раз відмітимо, що як умова забезпечення всебічності, повноти доказування під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх, ці наукові положення та практичні рекомендації повинні враховуватися слідчим, прокурором, слідчим суддею, суддею як оптимальні форми здійснення процесуальної діяльності та засоби підвищення ефективності розслідування та судового розгляду. А їх недотримання, як правило, має своїм наслідком невідповідність висновків суду фактичним обставинам кримінального провадження, що є підставою для скасування рішень, прийнятих у справі (ст. 411 КПК України). Свого часу на це вказувалося в узагальненні Верховного Суду України⁴.

З наведеного звертаємо увагу на те, що для осіб, які здійснюють доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, важливо враховувати притаманну їм специфіку, котра, на жаль, не завжди ними береться до уваги та знаходить свою належну реалізацію при досудовому розслідуванні та судовому розгляді цієї категорії кримінальних проваджень. Адже, як зауважують фахівці, аналіз слідчої та судової практики свідчить, що основними недоліками та помилками слідчих при розсліду-

¹ Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генеральної прокуратури України від 1 листопада 2012 р. № 16гн // Галузеві накази Генерального прокурора України : Офіц. веб-портал Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060.

² З приводу забезпечення повноти збирання доказів щодо обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (ст. 485, 487 КПК), то відповіді опитаних слідчих розподілилися наступним чином: 21 % постійно забезпечує повноту збирання доказів; 43 % переважно забезпечує повноту збирання доказів; 22 % не завжди можуть забезпечити повноту збирання доказів; 10 % забезпечує повноту збирання доказів дуже рідко.

³ Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 62.

⁴ Практика винесення судами окремих ухвал (постанов) у кримінальних справах // Узагальнення Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/02FCF74EAAE97267C32573760043DBF6?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=02FCF74EAAE97267C32573760043DBF6>.

ванні справ, зокрема, є: неповнота збирання доказової інформації – 24 %; недостатнє використання доказової інформації – 21 % справ¹.

З урахуванням аналізу точок зору науковців на предмет та процес доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, узагальнення судової практики, врахування думки опитаних нами практиків, ми доходимо низки висновків:

- предмет доказування у цьому провадженні слід розглядати не з точки зору його співвідношення із загальним предметом доказування чи як прояв деталізації останнього, а з позиції повноти відображення ним специфіки та особливостей неповнолітніх як учасників кримінального процесу і здатності створити підґрунтя для якнайкращого забезпечення інтересів дитини за результатами розгляду цього провадження;
- комплексний характер предмету доказування під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх виступає невід’ємною складовою правового регулювання особливостей цього провадження, забезпечуючи реалізацію його виховного змісту та охоронної спрямованості;
- виявлення всього кола обставин, передбачених ст.ст. 91, 485–487 КПК України, є не тільки умовою індивідуалізації покарання, призначення його конкретній неповнолітній особі за конкретне кримінальне правопорушення (п. 10 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13²), прийняття законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення, а й відображенням приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини;
- важливим є дотримання слідчим, прокурором при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, наукових положень криміналістичної методики та практичних рекомендацій, передбачених у «Звіті про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх», як засобу забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, а також індивідуалізації покарання³;

¹ 55 % опитаних слідчих підтверджують доцільність залучення на стадії досудового розслідування з метою дотримання вимог ст. 485, 487 КПК та надання слідчому об’єктивної інформації про особу неповнолітнього представників служби у справах дітей за місцем проживання неповнолітнього.

² Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

³ 4 % опитаних слідчих вказали на потребу у залученні додаткових фахівців до збирання доказів щодо обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (ст. 485, 487 КПК).

- відмітимо, що у кримінальному процесуальному праві щодо предмета доказування у цьому провадженні простежується тенденція до переходу від доведення суто криміналістично-значимих обставин вчиненого діяння до, як відмічено в літературі, «підвищення значення вивчення обставин, які характеризують особу в ювенальній юстиції, що визначаються особливостями психічних і соціальних якостей людини в підлітковому віці»¹;
- предмет доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх слід віднести до числа процесуальних гарантій статусу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, оскільки він сприяє охороні прав, свобод та законних інтересів цих учасників кримінального судочинства (завдяки індивідуалізації покарання, забезпеченню прийняття законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення, приділенню першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини);
- розширення кола обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, можна розглядати як подальшу реалізацію тенденції до формування в Україні системи ювенальної юстиції та намагання створити доброзичливі до дитини середовище і процес.

Наприкінці підрозділу ще раз відмітимо, що у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх уповноважені особи повинні виконувати як приписи, умовно кажучи, «загальних правил кримінального провадження» (наприклад, гл. 4 (докази і доказування), гл. 20 (слідчі дії) КПК України), так і тих «особливих правил», які передбачені гл. 38 розд. VI КПК України. І таке розуміння порядку здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх повинно бути основою для формування алгоритму дій з боку слідчого, прокурора, де варіант дій може бути таким: 1) приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини; 2) всебічне, повне та неупереджене встановлення та дослідження всіх обставин справи, передбачених ст.ст. 91, 485, 487 КПК України; 3) створення доброзичливих до дитини середовища і процесу.

Цей підхід сприятиме вдосконаленню процесуальної діяльності у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх та позитивно позначиться на забезпеченні їх прав у кримінальному судочинстві. Зокрема і при застосування до них процесуального

¹ Просвирнин В. Г. Особенности предмета доказывания по уголовным делам несовершеннолетних : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Г. Просвирнин ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – С. 11.

примусу, окремі питання щодо якого розглянемо у наступному підрозділі.

2.4. Процесуальний порядок забезпечення прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні заходів забезпечення кримінального судочинства

Заходи забезпечення, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, як правило, мають характер примусових заходів, адже коли йдеться про застосування цих заходів, то мається на увазі застосування примусу до цих особливих його учасників. Те, що заходи забезпечення – це частина кримінального процесуального примусу, вказується в літературі¹. Зокрема, відмічається, що вони мають виражений примусовий характер, навіть коли особа не заперечує проти обмеження її прав і свобод, що пов'язане із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, вони все одно мають примусовий характер, оскільки сама можливість застосування примусу передбачена законом². Той факт, що такий різновид заходів забезпечення як запобіжні заходи, які застосовуються у кримінальному процесі з метою належного виконання завдань правосуддя, є заходами державного примусу, вказується в узагальненнях судової практики³. З цього приводу відмічено, що КПК України передбачає, що застосування примусу щодо особи у кримінальному судочинстві здійснюється за наявності відповідних підстав та в порядку, передбаченому законом⁴, за умови, «щоб жодна

¹ Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. - 2-е вид., переробл. і допов. - Київ : Юріком Інтер, 2008. - С. 382; Кожевніков Г. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2012. - № 3(27). - С. 68; Махов В. Н. Уголовный процесс США (досудебные стадии): учеб. пособ. / В. Н. Махов, М. А. Пешков. - М. : ЗАО «Бизнесшкола «ИнтелСинтез», 1998. - С. 45-47; Рюмшина Г. В. Сутність кримінально-процесуального примусу та його застосування / Г. В. Рюмшина // Наше право. - 2011. - № 2, ч. 1. - С. 88.

² Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». - Харків : Право, 2013. - С. 256.

³ Узагальнення про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. - Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/узагальнення%20щодо%20неповнолітніх.rar>.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. - Харків : Право, 2012. - Т. 1. - С. 367.

особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу» (ст. 2 КПК України). Тобто застосування процесуального примусу повинно бути обґрунтованим, де критерії цього передбачено у ст. 132 КПК України.

Щодо неповнолітніх, то окрім загальних процесуальних гарантій, на які вказують науковці при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження¹, застосування примусу та заходів забезпечення до цих осіб повинно опосередковуватися додатковими гарантіями та, як відмічено в літературі, це має власні особливості². В узагальненні судової практики щодо вказаних особливостей звернено увагу, що, наприклад, вони полягають у тому, що кримінальне процесуальне законодавство встановлює підвищені вимоги до порядку обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для зазначеної категорії осіб³. В рекомендації Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ прямо вказано, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених гл. 38 КПК, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями⁴, що знайшло своє відображення у ч. 2 ст. 10 КПК України.

Аналіз міжнародних правових актів⁵ свідчить, що до додаткових умов застосування примусу до неповнолітнього слід віднести: виключність застосування примусу як заходу впливу, дотримання при цьому честі та гідності неповнолітнього, відповідність заходу примусу тяжкості та обставинам кримінального правопорушення, врахування особливостей особистості неповнолітнього, якнайкраще забезпечення інтересів дитини.

¹ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С.258–261.

² Рюмшина Г. В. Сутність кримінально–процесуального примусу та його застосування / Г. В. Рюмшина// Наше право. – 2011. – № 2, ч. 1. – С. 87.

³ Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судового провадження щодо яких триває понад 6 місяців [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files//Узагальнення%20тримання%20під%20вартою%20у%20судовому%20провадженні%20понад%206%20місяців1.doc>.

⁴ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

⁵ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила") від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211; Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13.- Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789–12>.

На підставі наведеного, з урахуванням узагальнення точок зору науковців¹, можемо відзначити, що застосування щодо неповнолітніх заходів забезпечення кримінального провадження – це здійснюване на підставах та в порядку, передбаченому КПК України, обґрунтоване застосування до неповнолітнього процесуального примусу з метою досягнення завдань цього судочинства з одночасним дотриманням прав та свобод такої особи за умови якнайкращого забезпечення її інтересів.

Таке розуміння застосування вказаних заходів не тільки відповідає міжнародній практиці та практиці Європейського суду з прав людини (Справа «Свершов проти України»²), а й знаходить своє відображення у КПК України (ч. 2 ст. 484). Ця норма орієнтує слідчого, прокурора, суддю на те, що під час кримінального судочинства щодо неповнолітнього вони зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад його життя та відповідає його віковим та психологічним особливостям, та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього. Вважаємо, що «здійснювати процесуальні дії» відноситься до застосування заходів забезпечення кримінального провадження, де їх застосування повинно «найменше порушувати звичайний уклад життя неповнолітнього», а ступінь прояву в них примусу – «відповідати його віковим та психологічним особливостям».

Враховання слідчими, прокурорами та суддями наведених вище додаткових умов застосування примусу до неповнолітнього, у тому числі і заходів забезпечення кримінального провадження, його подвійної мети (забезпечення провадження та прав неповнолітнього), а також правильне тлумачення вимог ч. 2 ст. 484 КПК України, буде виступати гарантією від надмірного та безпідставного застосування у кримінальному судочинстві примусу до неповнолітніх.

Дослідивши основні моменти застосування вказаних заходів щодо неповнолітнього, розглянемо їх окремо із одночасним аналізом специфіки, яка має місце при застосуванні їх конкретних різновидів. Проаналізувавши підстави та спосіб застосування заходів забезпечення кримінального провадження, звер-

¹ Кожевніков Г. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3(27). – С. 68; Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А.Р.Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С. 256.; Махов В. Н. Уголовный процесс США (досудебные стадии): учеб. пособ. / В. Н. Махов, М. А. Пешков. – М. : ЗАО «Бизнесшкола «ИнтелСинтез», 1998. – С. 45–47.

² Справа «Свершов проти України»: рішення Європейського суду з прав людини, Страсбург, 27 листопада 2008 р. (Заява N 35231/02) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO5089.html

немо увагу, що не всі з перелічених у ст. 131 КПК України заходів фактично можуть застосовуватися до неповнолітніх або вони застосовуються до них на загальних підставах. На це вказується в науковій літературі, на ґрунті чого вносяться пропозиції щодо окремого правового закріплення в КПК України переліку заходів кримінального процесуального примусу відносно неповнолітніх в окремій нормі¹.

Щодо тих заходів, які не застосовуються щодо неповнолітніх, то відсторонення від посади передбачає здійснення неповнолітнім трудової діяльності, а враховуючи те, що більшість цих осіб перебувають ще у статусі учнів або студентів, а також те, що майже третина з тих, хто вчинив правопорушення, взагалі ніде не навчається та не працює², то можливість застосування цього заходу забезпечення викликає сумнів. Те ж стосується і застосування до цих осіб тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом, адже виходячи зі змісту ч. 1 ст. 148 КПК України, більшість неповнолітніх практично не мають спеціальних прав.

У свою чергу, майнові заходи впливу, такі як тимчасовий доступ до речей і документів та тимчасове вилучення майна, як можна зробити висновок з аналізу КПК України (ст.ст. 159–169), можуть бути застосовані до неповнолітнього на загальних підставах. Стосовно такого заходу забезпечення майнового характеру як арешт майна, то враховуючи положення ст. 167 КПК України, ст. 1179 ЦК України та положення ст. 98 КК України, він також може бути застосований на загальних підставах або до майна неповнолітнього, власником якого він є і якого достатнього для відшкодування, або до майна батьків (усиновлювачів) або піклувальників. На це, зокрема, звертається увага Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який вказує, що такий захід забезпечення кримінального провадження як арешт майна, яке є власністю неповнолітнього, застосовується на загальних підставах, окрім випадків, коли метою арешту майна є виключно забезпечення

¹ Рюмшина Г. В. Сутність кримінально–процесуального примусу та його застосування / Г. В. Рюмшина // Наше право. – 2011. – № 2, ч. 1. – С. 87–88.

² Волянук О. Д. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми [Електронний ресурс] / О. Д. Волянук // Держава та регіони. Серія : Право. – 2012. – № 3. – С. 102. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_pravo/2012_3/files/LA312_22.pdf; Філоненко С. Педагогіка Макаренка + міжнародний досвід [Електронний ресурс] / Світлана Філоненко // Віче. – 2009. – № 9. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1444/>.

майбутньої його конфіскації як виду покарання, адже до неповнолітніх, відповідно до ст. 98 КК, конфіскація майна як додаткове покарання не застосовується¹.

Що ж стосується решти заходів забезпечення, то вони мають власну специфіку. Розглянемо її більш докладно. Так, заходом забезпечення кримінального провадження є виклик слідчим, прокурором неповнолітнього для допиту чи участі в іншій процесуальній дії, який може бути застосовано до неповнолітнього підозрюваного, свідка, потерпілого. Основною особливістю цього заходу є спосіб його здійснення. Так, згідно з ч. 4 ст. 135, ст. 489 КПК України, виклик неповнолітнього здійснюється через його батьків або інших законних представників, під якими слід розуміти батька або матір, усиновлювачів, батьків-вихователів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, патронатних вихователів, представників закладів, які виконують обов'язки опікунів, піклувальників². Тобто саме їм повинна бути вручена або надіслана повістка про виклик, надіслано виклик електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснено виклик по телефону або телеграмою. Це, передбачає встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього, а також можливості з'ясувати їх характеристику. Такий крок сприяє правильному визначенню адресата виклику та дасть можливість з'ясувати здатність батьків забезпечити явку неповнолітнього, а за необхідності, і можливість у подальшому застосування до нього запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд³.

Щодо засобу інформування, то переважно це здійснюється повісткою, яка вручається особисто батькам або іншим законним представникам, а у разі їх тимчасової відсутності – під розписку дорослому члену їх сім'ї, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи. Відмічається, що, по-перше, важливо пересвідчитися, щоб ці особи, яким вручається повістка, мали реальну можливість передати її адресату, а по-друге, слід роз'яснити їм обов'язок вручити повістку адресату без зволікання⁴. В частині виклику неповнолітнього за допомогою інших засобів зв'язку, то

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 376.

³ 68 % опитаних слідчих вказали, що на постійній основі вживають заходів, направлених на встановлення відомостей про батьків або інших законних представників неповнолітнього, а також їх характеристики.

⁴ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С. 262.

законодавець частково вирішив питання про підтвердження отримання особою повістки про виклик. Щодо надсилання повістки поштою та електронною поштою, то підтвердження здійснюється у спосіб, передбачений ст. 136 КПК України. Подібні правила стосуються виклику за допомогою телеграми. Так, п. 22 Вимог щодо надання послуг телеграфного зв'язку передбачає, що кожна телеграма вручається особисто адресатові, а у разі його відсутності за відповідною адресою залишають повідомлення про отримання телеграми, в якому зазначається номер телефону відділення зв'язку, яке здійснює доставку телеграм¹. Також цими вимогами (п. 9) передбачено вид телеграм «з повідомленням про вручення».

Щодо виклику неповнолітнього за допомогою телефону, факсимільним зв'язком, то законодавець обмежився вказівкою, що це може бути підтверджено будь-якими іншими даними, які свідчать про факт ознайомлення особи зі змістом повістки про виклик (ч. 1 ст. 136 КПК України). Наприклад, це може мати місце за допомогою запису телефонної розмови, довідки оператора про факт телефонного або факсимільного зв'язку тощо. Зокрема, п. 51. Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг передбачає, що оператор, провайдер зобов'язаний на вимогу споживача безоплатно в порядку, встановленому законодавством, повідомляти про надані йому послуги, в тому числі їх обсяг та вартість, іншу інформацію відповідно до цих правил, інших актів законодавства та договору. Але відмітимо, що найбільш ефективним способом виклику є вручення повістки безпосередньо особі-адресату.

Як виключення із загального правила здійснення виклику неповнолітнього, ч. 4 ст. 135 та ст. 489 КПК України передбачають, що інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження. Щодо цих обставин, то в літературі під ними пропонується розглядати: обрану слідчим тактику досудового розслідування, можливий негативний вплив законного представника на неповнолітнього або сприяння ухиленню неповнолітнього від досудового розслідування чи навіть здійснення кримінального правопорушення у співучасті з неповнолітнім тощо²,

¹ Про затвердження Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2012 р. № 295 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 29. – Ст. 1074.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 376.

якщо неповнолітній проживає окремо¹. Додамо також – якщо неповнолітній тимчасово знаходиться у виховній чи медичній установі, у тому числі і спеціальній.

Наслідком невиконання обов'язку по явці за викликом є накладання грошового стягнення (ст. 139 КПК України) або застосування приводу (ст. 140 КПК України). Оскільки обов'язок по явці є особистим обов'язком неповнолітнього підозрюваного (п. 1 ч. 7 ст. 42 КПК України), свідка (п. 1 ч. 2 ст. 66 КПК України), потерпілого (п. 1 ст. 57 КПК України), то, відповідно, і процесуальні санкції застосовуються до нього. Відмітимо, що слід розрізняти підстави та суб'єкт відповідальності за неявку неповнолітнього на виклик слідчого, прокурора, суду і відповідальність в разі неявки на виклик неповнолітнього, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді передачі під нагляд. В останньому разі сам запобіжний захід передбачає відібрання зобов'язання у батьків або законних представників забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого прокурора, слідчого судді, суду. Окремо вкажемо, що з системного аналізу тексту ст.ст. 131, 139, 140, 144 КПК України, застосування грошового стягнення в порядку ч. 1 ст. 139 КПК України не виключає одночасного порушення слідчим клопотання про привід неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.

Щодо приводу як заходу забезпечення кримінального провадження, то, відповідно до ст.ст. 139, 140 КПК України, він може бути застосований до підозрюваного, обвинуваченого та свідка, але ч. 3 ст. 140 КПК України передбачає, що привід свідка не може бути застосований до неповнолітньої особи. Відповідно, цей захід забезпечення щодо неповнолітнього може бути застосований лише якщо він має статус підозрюваного, обвинуваченого. Чи не буде у такому випадку ця норма суперечити вказаним вище положенням міжнародно-правових актів та положенням ч. 2 ст. 10 КПК України, яка передбачає, що певні категорії осіб (зокрема, неповнолітні) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями? Вважаємо, що має місце певна процесуальна нерівність.

Зокрема, свого часу, згідно зі ст.ст. 70, 72 КПК України 1960 року, за неявку без поважних причин до свідка або потерпілого орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мали право за-

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

стосувати привід через органи внутрішніх справ, те ж стосувалося обвинуваченого (ст. 135 КПК України 1960 року)¹. Звісно, якщо щодо підозрюваного у слідчого є достатні докази для підозри у вчиненні кримінального правопорушення, він є центральним учасником кримінального провадження, але це жодним чином не виключає дію щодо цієї особи принципу презумпції невинуватості. Так, ч. 5 ст. 17 КПК України передбачає, що поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вирокком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою. Зокрема, такою ж невинуватою особою, якою вважається потерпілий, якого взагалі не можна піддати приводу, та свідок, якого не можна піддати приводу, якщо він неповнолітній. При цьому, всі вказані учасники кримінального судочинства несуть обов'язок щодо явки на виклик слідчого, прокурора, судді. Вести мову про те, що потерпілий може бути підданий штрафу в порядку ст. 185-4 КУпАП², що замінює привід, ми не можемо, адже ця стаття передбачає відповідальність за злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора. За «просту» неявку до того ж свідка застосовується привід. До речі, про це свідчить розташування частин ст. 139 КПК України, де у другій частині мова йде про наслідки неявки, а вже у третій – про злісну неявку. В літературі щодо застосування приводу щодо неповнолітніх слушно вказується, що вони, так само як і дорослі, можуть ухилятися без поважних причин від викликів, чим будуть перешкоджати нормальному здійсненню процесуальної діяльності по кримінальній справі, а обмеження доцільно встановити щодо застосування приводу до неповнолітніх у віці до 14 років³.

Таким чином, відзначимо, що існує певна неузгодженість у наслідках невиконання одного і того ж процесуального обов'язку особами, яким за КПК України однаково повинні надаватися додаткові гарантії. Відповідно, слід або скасувати можливість застосовувати привід до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, або передбачити його застосування до

¹ Кримінально-процесуальний Кодекс України від 28.12.1960 р. № 1001-05 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 грудня 1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

³ Пастушенко С. В. Привід як захід процесуального примусу [Електронний ресурс] / С. В. Пастушенко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VLduvs/2010_2/v2_10_5_6.pdf.

всіх без виключення неповнолітніх учасників кримінального судочинства, хто має обов'язок прибути за викликом до слідчого (підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого)¹.

До речі, свого часу п. 14 наказу МВС від 28.12.95 р. № 864 передбачав можливість приводу неповнолітнього свідка, потерпілого, обвинуваченого чи підсудного, які не досягли шістнадцяти років². В ситуації, яка має місце щодо правових наслідків неявки неповнолітньої особи, слід вжити заходи до усунення незгодженості між обов'язками неповнолітніх учасників кримінального провадження та наслідками їх невиконання і застосувати однакові підходи до вирішення цього питання до неповнолітніх, який би статус вони не мали.

Під час виконання приводу можливе застосування до неповнолітнього заходів фізичного впливу (ст. 12 Закону України «Про міліцію»), які дозволяють здійснити його супроводження до місця виклику (ч. 3 ст. 143 КПК України). Вважаємо, що до неповнолітніх насамперед слід застосувати засоби переконання. Доцільно на початку кримінального провадження проводити відповідну роз'яснювальну роботу з неповнолітніми та їх батьками, що дасть можливість зменшити випадки застосування приводу. Наприклад, як бути, якщо батьки не відчиняють дверей або неповнолітній начебто згоден йти, але батьки йому забороняють, перешкоджаючи виконанню приводу. Саме тому в цій частині правова регламентація виконання приводу потребує певного удосконалення. Зокрема, з цього приводу у літературі відмічено, що організація та безпосереднє виконання приводу потребують деталізації³.

Наступним заходом забезпечення, що можуть застосуватися до неповнолітнього, є накладення грошового стягнення, сутність якого полягає у покладенні на учасника кримінального провадження обов'язку сплатити у встановленому законом розмірі грошову суму за невиконання ним у визначених законом випадках процесуальних обов'язків⁴. Застосовується вказаний

¹ 68 % опитаних слідчих підтверджують доцільність розповсюдження можливості застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження як привід не тільки до неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), а й до неповнолітнього свідка.

² Про затвердження Інструкції про порядок виконання постанов прокурорів, суддів, слідчих, органів дізнання і ухвал судів про привід підозрюваних, обвинувачених, підсудних, свідків і потерпілих : Наказ МВС України від 28 грудня 1995р. № 864 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0014-96>.

³ Благута Р. І. Привід як захід забезпечення кримінального провадження на стадії досудового розслідування / Р. І. Благута, І. С. Кіпращ // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2012. – Вип. 4. – С. 390.

⁴ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С. 269.

засіб забезпечення лише як наслідок невиконання неповнолітнім певного обов'язку, наприклад, неприбуття за викликом (ч. 2 ст. 139 КПК України). Але відмітимо, що застосування до неповнолітнього фінансових санкцій обмежене певними умовами. По-перше, наявність у такої особи самостійного заробітку (доходу), адже його відсутність не дозволяє забезпечити виконання грошового стягнення. Наприклад, ч. 2 ст. 307 КУпАП передбачає, що за відсутності самостійного заробітку у осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративне правопорушення, штраф стягується з батьків або осіб, які їх замінюють¹. По-друге, це вік особи. Так, враховуючи певну спорідненість підстав процесуальної та адміністративної відповідальності, можна зробити висновок, що фінансові санкції не застосовуються до неповнолітніх віком до 14–15 років. Адже фактично до цього віку особа не має можливості отримувати самостійний дохід. Наприклад, ст. 185 КЗпП України передбачає, що не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років, але за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років².

Ще одну групу засобів забезпечення, які мають схожу між собою процесуальну природу, складають затримання особи та запобіжні заходи. Ці заходи у найбільшому ступені пов'язані із обмеженням прав та законних інтересів неповнолітнього, а також найбільше можуть вплинути на звичайний уклад його життя.

У літературі достатньо уваги приділено питанням сутності, змісту, підстав та порядку затримання та застосування запобіжних заходів³. Ще раз звернемо увагу, що їх застосування, окрім дотримання загальних правил гл. 18 КПК України, пов'язано із урахуванням додаткових гарантій неповнолітніх (ч. 2 ст. 10 КПК України). Зокрема при застосуванні запобіжних заходів щодо неповнолітніх враховуються: тяжкість вчиненого злочину; вікові та психологічні особливості неповнолітнього; рід його занять;

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 грудня 1984 № 8073–X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

² Кодекс законів про працю України: закон України від 10 грудня 1971р. № 322–VIII//Відомості Верховної Ради УРСР.– 1971. - Дод. до N 50. – Ст. 375 (зі змін. та допов.).

³ Данченко Т. В. Застава в системі запобіжних заходів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. В. Данченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 17 с; Мазур О. С. Забезпечення прав та законних інтересів особи, яку затримано за підозрою у вчиненні злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09/ О. С. Мазур ; Акад. адвокатури України. – К., 2008. – 19 с; Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Рожнова ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 17 с; Чернова А. К. Затримання особи, підозрюваної в скоєнні злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. К. Чернова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 20 с.

здатність конкретного запобіжного заходу забезпечити запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України; характер звичайного укладу життя неповнолітнього¹.

З метою урахування вказаних особливостей доцільно було б навести у КПК перелік цих обставин, як таких, що слід враховувати при прийнятті рішення про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього. Так, у науковій літературі відмічається, що під час застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх підлягають врахуванню обставини кримінологічного характеру, до яких, зокрема, відносяться умови життя і виховання, побутове становище сім'ї підлітка, характеристика батьків тощо. Відмітимо, що у ст. 487 КПК України окремо передбачено обов'язок слідчого, прокурора, суду з'ясовувати умови життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, але як на обставину, яку слід враховувати, зокрема, при обранні запобіжного заходу (ст. 492), на них не вказується. Тому цілком слушною є пропозиція О. О. Левендаренка, що у справах про злочини неповнолітніх під час застосування запобіжних заходів повинні враховуватись усі обставини, передбачені ст. 485 КПК України²; ³.

Щодо затримання та тримання під вартою неповнолітніх, то у літературі звертається увага на необхідність правильного врахування правозастосувачем понять «тяжкість» та «винятковий випадок» під час застосування вказаних заходів забезпечення⁴. Звернемо увагу, що ст. 432 КПК Республіки Білорусь, ст. 477 КПК Республіки Молдова, ст. 491 КПК Республіки Казахстан, ст. 423 КПК Російської Федерації, ст. 516 КПК Республіки Туркменістан передбачено, що затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у виключних випадках, як правило, це пов'язано із вчиненням тяжкого чи особливо тяжкого злочину. І якщо поняття «тяжкість» розкрито у п.п. 4–5 ст. 12 КК України, то для правильного тлумачення поняття «винятковий випадок» або «крайній захід» (п. б ст. 37 Конвенції про права дитини) бажано мати тлумачення з боку судової інстанції.

¹ Звернемо увагу, що звичайний уклад життя неповнолітнього підозрюваного при обранні запобіжних заходів як обставина, що впливає на прийняття слідчим рішення щодо виду запобіжного заходу, враховується лише 57 % опитаних слідчих.

² Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 16.

³ При обранні запобіжних заходів щодо неповнолітнього підозрюваного опитані слідчі вказали, що ними, як правило, враховуються такі обставини як: ставлення до вчиненого діяння (87 % опитаних); звичайний уклад життя (57 % опитаних); стан здоров'я та рівень розвитку (77 % опитаних); умови життя та виховання (78 % опитаних).

⁴ Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 14.

Так, відповідно до світових стандартів прав дитини у п. б ст. 37 Конвенції про права дитини щодо затримання та тримання під вартою неповнолітнього вказано, що вони застосовуються «лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу»¹. Цей недолік певним чином усунуто у роз'ясненні, наданому у п. 6 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 про те, що слідчий суддя, суд повинен пам'ятати, що тримання під вартою має застосовуватись до неповнолітнього лише у виняткових випадках, як крайня міра, з визначенням якомога коротших термінів такого тримання та із забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування чи продовження². Наприклад, у КПК Республіки Азербайджан (ст. 434) вказано, що застосування тримання під вартою допускається не тільки як виняткова міра, а й протягом якомога більш короткого терміну. Таке формулювання відповідає вимогам ст. 37 Конвенції про права дитини. Вважаємо, що цю норму слід законодавчо закріпити і у КПК України.

Виключність застосування до неповнолітніх затримання та тримання під вартою передбачає потребу у більш широкому застосуванні інших заходів забезпечення належної їх поведінки, нащо вказується в науковій літературі³. Заходи щодо гуманізації кримінального судочинства, втілені у КПК України, вже дають свої результати. Стосовно застосування до неповнолітніх тримання під вартою, то дані судової статистики свідчать про наступне. Так, у 2013 році було обліковано 129 особливо тяжких злочинів, 156 тяжких злочинів, у 2014 році було обліковано 89 особливо тяжких злочинів, 156 тяжких злочинів⁴. У свою чергу за період з 2012 року було подано до суду клопотань про застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх: у 2012 – 507 клопотань, з них 507 клопотань про застосування тримання під вартою; у 2013 подано 584 клопотань, з них 307 клопотань про застосування тримання під вартою; у 2014 всього подано 1396

¹ Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13. – Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.

² Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

³ Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 14.

⁴ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень – грудень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=189273.

клопотань, з них 325 клопотань про застосування тримання під вартою¹. При цьому, якщо у 2012 році основну частку запобіжних заходів щодо неповнолітніх фактично складало тримання під вартою, то у 2013 та 2014 роках намітилася тенденція до більш широкого застосування до неповнолітніх особистого зобов'язання (2013 – 10; 2014 – 619) та домашнього арешту (2013 – 295; 2014 – 414)². В аналізі практики кримінального судочинства щодо неповнолітніх вказується, що прокурорами ширше застосовуються альтернативні триманню під вартою запобіжні заходи, такі як особисте зобов'язання, особиста порука, домашній арешт, передача під нагляд батьків чи закладів, у яких діти перебувають на вихованні³.

Щодо заходів, пов'язаних з передачею неповнолітніх під нагляд батькам, то знову звернемо увагу на необхідність встановлення ще на початку досудового розслідування даних про законних представників, з'ясування, за можливості, їх характеристики, умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного. Ці заходи, як відмічено О. О. Левендаренком, сприятимуть належному виконанню батьками взятої на себе відповідальності за виконання підлітком обов'язків, покладених на них законом, та здатності вказаних осіб забезпечити належну поведінку неповнолітнього правопорушник⁴; ⁵. Тому пропонується визнати обов'язковим встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього та їх характеристики.

Звернемо увагу на те, що у КПК країн СНД, як і у КПК України, передбачено застосування особливого запобіжного заходу щодо неповнолітнього – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд. Причому у низці країн

¹ Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185363; Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=189393; Звітність «Основні показники про роботу прокурора» за 11 місяців 2012 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=182220.

² Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185363; Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=189393.

³ Вишинський В. З новим КПК до неповнолітніх стали ставитися більш гуманно [Електронний ресурс] / В. Вишинський// Закон і бізнес. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/43028-z_novim_kpk_do_nepovnoolitnih_zlochinciv_stali_stavitsya_bil.html.

⁴ Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – С. 16.

⁵ Із загального числа опитаних слідчих, лише 68 % вживали подібних заходів на постійній основі.

(ст. 432 КПК Республіки Білорусь¹, ст. 477 КПК Республіки Молдова², ст. 491 КПК Республіки Казахстан³, ст. 423 КПК Російської Федерації⁴, ст. 516 КПК Республіки Туркменістан⁵) цей запобіжний захід має пріоритет застосування. Тому при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого в кожному випадку повинна обговорюється можливість обрання такого запобіжного заходу як передача його під нагляд. Україна також може запозичити цей досвід.

Узагальнюючи наведене в підрозділі, відзначимо, що заходи забезпечення кримінального провадження становлять систему заходів впливу примусового характеру на особу з метою досягнення дієвості цього провадження. Ця система складається з окремих заходів, які доповнюють один одного та в залежності від мети забезпечення містять різний ступінь примусу. Щодо неповнолітніх, то застосування заходів примусу визнається як у міжнародних актах, так і у кримінальному процесуальному законодавстві багатьох країн крайнім заходом впливу, який застосовується лише за певних умов та обставин. Ця сукупність фактів кожного разу повинна бути встановлена слідчим та бути покладена в основу обґрунтування рішення про застосування до неповнолітнього заходів примусу.

З метою приведення сучасної правозастосовчої практики у відповідність до міжнародних актів у сфері прав дитини окремі норми, якими регламентовано застосування заходів забезпечення щодо цих осіб, потребують свого удосконалення. Це стоїть визначення більш диференційованої системи заходів примусу, які можуть застосовуються до неповнолітніх під час кримінального провадження, та здійснення їх регулювання на єдиній правовій основі. Наприклад, як відмічено в літературі, до переліку заходів забезпечення кримінального провадження, наведеного у ст. 131 КПК України, не віднесено поміщення неповнолітнього, який досяг одинадцятирічного віку, але не досяг віку кримінальної відповідальності, у приймальник-розподільник для

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=HK9900295>.

² Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова (16 июля 1999 г. № 295-3). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=326970&lang=2>.

³ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legislationline.org/download/action/download/id/3300/file/CPC_Kazakhstan_1997_amended_2010_ru.pdf.

⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года № 174-ФЗ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/16286/preview>.

⁵ Уголовно-процессуальный Кодекс Туркменистана от 18 апреля 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turkmenbusiness.org/node/124>.

дітей¹. Хоча якщо звернути увагу на ч. 4 ст. 40 Конвенції про права дитини, то вона передбачає необхідність наявності різних заходів, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поводження з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідало її становищу та характеру злочину, то, на жаль, такої системи заходів поки ще у КПК України не сформовано, що можна визнати перспективним напрямком наукових досліджень та законотворчої діяльності.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що кримінальне судочинство щодо неповнолітніх з урахуванням процесуальних умов, правил і процедур його здійснення, що обумовлено специфічним правовим режимом цього провадження, неможна ототожнювати із кримінальним провадженням щодо повнолітніх.

Під кримінальним судочинством щодо неповнолітніх нами запропоновано розуміти відокремлене за предметом юридичних справ (щодо неповнолітніх) досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії, під час перебігу яких виникають особливі процесуальні відносини, а саме провадження здійснюється у особливому, притаманний йому порядку та правовому режимі, що фіксується у офіційних документах (кримінальній справі).

Виділення основних положень кримінального судочинства щодо неповнолітніх має значення для: орієнтації цього різновиду кримінального судочинства на першочергове забезпечення прав неповнолітніх; спрямування діяльності учасників цього провадження на досягнення специфічних його мети і завдань; сприяє удосконаленню норм, якими воно регламентовано, в бік приведення їх змісту та сутності у відповідність до призначення цього провадження.

Положення ч. 2 ст. 484 КПК України пропонується розглядати як загальні умови здійснення провадження щодо неповнолітніх, які ставляться стосовно дій та рішень осіб, які беруть участь у ньому, забезпечуючи об'єднання етапів цього провадження спільною метою (приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини).

Обґрунтовано висновок, що виконання приписів ст.ст. 91, 485–487 КПК України по доказуванню обставин кримінального судочинства щодо неповнолітніх є обов'язком слідчого, прокурора, а результат доказування слід розглядати з позиції обов'яз-

¹ Кожевніков Г. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3(27). – С. 69.

ковості забезпечення всебічності, повноти і неупередженості з'ясування всіх обставин, які входять до предмету доказування у цьому провадженні, де невиконання цього обов'язку є підставою для скасування прийнятих рішень. Предмет доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх – це узагальнена інформаційна модель, яка охоплює всі сторони розслідуваної події кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім, та створює умови для виконання завдань цього кримінального судочинства, виступаючи гарантією охорони прав та законних інтересів цих учасників кримінального судочинства.

Відмічено посилення у КПК України гарантій права на захист неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого, де ці додаткові гарантії надаються цим особам не у зв'язку із наданням особі відповідного статусу, адже це і так їх право, а із встановленням особливого стану такої особи – її неповноліттям, що є юридичним фактом, який обумовлює введення в дію системи додаткових гарантій. Виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою зобов'язує слідчого, прокурора залучити захисника. В іншому випадку слід констатувати перешкодження реалізації неповнолітньому підозрюваному, обвинуваченому права на захист, а докази отримані слід визнавати недопустимими.

Наведено тлумачення такої умови залучення захисника як «виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою» (п.п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України): достовірність знання віку особи; сповіщення особою про свій неповнолітній вік; зовнішні фізичні дані особи, що є типовими за ознаками для неповнолітніх; зовнішній вигляд (розмір та моделі одягу і взуття тощо, характерні для неповнолітніх); характерна для неповнолітніх поведінка особи; вказівка потерпілих, свідків, родичів на неповнолітній вік підозрюваного; володіння іншою інформацією, що дає підстави вважати особу неповнолітньою.

Запропоновано на законодавчому рівні вирішити проблему відсутності у неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого осіб, які б могли виконувати функцію законного представника, або коли такі особи є, але вони нездатні виконати обов'язки законного представника, або їх дії чи інтереси суперечать інтересам неповнолітнього, то за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється представником органу опіки і піклування.

Вказується на наявність прогалини у правовому регулюванні питання залучення законних представників підозрюваного, обвинуваченого в частині обов'язку слідчого, прокурора,

слідчого судді, судді пересвідчитися в належності особи до числа законних представників. Пропонується передбачити вимогу перевірки відповідних документів та приєднання їх копій до матеріалів кримінального провадження.

Уточнено форми використання спеціальних знань психолога, педагога та лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх: організаційна допомога (консультант): визначення напрямку розслідування, тактики виконання слідчих дій і застосування технічних засобів; надання консультацій та пояснень, взаємний обмін інформацією; технічна допомога (спеціаліст): застосування технічних або інших засобів, надання безпосередньої допомоги при проведенні слідчих дій, у тому числі технічної; допомога в формуванні доказової бази (експерт): проведення попередніх досліджень, провадження ревізій, витребування необхідних матеріалів, документальні перевірки, комп'ютерне моделювання.

Застосування кримінального процесуального примусу щодо неповнолітніх повинно опосередковуватися додатковими правовими гарантіями та носити характер виключення, що ґрунтується на положеннях міжнародних правових актів в цій сфері. Тому кожного разу відповідні обставини та умови повинні бути встановлені слідчим та враховані при обґрунтуванні рішення про вибір та застосування до неповнолітнього конкретного заходу примусу.

З метою підвищення ефективності застосування окремих заходів забезпечення кримінального судочинства щодо неповнолітніх пропонується обов'язкове встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього, а також їх характеристики. Це дасть можливість: правильно визначити адресата виклику неповнолітнього, з'ясувати здатність батьків забезпечити явку неповнолітнього, можливість застосування до нього запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд тощо.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

3.1. Досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми

У попередніх розділах були досліджені базові риси кримінального судочинства щодо неповнолітніх (основні його положення, учасники цього провадження, доказування, застосування заходів забезпечення). При цьому, нами враховано закладену у КПК України ідеологію пріоритетного захисту прав та законних інтересів неповнолітньої особи. Однак, реальне забезпечення цього потребує специфічного підходу, що знайшло своє закріплення у ч. 2 ст. 484 КПК України. Ця норма відображує ту увагу, яку нарешті приділено проблемам неповнолітніх у сфері кримінального судочинства.

Першим етапом досліджуваного судочинства виступає початок досудового розслідування щодо неповнолітніх. І хоча питання початку кримінального провадження здавалося б не є таким вже актуальним, бо цей етап триває години, але як новація воно заслуговує на окрему увагу. Відмітимо, що колишня стадія порушення кримінальної справи тривала у часі до 10 діб та була заформалізована, що призводило до затягування кримінального процесу, який фактично починався із дій слідчого, прокурора при отриманні інформації про злочин¹. У КПК України цей інститут зазнав найбільш суттєвих змін², у цьому знайшов втілення досвід інших країн, де початок кримінального провадження не пов'язаний із тривалою процесуальною діяльністю³. І

¹ Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : [навч. посіб.] / Л. М. Лобойко. – Київ : Істина, 2005. – С. 157.

² Фаринник В. І. Початок досудового розслідування та особливості кримінального переслідування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України [Електронний ресурс] / В. І. Фаринник // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2(57). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2012_57/57/25.pdf.

³ Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головки, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 223–224, 340–341.

слід позитивно оцінити закріплену у новому кодексі процедуру відкриття кримінального провадження. Але при відкритті кримінального судочинства щодо неповнолітніх при його начебто простоті здійснення, процесуальна форма цього провадження з самого початку повинна відповідати вимогам ч. 2 ст. 484 КПК України, яка надає певної особливості як цьому провадженню взагалі, так і цьому етапу зокрема.

Структуру процесуальної діяльності на вказаному етапі кримінального провадження, навіть за умови реалізації у строк до 24 годин, з урахуванням позиції В. С. Зеленецького¹, утворюють сукупну послідовність відокремлених, але пов'язаних між собою процесуальних актів (дій), які об'єднані спільною метою. Так, аналізуючи ст. 214 та ряд інших статей КПК України, елементами початку досудового розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх є: подання заяви особою або самостійне виявлення слідчим обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім; прийняття та реєстрація заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми; внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР); початок розслідування кримінального судочинства щодо неповнолітніх; невідкладне повідомлення у письмовій формі прокурора слідчим про початок досудового розслідування кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Охарактеризуємо наведені дії та виявимо їх зміст.

Подання особою заяви – це дії заявника або потерпілого щодо доведення до відома уповноваженого органу відомостей про вчинене кримінальне правопорушення, що служить передумовою для початку досудового розслідування². Учасники цих початкових правовідносин – заявник, потерпілий (ст.ст. 55, 60 КПК України), слідчий, прокурор, а також інші уповноважені на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення особи (ч. 4 ст. 214 КПК України). До числа інших осіб віднесено оперативних чергових або інших службових осіб, які призначені керівником ОВС (п. 2.1 наказу МВС України № 1050 від 19 листопада 2012 року)³. Заяви та повідомлення про кримінальне правопорушення подаються до прокуратури,

¹ Зеленецький В. С. Структура советского уголовного процесса / В. С. Зеленецкий // Проблемы правопедения : респ. межвед. науч. сб. – 1981. – Вып. 42. – С. 104–106.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 182, 527–528.

³ Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : Наказ МВС України від 19 листопада 2012 р. № 1050 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 1. – Ст. 30.

органів досудового розслідування, оперативних підрозділів як в усній, так і в письмовій формі. Особливістю регламентації акта подання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення є те, що відмова у їх прийнятті з огляду на місце і час його учинення, повноту отриманих даних, їх джерела, особистість заявника не допускається (ч. 4 ст. 214 КПК України). Додатково у ст. 7 Закону України «Про звернення громадян» забороняє відмову в прийнятті та розгляді звернення з посиланням, зокрема, на стать, вік¹.

Хоча істотної специфіки щодо участі неповнолітніх тут немає, адже як такий неповнолітній правопорушник не бере участі на цьому етапі, але звернемо увагу на ситуацію, коли заява подана неповнолітнім правопорушником (з'явлення із зізнанням). Стосовно цього випадку, на жаль, КПК України не включив як самостійний привід до початку кримінального провадження з'явлення із зізнанням (явка з повинною) та не містить приписів щодо особливості оформлення такої заяви. Не вказується на це джерело інформування про вчинення кримінальних правопорушень та інших подій, що надходить до ОВС, і у п. 1.2 наказу МВС України від 19.11.2012 р. № 1050². Хоча у ст. 66 КК України передбачено, що обставиною, яка пом'якшує покарання, визнається з'явлення із зізнанням³. У КПК інших країн явка з повинною передбачена (ст. 142 КПК РФ⁴, ч. 1 ст. 179 КПК Республіки Казахстан⁵, ч. 1 ст. 169 КПК Республіки Білорусь⁶). Хоча в літературі і вказується на негативні приклади реалізації інституту явки з повинною⁷, але він, існуючи у матеріальному праві, також повинен мати свою реалізацію у праві процесуальному.

¹ Про звернення громадян : закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

² 14 % опитаних слідчих вказали, що у їх практиці траплялися випадки з'явлення неповнолітніх із зізнанням.

³ Вакулик О. А. Явка з повинною як привід до порушення кримінальної справи : проблеми удосконалення / О. А. Вакулик // Митна справа. – 2011. – № 1(73), ч. 2. – С. 485–489.

⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года № 174-ФЗ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/16286/preview>.

⁵ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legislationline.org/download/action/download/id/3300/file/CPC_Kazakhstan_1997_amended_2010_ru.pdf.

⁶ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295–З [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=НК9900295>.

⁷ Андреев О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. О. Андреев ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2007. – С. 162; Шаговой В. Н. Потерпевший и жертва преступления в уголовном процессе : защита прав и их уголовно-процессуальные правонарушения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Н. Шаговой. – М., 2007. – С. 86.

Тому пропозиції науковців щодо удосконалення з'явлення із зізнанням¹, врахування рекомендацій судової практики² можуть забезпечити втілення того позитивного значення, яке має це явище, особливо якщо воно здійснене неповнолітньою особою.

Тобто, при надходженні заяви від неповнолітнього правопорушника: її зміст заноситься до протоколу усної заяви (повідомлення) про кримінальні правопорушення; така заява реєструється у встановленому порядку у ЄРДР; про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення така особа не попереджається.

Однак, постає питання про кримінальний процесуальний статус такої особи, адже, за чинним КПК України, статус підозрюваного такий неповнолітній отримати не може. Тому вважаємо, що починаючи з моменту подання такої заяви неповнолітнім, доцільно передбачити наділення його статусом підозрюваного. Пропонуємо повернутися до точок зору науковців, які пропонували визнавати особу підозрюваним не лише в разі затримання або обрання запобіжного заходу, але і коли винесена постановка про порушення кримінальної справи щодо особи або допит проводиться з приводу причетності її до злочину³. Слушно вказано, що статус підозрюваного визначається необхідністю дати цим особам можливість активно протистояти підозрі у вчиненні злочину⁴. І цей крок відповідає тенденції, втіленій у КПК України, щодо посилення охорони та захисту прав учасників кримінального судочинства. Надання неповнолітньому статусу підозрюваного можна забезпечити шляхом внесення відповідних змін до п. 1 ч. 1 ст. 276 КПК України (див. додаток А).

Етап прийняття та реєстрації заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення законодавцем також було максимально спрощено. Насамперед це обумовлено дією ч. 4 ст. 214 КПК України, згідно з якою відмова у прийнятті та реєстрації

¹ Блудиліна М. С. Аналіз приводів до порушення кримінальної справи у судочинстві України / М. С. Блудиліна // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 1. – С. 130–134; Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25/ 26. – Ст. 131; Щербак І. А. Щодо питання про вдосконалення процесуального порядку оформлення явки з повинною / І. А. Щербак // Правничий часопис Донецького університету. – 2011. – № 1(25). – С. 147–153.

² Про практику призначення судами кримінального покарання : Верховний Суд; Постанова від 24.10.2003 № 7 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03>.

³ Баулін О. В. Встановлення підозрюваного як завдання дізнання / О. В. Баулін // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2006. – № 1(34). – С. 198; Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе (предмет, цель, содержание) / Э. Ф. Куцова. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 57; Рибалка О. В. Підозрюваний та обвинувачений, як суб'єкти доказування в кримінальному процесі / О. В. Рибалка // Адвокат. – 2011. – № 8. – С. 33; Третьякова М. В. Деякі аспекти забезпечення прав обвинуваченого та підозрюваного у світлі міжнародних стандартів / М. В. Третьякова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 36. – С. 19.

⁴ Рибалка О. В. Вказана праця. – С. 32–36.

заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається. Зокрема, вказується, що слідчий, прокурор здійснюють свої повноваження відповідно до вимог КПК, починаючи з моменту надходження інформації про кримінальне правопорушення від заявника до правоохоронного органу¹. Щодо тлумачення цих термінів («прийняття» та «реєстрація»), то воно міститься у п. 1.3 наказу МВС України № 1050 від 19.11.2012 р.². Подібне їх значення містив наказ МВС України № 400 від 14.04.2004 р.³.

Стосовно змісту дій по прийняттю виникає питання, а що саме правозастосувач вклав у поняття «дії службових осіб ОВС при одержанні заяв». Мається на увазі особистий контакт уповноваженої особи із заявником та прийняття від нього заяви чи повідомлення (крім випадків надходження заяви, повідомлення поштою або іншими засобами зв'язку⁴), адже заява чи повідомлення про кримінальне правопорушення вважаються поданими з моменту попередження особи про кримінальну відповідальність (п. 2.5 наказу МВС України від 19.11.2012 р. № 1050). Без особистого контакту представника правоохоронного органу з особою отримати її підпис про вищевказане повідомлення, а отже, і прийняти заяву, неможливо. Гарантією її прийняття є створення умов для доступу громадян до правоохоронних органів, готовності службових осіб прийняти заяву. На це орієнтують п.п. 3.2–3.5 вказаного наказу. Гарантією також є право заявника або потерпілого оскаржувати бездіяльність слідчого, прокурора по невнесенню відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР (п. 1 ст. 303 КПК України).

Щодо реєстрації заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення, то це, як вже вказувалося, посилаючись на п. 1.3 наказу МВС України від 19.11.2012 р. № 1050, пов'язано із обліково-реєстраційними діями, що дає можливість: поставити кримінальне правопорушення на облік; визначити уповноважений орган, що буде проводити досудове розслідування; розпочати досудове слідство; контролю за своєчасністю реагування на заяву та початку розслідування. Призначення

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, С. М. Блажівський, С. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 527.

² Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : Наказ МВС України від 19 листопада 2012 р. № 1050 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 1. – Ст. 30.

³ Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються : Наказ МВС України від 14 квітня 2004 р. № 400 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 19. – Ст. 1366.

⁴ Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 9 листопада 2012 р. № 1640/04–12 // Закон і Бізнес. – 2012. – № 46.

цього етапу – наведення у основних обліково-реєстраційних формах (журнал єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, робочий зошит оператора телефонної лінії «102», інформаційна підсистема «ФАКТ», ЄРДР) стислих даних про кримінальні правопорушення у строки, передбачені КПК України (невідкладно, але не пізніше 24 годин). А його специфіка пов'язана із тим, що під час реєстрації у облікових документах та електронних базах (єдиному обліку) даних відбувається відображення інформації про кримінальні правопорушення, зокрема, і про окремі елементи складу злочину – його суб'єкта. Тобто факту, що кримінальне правопорушення вчинене неповнолітнім, що має власне правове значення.

Так, з точки зору захисту прав та законних інтересів неповнолітніх, вчинення правопорушення ними слід розглядати як певний юридичний факт, який обумовлює запровадження в дію особливого охоронного режиму, який втілений у власному порядку кримінального провадження. Це забезпечує формування правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, яке здійснюється із урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку¹. І таке правосуддя, яке найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям (ч. 2 ст. 484 КК України), повинно діяти вже із самого початку кримінального провадження, коли стає відомо, що кримінальне правопорушення ймовірно вчинене неповнолітнім. Тому є підстави для того, щоб із самого початку вказувати на вчинення такою особою кримінального правопорушення. Зокрема при встановленні неповноліття підозрюваного доцільно вносити постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовження його згідно з правилами, передбаченими главою 38 КПК (як у випадку, передбаченому ч. 2 ст. 503 КПК України)².

Якщо проаналізувати ті відомості, які згідно з ч. 5 ст. 214 КПК України вносяться до ЄРДР, то пряма вказівка на необхідність внесення даних про особу правопорушника не передбачена. Хоча у низці підзаконних актів міститься вимога про обов'язкове внесення до обліково-реєстраційних документів, які складаються при вчиненні кримінального правопорушення, даних про осіб, які його вчинили (п. 2.16, додатки 1, 4 до п. 2.2 наказу Генерального прокурора України від 17 серпня 2012 року

¹ Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

² Таку пропозицію підтримали 51 % опитаних слідчих.

№ 69; п. 8.1.3 наказу МВС України від 22.10.2012 р. № 940¹; п.1.2, додаток 3 до п. 2.5 наказу МВС України від 19.11.2012 р. № 1050). Отже, відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, є даними, які можуть, а за їх наявності – обліковуються під час початку кримінального провадження. До того ж, КПК України не містить заперечення щодо фіксації інформації про таку особу у відповідних обліково-реєстраційних документах. Цей висновок ми робимо із аналізу тексту ч. 5 ст. 214 кодексу, де у п. 7 передбачено, що до ЄРДР вносяться інші обставини, передбачені «Положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань». Таке розширене тлумачення змісту інформації (інші обставини), яка може бути внесена до ЄРДР, є цілком обґрунтованою, адже дає можливість врахувати особливості кожного кримінального правопорушення, що і знаходить своє відображення у ЄРДР та у відповідних заявах, облікових формах.

Звісно, що на момент початку кримінального провадження правопорушники можуть бути невідомі, але в разі наявності такої інформації (наприклад, за результатами огляду місця події (ч. 3 ст. 214 КПК України)) її слід фіксувати у офіційних документах. До того ж така інформація з часом може бути оновлена (п. 2.17 наказу Генерального прокурора України від 17 серпня 2012 року № 69). Це обумовлено зміною у підходах до організації системи обліку кримінальних проваджень, який здійснюється за допомогою ЄРДР.

Тому зауважимо, що на цей час відсутні перешкоди для включення у зміст обліково-реєстраційних даних відомостей про те, що кримінальне правопорушення вчинено неповнолітнім. Встановлення цього факту, окрім введення в дію механізму гарантування прав таких осіб, має також значення для: визначення особи, яка буде здійснювати це провадження, – слідчий, який спеціально уповноважений на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 484 КПК України); встановлення моменту, з якого повинні застосовуватися норми гл. 38 КПК України; визначення форм та методів проведення кримінального провадження.

Як узагальнення наведеного стосовно початку кримінального судочинства щодо неповнолітніх, відмітимо: структура процесуальної діяльності на цьому етапі складається із подання, прийняття та реєстрації заяв та повідомлень про кримінальні

¹ Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 22 жовтня 2012 р. № 940 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 9. – Ст. 350.

правопорушення, де виконання відповідних дій призведе до реалізації права особи на судовий захист та виконання завдань швидкого, повного та неупередженого розслідування; особливості, які мають місце на цьому етапі, пов'язані із своєчасним наданням неповнолітній особі відповідного процесуального статусу, належним обліком такого провадження як особливого; регулювання етапу початку кримінального судочинства щодо неповнолітніх в цілому слід визнати достатнім, але певні моменти потребують свого більш докладного регулювання (подання заяви неповнолітнім, роз'яснення прав та обов'язків при поданні заяви, регламентація з'явлення із зізнанням неповнолітнього, своєчасне надання статусу підозрюваного тощо); основним засобом забезпечення прав, свобод неповнолітніх у кримінальному провадженні є своєчасне виявлення факту, що кримінальне правопорушення вчинене саме неповнолітнім, та своєчасне введення на цій підставі у дію щодо такої особи передбаченого законом охоронного режиму; важлива роль у дотриманні вимог закону щодо початку кримінального провадження та забезпечення прав неповнолітніх належить прокурорському нагляду.

Проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх також має власні особливості, що обумовлено тим, що це провадження є відображенням дії особливого охоронного режиму, введення якого обумовлене специфікою неповнолітніх як його учасників. Це знаходить свій прояв у певних процесуальних особливостях порядку проведення таких дій за участю неповнолітніх. Підтвердженням цього висновку є ч. 2 ст. 484 КПК України, яка прямо вказує, що «слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії (у тому числі і слідчі (розшукові) дії – примітка авт.) в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього». Дотримання вказаного підходу визнається і практичними працівниками¹. Проявом вказаного охоронного режиму у регламентації слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх є наступні моменти:

¹ 81 % опитаних слідчих перед початком процесуальних та слідчих (розшукових) дій роз'яснюють неповнолітньому підозрюваному суть дії, її процедуру та значення.

- у випадках і порядку, передбачених цим кодексом, неповнолітні під час кримінального провадження (проведення слідчих (розшукових) дій) користуються додатковими гарантіями (ч. 2 ст. 10 КПК України);
- кримінальне провадження (проведення слідчих (розшукових) дій) щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно (ч. 4 ст. 28 КПК України);
- участь в слідчій (розшуковій) дії разом з неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим його законного представника (ч. 2 ст. 44 КПК України);
- обов'язкова участь захисника при проведенні слідчих (розшукових) дій за участі осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, у віці до 18 років (ч. 2 ст. 52 КПК України);
- допит малолітньої особи або неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226, ст. 490 КПК України);
- при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 227 КПК України);
- під час кримінального провадження щодо неповнолітнього слідчий зобов'язаний здійснювати процесуальні дії (слідчі (розшукові) дії): а) в порядку, що найменше порушує звичайний уклад його життя; б) в порядку, що відповідає його віковим та психологічним особливостям; в) роз'яснювати суть слідчих (розшукових) дій та їх значення; г) вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на особу слідчих (розшукових) дій (ч. 2 ст. 484 КПК України);
- слідчі (розшукові) дії щодо неповнолітньої особи здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 484 КПК України);
- неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений повідомляється або викликається слідчим (для участі у проведенні слідчих (розшукових) дій) через його батьків або інших законних представників (ст. 489 КПК України).

Якщо проаналізувати зміст наведених норм, то можна констатувати, що законодавець завдяки їм створив різнопланову систему кримінальних процесуальних гарантій дотримання прав неповнолітніх під час проведення слідчих (розшукових) дій.

При цьому, на що також вказує аналіз фахової літератури з питань тактики проведення слідчих дій за участю неповнолітніх¹, можна вести мову саме про певну систему кримінальних процесуальних норм, які відображують особливості участі неповнолітніх у слідчих (розшукових) діях. Наприклад, С. В. Кузнецова та Т. С. Кобцов у допиті неповнолітнього виділяють наступні аспекти: процесуальний; психологічний; етичний; педагогічний (виховний); тактичний². Так, ця система охоплює декілька напрямів, які у своїй сукупності сприяють реалізації режиму «позитивної дискримінації» або «протекціоністської доктрини» щодо неповнолітніх. До цих напрямів гарантування уникнення негативного впливу на неповнолітнього, забезпечення його прав при одночасному врахуванні психофізіологічних особливостей цих суб'єктів віднесемо такі аспекти:

- додаткові правові гарантії для неповнолітніх як учасників слідчих (розшукових) дій (ч. 2 ст. 10, ч. 2 ст. 44, ч. 2 ст. 52, ст. 489 КПК України);
- необхідність психолого-педагогічного супроводження та виховного впливу на неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених (ч. 1 ст. 227 КПК України);
- особливості психофізіологічного розвитку неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених (ч. 4 ст. 28, ч. 2 ст. 226, ст. 490 КПК України);
- особливості інтелектуального та психоемоційного розвитку неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених (ч. 2 ст. 484 КПК України);
- дотримання етичних норм при поводженні із неповнолітніми підозрюваними, обвинуваченими (ч. 2 ст. 484 КПК України).

Відмітимо, що хоча фахівці виділяють тактичні особливості проведення слідчих дій за участю неповнолітніх, але, на жаль, більшість цих положень не мають свого правового оформлення, а тому застосовуватися вони можуть лише як рекомендації щодо підвищення ефективності досліджуваного провадження.

Із аналізу змісту наведених аспектів відмітимо, що найменш у трьох із них особливу роль відіграє так звана «соціальна насиченість» або «участь «непрофесійного елемента» (педагога,

¹ Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – С. 514–515; Кузнецова С. В. Тактика допроса несовершеннолетних : практ. пособие / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – С. 19–52; Кунтій А. І. Тактика допиту неповнолітнього свідка під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання / А. І. Кунтій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 388–389; Пряхін Є. В. Слідча тактика : навч. посіб. / Є. В. Пряхін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 43, 46, 51; Харченко С. В. Тактика проведення освідування неповнолітніх осіб / Харченко С. В. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – 2014. – Т. 3, вип. 3. – С. 225–229.

² Кузнецова С. В. Вказана праця. – С. 19–52.

психолога, лікаря) у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх¹. Ми вже вище звертали на це увагу, коли підтримували пропозиції вчених щодо визнання обов'язковою участь цих спеціалістів при провадженні будь-якої слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітньої.

У цьому контексті додатково відмітимо, що при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх важливе місце повинна займати підготовка до їх проведення. Так, вказується, що результати будь-якої слідчої дії за участю неповнолітнього залежать від того, у якому ступені слідчий враховує вікові, інтелектуальні та психологічні особливості неповнолітнього². І запорукою такої належної підготовки слідчого, про що свідчать виділені нами напрями гарантування уникнення негативного впливу на неповнолітнього, є залучення до кримінального провадження спеціаліста-психолога. З цього приводу в літературі відмічається, що вирішення психологічних проблем підготовки до допиту неповнолітнього включає у себе правильне визначення слідчим настрою особи, в якому відбивається її загальний емоційний тонус, прогноз можливої поведінки неповнолітнього в разі поставлення йому різного роду запитань, у тому числі й провокаційних, встановлення психологічного контакту між неповнолітнім і слідчим³. Вважаємо, що консультація психолога, вивчення ним особи неповнолітнього підозрюваного та надання відповідних рекомендацій слідчому забезпечить максимально ефективні організацію та проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх⁴. Така думка знаходить свою підтримку серед науковців, які відмічають, що суттєву допомогу слідчому може надати кваліфікований психолог, вказавши слідчому оптимальний варіант встановлення психологічного контакту, можливості визначення доказів поведінки по психологічному «малюнку» поведінки⁵. Також погодимося із Є. В. Міщенко, який звертає увагу на те, що як свідчить аналіз слідчої практики, тактика проведення дій за участю підлітків розвивається у тісному

¹ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 142; Крестовська Н. М. Становлення ювенального права в Україні / Н. М. Крестовська // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 102; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 15–16.

² Мищенко Е. В. Процессуальные и психологические особенности допроса несовершеннолетних обвиняемых / Е. В. Мищенко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 3. – С. 140.

³ Ліпецька В. Є. Особливості організації підготовки і проведення допиту неповнолітнього, втягненого в злочинну діяльність [Електронний ресурс] / В. Є. Ліпецька // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Оптимізація процесуального та організаційного забезпечення діяльності органів досудового розслідування» – Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Режим доступу: <http://www.corp-iguvd.lg.ua/d140418.html>.

⁴ Доцільність додання до обвинувального акту консультаційного висновку психолога (педагога) щодо неповнолітнього визнається 53 % опитаних слідчих.

⁵ Резван С. А. Особенности производства проверки показаний на месте с участием несовершеннолетнего / С. А. Резван // „Черные дыры” в Российском законодательстве. – 2007. – № 2. – С. 330.

зв'язку із психологією та педагогікою, а тому при організації розслідування цієї категорії проваджень слід використовувати знання з основ педагогіки та психології¹. На це вказується і в інших роботах з питань тактики проведення слідчих дій за участю неповнолітніх². Тому наголосимо на необхідності як більш чіткого визнання обов'язковості участі психолога у досліджуваному судочинстві, так і впровадження такої практики на рівні підзаконних нормативних актів та відповідних методичних рекомендацій у повсякденну діяльність слідчих³.

З цього приводу знову звернемо увагу на відмічену нами певну недосконалість правового регулювання участі психолога, педагога, лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, на яку нами було вказано вище. І хоча у науковій літературі прямо звернено увагу на те, що положення статті 227 КПК України застосовуються при проведенні допиту малолітньої або неповнолітньої особи незалежно від її процесуального статусу (свідок, потерпілий, підозрюваний)⁴, але науковий коментар не замінює законодавчого припису. Як пропозицію пропонуємо передбачити правове регулювання в межах окремої статті 489-1 гл. 38 КПК України цього питання (див. додаток А).

Останнім питанням особливостей проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного, якому коротко приділимо увагу, є питання місця проведення цих дій. Так, за загальним правилом, вони поводяться у кабінеті слідчого (наприклад, допит), іншому службовому приміщенні правоохоронного органу або у приміщеннях підприємств, установ, організацій, житлових та службових приміщеннях громадян, на місцевості. Ми ведемо мову про те, що особливість проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх повинна враховувати і особливості їх психологічної поведінки у обстановці знаходження у службовому приміщенні правоохоронного органу. В цій частині слід врахувати вже тривалий час існуючу практику «зелених кімнат»: як відмічають фахівці, дружні до дітей «зелені кімнати» створені з метою проведення опитування (допитів) дітей, які є учасниками в кримінальних справах,

¹ Мищенко Е. В. Процессуальные и психологические особенности допроса несовершеннолетних обвиняемых / Е. В. Мищенко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 3. – С. 139–140.

² Кунтій А. І. Тактика допиту неповнолітнього свідка під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання / А. І. Кунтій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 388–389.

³ Відмітимо, що 63 % опитаних слідчих участь педагога, психолога, лікаря у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх не вважають засобом підвищення ефективності розслідування. Це свідчить про недооцінку можливостей використання спеціальних знань цих спеціалістів, відсутність відповідних методичних рекомендацій щодо найбільш доцільних форм їх залучення до провадження та мабуть формальне виконання своїх обов'язків цими спеціалістами.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонкі, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 1. – С. 567.

в умовах, що мінімізують повторну травматизацію психіки дитини¹. І хоча, як правило, ці кімнати пристосовані для неповнолітніх, які є потерпілими чи свідками, їх використання щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого також цілком можливе. Зокрема, про це свідчить вітчизняний досвід². Обладнання таких кімнат є одним із елементів впровадження практики «судочинства, дружнього до дитини».

Перелічені вище кроки сприятимуть не тільки підвищенню ефективності кримінального судочинства щодо неповнолітніх та забезпеченню прав цих осіб, вони насамперед будуть сприяти впровадженню у кримінальне судочинство щодо неповнолітніх принципу приділення першочергової уваги інтересам дитини, що слід визнати основним напрямом удосконалення цього кримінального провадження.

Закінчення досудового розслідування щодо неповнолітніх також має власну специфіку. Цей етап реалізується у відповідній формі (ч. 2 ст. 283 КПК України), вибір якої залежить від підстав (юридичного факту, сукупності юридичних фактів), що обумовлюють зміни у перебігу кримінальних процесуальних відносин. Частина 2 ст. 283 КПК України передбачено наступні форми закінчення досудового розслідування: 1) закриття кримінального провадження; 2) звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Відмітимо, що закінчення кримінального провадження в порядку п. 2 ч. 2 ст. 283 КПК України (ст.ст. 285–288 КПК України) з підстав, передбачених ч. 1 ст. 97 КК України, слід відрізнити від закінчення кримінального провадження в порядку п. 3 ч. 2 ст. 283 КПК України, коли прокурор чи слідчий складають клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру (ст.ст. 292, 293 КПК України та ч. 2 ст. 97 КК України). Розрізнення відбувається з урахуванням матеріальної підстави застосування цих заходів³.

¹ Зелені кімнати : нормативно-правове забезпечення функціонування / К. Б. Левченко, М. В. Євсюкова ; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ ; Міжнар. жіноч. правозахис. центр "Ла страда Україна", Кримін. асоц. України. – Київ : Агентство «Україна», 2012. – 24 с.

² Міліція Київської області створює для неповнолітніх зелені кімнати [Електронний ресурс] // Кореспондент. net. (26 лют. 2009 р.). – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/755299-miliciya-kiyivskoyi-oblasti-stvoryue-dlya-nerovnoolitnih-zeleni-kimnati>; ЮНІСЕФ вітає ініціативу відкриття «зелених кімнат» у Харкові : ЮНІСЕФ – Україна (Харків, 22 березня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_19653.html.

³ Але, як свідчить проведене нами опитування при звільненні неповнолітніх підозрюваних від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК України) лише 59 % опитаних слідчих дотримується порядку, передбаченого статтями 285-287 КПК України, решта з опитаних слідчих (41 %) керується при звільненні суб'єкта злочину від кримінальної відповідальності статтями 290-293 КПК України, які стосуються застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Так, перший випадок стосується звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, де однією з підстав такого звільнення є застосування до нього примусових заходів виховного характеру, яке передбачено ч. 1 ст. 97 КК України, а порядок регламентовано ст.ст. 285–288 КПК України. У свою чергу, закінчення кримінального провадження шляхом складання клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру слід відносити до випадку здійснення процесуальної діяльності щодо неповнолітніх, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК і яке регламентовано § 2 гл. 38 КПК України.

Додатковим аргументом до наведеної точки зору є одночасне включення у останню форму закінчення кримінального провадження, поряд із, так би мовити, звичайною формою закінчення – обвинувальним актом, двох форм закінчення кримінального провадження щодо «не суб'єктів» кримінального правопорушення, а саме: 1) осіб, які або вчинили злочин у стані неосудності, або після його вчинення до постановлення вироку захворіли на психічну хворобу; 2) неповнолітніх, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. Свого часу С. М. Зеленський пропонував визнати процедуру застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, самостійною формою закінчення досудового слідства¹. І ця пропозиція, на що ми акцентуємо увагу, якраз реалізована у межах ст.ст. 292, 293 КПК України та ч. 2 ст. 97 КК України.

Відмічене нами розрізнення слід враховувати при визначенні моменту і суб'єкта складання відповідного клопотання та обсягу здійснення кримінального провадження. Так, щодо звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 1 ст. 97 КК України, то суб'єкт – прокурор, момент – встановлення підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, а обсяг – без проведення досудового розслідування у повному обсязі (ч.2 ст. 286 КПК України). А щодо випадку неповнолітніх – «не суб'єктів» кримінального правопорушення, то суб'єкт – прокурор або слідчий за його дорученням, момент – визнання зібраних під

¹ Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 17 с.

час досудового розслідування доказів достатніми для складання клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, а обсяг – завершення досудового розслідування (ч. 1 ст. 290 КПК України). Цей висновок обумовлює необхідність внесення відповідних змін до ст. 497 КПК України (див. додаток А).

Вважаємо, що ці зміни сприятимуть більш правильному та чіткому застосуванню норм КПК України та забезпечать захист прав неповнолітніх підозрюваних, у тому числі в частині права на звільнення неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Продовжуючи далі розгляд питання закінчення досудового розслідування, відмітимо, що в межах кожної з його форм можна виявити процесуальні особливості, що обумовлені участю у кримінальному провадженні неповнолітніх. Так, коротко розглянемо їх. При цьому, слід підтримати Г. І. Глобенка у тому, що, виходячи з аналізу норм кримінального процесуального законодавства, слід виділяти підстави і процедури закінчення досудового слідства, які відповідають цим підставам¹. І ця точка зору підтримується в юридичній науці². Зокрема, підстави для прийняття рішень прописані у ст.ст. 284, 285, 290 КПК України, а інші статті містять порядок та умови їх прийняття, що є елементами процедури. В літературі вказується, що процесуальний порядок закриття кримінального провадження включає сукупність таких дій як: встановлення наявності підстав, винесення постанови, інформування учасників провадження про прийняте рішення³. Тобто цей правовий комплекс (підстав і процедур) утворює етап закінчення досудового слідства у відповідній його формі. Щодо неповнолітніх, то основну увагу слід зосередити на процедурі, яка повинна відповідати ідеї пріоритетного забезпечення їх прав, здійснювати на них виховний вплив та створювати умови для їх ресоціалізації.

З приводу процедури, звернемо увагу на припис ч. 2 ст. 283 КПК України, згідно з якою прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з дій, в яких втілюється та чи інша форма закінчення кримінального провадження. І якщо для будь-якої повнолітньої особи, якій повідомлено про підозру, кримінальне провадження

¹ Глобенко Г. І. Закриття кримінальних справ з не реабілітуючих підстав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. І. Глобенко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2007. – С. 495.

² Рось Г. В. Закриття кримінальної справи у кримінальному процесі України підстав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. В. Рось ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2009. – С. 9.

³ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С. 482–483.

повинно бути закінчене у найкоротший строк, то з урахування вимог ч. 4 ст. 28 КПК України кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснене невідкладно. Тому ще раз звернемо увагу на необхідність дотримання слідчими, прокурорами вимог ч. 2 ст. 283 КПК України, але з урахуванням припису ч. 4 ст. 28 КПК України.

Стосовно закінчення кримінального судочинства щодо неповнолітніх, то в межах такої його форми як закриття істотні особливості процедури її реалізації фактично відсутні, адже ця процедура полягає у діях прокурора згідно з вимогами ч. 4, 6 ст. 284 КПК України. А її змістом, за зауваженням Г. В. Рось, є завершення розслідування в цілому¹. Відмітимо, що в силу абз. 2 ч. 4 ст. 284 КПК України слідчий не може приймати рішення про закриття кримінального провадження щодо неповнолітнього (закриває, якщо у кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру), а згадане провадження з'являється тільки тоді, коли встановлено осіб і хоча б одна з них є неповнолітньою (ч. 2 ст. 484 КПК України). Таке обмеження повноважень слідчого слід пояснити змагальною моделлю кримінального судочинства в Україні, де функцію підтримання обвинувачення, у тому числі і у формі кримінального переслідування особи, здійснює не слідчий, а прокурор. Саме йому належить право виносити постанову про закриття кримінального провадження щодо неповнолітнього підозрюваного.

Відмітимо, що в силу ч. 6 ст. 284 КПК України про надсилення прокурором копії постанови про закриття кримінального провадження неповнолітньому підозрюваному, його захиснику вважаємо за доцільне на виконання вимог ч. 2 ст. 484 КПК України передбачити роз'яснення неповнолітньому суті процесуальних дій із закриття кримінального провадження, самого рішення (підстава реабілітуюча чи нереабілітуюча тощо) та його значення для неповнолітнього.

Також як певну специфіку прийняття прокурором рішення про закриття кримінального провадження щодо неповнолітнього, хоча безпосередньо не пов'язану із самим цим провадженням, слід розуміти обов'язок прокурора вирішити питання про притягнення до відповідальності, звісно, за наявності таких підстав, батьків, опікунів чи піклувальників за невиконання встановлених законом обов'язків по догляду за неповнолітнім (ст. 184 КУпАП, ст. 166 КК України).

¹ Рось Г. В. Закриття кримінальної справи у кримінальному процесі України підстав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. В. Рось ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2009. – 20 с.

Наступною формою закінчення досудового розслідування є звернення прокурора до суду з клопотанням про звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності, а вже остаточне рішення приймає суд, де такий порядок, як вказано у літературі, більше відповідає змагальним засадам правосуддя та запобігає зловживанням з боку осіб, які здійснюють досудове розслідування¹. Специфіка цієї форми полягає у двох моментах. По-перше, це вибір виду звільнення від кримінальної відповідальності. По-друге, це дотримання процедури звільнення, особливо в частині належної реалізації прокурором вимог ч. 2 ст. 484 КПК України. Ці два моменти є взаємопов'язаними, адже, як відмічено в літературі, інститут звільнення від кримінальної відповідальності – комплексний кримінальний та кримінальний процесуальний інститут², де нормами матеріального права врегульовані підстави, а нормами процесуального права визначена процедура звільнення. Ми розділяємо думку Д. С. Слінько, який вважає нормативною підставою звільнення від кримінальної відповідальності сукупність умов, що свідчать про втрачену суспільну небезпеку особи, яка вчинила, передбачене кримінальним законом, протиправне діяння³.

Стосовно підстав звільнення від кримінальної відповідальності, то чинний КК передбачає такі загальні їх види: у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45); у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46); у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47); у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48); у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49); у зв'язку із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру (ст. 97). Окремо відмітимо акт амністії чи помилування (ст. 85). І до неповнолітнього підозрюваного можуть бути застосовані всі з наведених видів звільнення, не враховуючи спеціальних видів звільнення. Тому постає питання про вибір виду звільнення. Адже за певних обставин одночасно можуть існувати підстави для застосування до неповнолітнього підозрюваного різних їх видів, наприклад, до підстав ст. 45 КК України включено, що особа після вчинення злочину щиро покаялася, така ж позитивна дія (особа щиро покаялася) передбачена ст. 47 КК України, ст. 46 КК України містить посилання на те, що особа відшкодувала завдані

¹ Рось Г. Закриття кримінальної справи зі звільненням особи від кримінальної відповідальності та презумпція невинуватості / Г. Рось // Право України. – 2009. – № 10. – С. 234.

² Грошевой Ю. М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства : учеб. пособие / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1979. – С. 34; Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1(1). – С. 189.

³ Слінько Д. С. Стан та перспективи консенсуального провадження у кримінальному судочинстві України : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. С. Слінько. – Київ, 2010. – С. 13.

нею збитки, а ст. 45 КК України теж вказує, що особа повністю відшкодувала завдані нею збитки.

У цьому контексті відмітимо, що в юридичній науці склалася позиція окремих науковців, суть якої полягає у необхідності застосування щодо неповнолітніх спеціальної норми – ч. 1 ст. 97 КК України. Так, відмічається, що спеціальна підстава закриття справи щодо неповнолітніх своїм змістом охоплює інші визначені в законі умови звільнення, з урахуванням цього пропонується при однакових умовах по відношенню до інших підстав нормативно закріпити пріоритет звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру¹. І така позиція знаходить свою підтримку. Наприклад, А. Є. Голубов вказує на необхідність закріплення в КК пріоритету застосування примусових заходів виховного характеру перед такими як дійове каяття, примирення обвинуваченого з потерпілим, передача особи на поруки, з огляду на можливість колізії між ними². І хоча ці пропозиції ґрунтуються на поділі правових норм на загальні та спеціальні, а також необхідності та доцільності виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, все ж слід враховувати і задум законодавця щодо значення відповідних підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, зауважимо стосовно характеристики цих видів, що у науці кримінального права їх поділяють на дискреційні (ст.ст. 47, 48, 97 КК України) та обов'язкові (ст.ст. 45, 46, 49 КК України)³. Відповідно, якщо є підстави для звільнення у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України), то такий неповнолітній повинен бути звільнений від кримінальної відповідальності поза інших умов чи думки прокурора чи судді. А якщо є підстави для передачі його на поруки (ст. 47 КК України) чи застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України), то, як свідчить аналіз припису цих норм, такий неповнолітній лише може бути звільнений від кримінальної відповідальності, якщо це можливо на думку прокурора чи судді. При

¹ Угольникова Н. В. Освобождение несовершеннолетних от уголовной ответственности / Н. В. Угольникова // Уголовная политика и обеспечение экономической безопасности : труды Акад. управления. – М., 2001. – Вып. – 48. – С. 132–135.

² Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 12.

³ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1(1). – С. 199; Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ : Юрінком Інтер; Харків : Право, 2002. – С. 374; Леоненко І. В. Процесуальна форма звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених Особливою частиною КК України / І. В. Леоненко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2013. – Т. 25(64), № 1. – С. 412.

цьому зазначимо, що і диспозиції ст. 45, 46 КК України теж передбачають певний виховний вплив та активні дії щодо виправлення неповнолітнього.

Отже, доходимо висновку, що у випадку наявності обов'язкових підстав (ст.ст. 45, 46, 49 КК України) та виконання неповнолітнім підозрюваним відповідних дій для звільнення від кримінальної відповідальності прокурор складає клопотання, в якому посилається саме на ці норми та вказує відповідні позитивні факти поведінки та їх наслідки. А вже у випадку наявності дискреційних підстав, передбачених ст.ст. 47, 48, 97 КК України, підтримаємо позицію вищенаведених науковців про пріоритетність застосування до неповнолітнього саме звільнення з підстав, передбачених ст. 97 КК України¹. Як вказано у літературі, примусові заходи виховного характеру не є кримінальним покаранням, а за своєю юридичною природою є заходами виховання, переконання і попередження вчинення правопорушень². Пріоритет звільнення на підставі ч. 1 ст. 97 КК України також обґрунтуємо тим, що ця підстава відноситься до умовних видів звільнення (умовою є неухилення особи від застосування до неї примусових заходів виховного характеру)³, адже у разі ухилення неповнолітнього від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягається до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 97 КК України).

Але відмітимо, що КПК України не передбачає процесуального порядку скасування цих заходів, на відміну від врегулювання порядку відновлення провадження при відмові від поруництва (ст. 289 КПК України). Хоча свого часу воно розглядалося у п. 3 постанови Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15.05.2006 р. № 2⁴. Тому цілком обґрунтованим слід вважати необхідність доповнення КПК статтею 289-1 «Відновлення провадження у разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру» з урахуванням змісту п. 3 вказаної постанови (див. додаток А). Це дасть можливість впродовж певного часу чинити на неповнолітнього виховний вплив та

¹ Угольникова Н. В. Освобождение несовершеннолетних от уголовной ответственности / Н. В. Угольникова // Уголовная политика и обеспечение экономической безопасности : труды Акад. управления. – М., 2001. – Вып. – 48. – С. 135.

² Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ : Юрінком Інтер; Харків : Право, 2002. – С. 374.

³ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1(1). – С. 200.

⁴ Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Верховний Суд; Постанова від 15.05.2006 № 2 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>.

створювати умови для його ресоціалізації. Стосовно ж процедури, то вона є типовою при застосуванні різних видів звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності. Звернемо увагу лише на особливості її реалізації щодо неповнолітнього підозрюваного.

Так, аналіз ст. 285 КПК України свідчить про наступний алгоритм дій прокурора при закінченні досудового провадження щодо неповнолітнього у формі звільнення його від кримінальної відповідальності:

- повідомлення неповнолітньої особи про підозру. Лише такий статус, як свідчить ч. 2 ст. 285 КПК України, дає можливість вести мову про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. При цьому, бажано, щоб повідомлення про підозру неповнолітньому здійснювалося за наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України) або, як вказує Г. В. Рось, при встановленні винності особи у вчиненні злочину, адже навіть згода особи на звільнення не виключає необхідності встановлення усіх обставин, необхідних для звільнення від кримінальної відповідальності¹;
- встановлення під час досудового розслідування передумов звільнення (вчинення особою умисного злочину) та його підстав (поведінка особи після вчинення злочину, яку держава заохочує (дійове каяття, примирення винного з потерпілим, припинення злочинної діяльності та добровільне повідомлення про вчинене тощо) або настання певної події)², передбачених законом України про кримінальну відповідальність (ст.ст. 45–49, 97 КК України), на що вказує ч. 2 ст. 286 КПК України, причому відповідні передумови та підстави повинні бути доведені у ході кримінального провадження та зафіксовані в його матеріалах;
- роз'яснення неповнолітньому підозрюваному права на звільнення за відповідною підставою (ч. 2 ст. 285 КПК України), де вказана дія повинна проводитися за участю захисника та законного представника неповнолітнього підозрюваного (ст. 44, ч. 2 ст. 47, п.п. 1,2 ч. 2 ст. 52 КПК України). Специфіка її полягає у тому, що роз'яснюються неповнолітньому суть процесуальної дії, суть підозри та підстави звільнення, ха-

¹ Рось Г. Закриття кримінальної справи зі звільненням особи від кримінальної відповідальності та презумпція невинуватості / Г. Рось // Право України. – 2009. – № 10. – С. 235.

² Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.

ракти рішення про звільнення його від кримінальної відповідальності та його значення, а також право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави (ч. 3 ст. 285, ч. 2 ст. 484 КПК України), а тому ці моменти слід відобразити у протоколі;

- окремо у письмовій формі слід з'ясувати думку неповнолітнього стосовно того, згоден чи ні він із звільненням від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 285, ч. 2 ст. 286, 287 КПК України);
- складання прокурором клопотання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 287 КПК України), ознайомлення з ним потерпілого та з'ясування його думки щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 286 КПК України);
- надсилання клопотання про звільнення неповнолітнього підозрюваного від кримінальної відповідальності та матеріалів до суду (ч. 2 ст. 286 КПК України).

Відмітимо, що оскільки право бути звільненим від кримінальної відповідальності – це особисте право неповнолітнього підозрюваного і його реалізація здійснюється безпосередньо ним і не може бути доручена захиснику. Захисник лише присутній при виконанні відповідних дій та може просити про включення його зауваження до протоколу. У випадку, коли існують підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені ст. ст. 45, 46, 49 КК України, то захисник повинен звернутися до прокурора із відповідним клопотанням про вчинення дій в порядку ст. 285 КПК України.

В контексті вказівки на наділення неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого правом на звільнення від кримінальної відповідальності, особливо за наявності підстав обов'язкових видів звільнення (ст.ст. 45, 46, 49 КК України), вважаємо необхідним доповнити ст. 286 КПК України частиною 5 (див. Додаток А). Стосовно змісту клопотання, яке направляє прокурор до суду, то воно повинно відображувати характеристику неповнолітнього та акцентувати увагу судді на тому, що це клопотання складено за результатами особливого кримінального провадження. Вважаємо доцільним з урахуванням положень ст.ст. 484–487 КПК України в якості методичних рекомендацій передбачити більш розширений виклад окремих пунктів ч. 1 ст. 287 КПК України:

- у п. 2, який розкриває анкетні відомості неповнолітнього підозрюваного, окрім вже передбачених, доцільно наводити

відомості про батьків або законних представників неповнолітнього, склад сім'ї неповнолітнього (повна чи неповна), матеріально-побутові умови сім'ї (добрі, задовільні, незадовільні), школу чи інший навчальний заклад або виробництво, де навчається або працює неповнолітній, стан здоров'я та рівень його розвитку (за висновком лікаря, психолога або педагога);

- у п. 4, в якому наведено виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, доцільно наводити також відомості щодо ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, відомості про наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Окремо пропонуємо передбачити наводити у клопотанні відомості щодо: результатів з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного; розміру витрат на залучення експерта (у разі проведення комплексної психолого-психіатричної або психологічної експертизи під час досудового розслідування).

У разі вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення у складі організованої групи, В. В. Лисенко запропонував найбільш розгорнуту систему ознак, що характеризують наявність виражених організаційно-управлінських структур: стійкий характер групи; змова про постійну злочинної діяльності; планування злочинної діяльності; розподіл ролей між учасниками групи, наявність особливої нормативної бази та загальних правил поведінки, спільної каси; постійний склад групи; забезпечення безпеки злочинної групи, прикриття своєї діяльності та розробка заходів захисту від викриття¹.

Вважаємо, що це сприятиме судді дати оцінку обґрунтованості клопотання та відповідності наведених у ньому фактичних даних підставам для звільнення від кримінальної відповідальності, особливо щодо дискреційних підстав.

Останньою формою закінчення досудового розслідування щодо неповнолітніх є звернення прокурора до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 283 КПК України). Щодо підстав прийняття відповідного рішення прокурором або слідчим за його дорученням, то ними слід вважати визнання зібраних під час досудового розслідування доказів достатніми для складання відповідного акта (ч. 1 ст. 290 КПК України). Іншими словами, це достатність та взаємозв'язок зібраних доказів для

¹ Лисенко В. В. Расследование вымогательств : учеб.-практ. пособие / В. В. Лисенко.– Х. : Ун-т внутр. дел, 1996. – С. 114–115.

прийняття відповідного процесуального рішення (ч. 1 ст. 94 КПК України).

При аналізі самої процедури цієї форми закінчення досудового розслідування щодо неповнолітніх основну увагу слід зосередити на двох основних аспектах: це належне виконання прокурором або слідчим обов'язків, які обумовлені відкриттям матеріалів іншій стороні; це належне виконання слідчим або прокурором їх обов'язку по складанню обвинувального акта чи відповідного клопотання.

Так, що стосується першого моменту, то він полягає у виконанні прокурором (слідчим) обов'язку повідомити неповнолітньому підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання цим учасникам з боку захисту доступу до матеріалів досудового розслідування. В обов'язок слідчого, прокурора (ст. 290 КПК України) входить надання стороні захисту: доступу до матеріалів кримінального провадження; можливості ознайомлення з матеріалами кримінального провадження; можливості копіювання або відображення відповідним чином будь-яких матеріалів кримінального провадження; можливості доступу до приміщення або місця, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем держави.

Специфіка реалізації цих дій полягає у тому, що за умови надання належного доступу слідчим до матеріалів кримінального провадження вони виконуються власноруч стороною захисту. Тому обов'язок роз'яснювати неповнолітньому суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи (ч. 2 ст. 484 КПК України) повністю покладається на захисника та законного представника неповнолітнього підозрюваного. Відповідно, якісне виконання ними їх обов'язків у цьому випадку є запорукою забезпечення права неповнолітнього на захист та якісного виконання ознайомлення ним з матеріалами кримінального провадження.

При цьому доцільним є також врахування захисником та законним представником ще низки вимог ч. 2 ст. 484 КПК України, зокрема, що при ознайомленні із матеріалами кримінального провадження неповнолітнього слід найменше порушувати звичайний уклад його життя, а саме ознайомлення здійснювати у відповідності до його вікових та психологічних особливостей. Особливо це актуально для особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру, адже ми вище відмічали, що це провадження стосується

неповнолітніх віком від 11 років до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

У зв'язку із цим, пропонуємо передбачити в КПК України можливість за погодженням із прокурором, захисником і законним представником неповнолітнього підозрюваного або особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру, не надавати для безпосереднього ознайомлення таким особам матеріали про обставини кримінального правопорушення, що можуть негативно вплинути на них. Тому пропонуємо доповнити КПК України ст. 494-1: «Доступ неповнолітнього підозрюваного до матеріалів досудового розслідування» (див. додаток А)¹.

Що стосується складання обвинувального акта або клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру і реєстру матеріалів досудового розслідування, то це стосується не тільки безумовного та належного виконання слідчим або прокурором вимог ст.ст. 291, 292 КПК України. Так, з приводу належного виконання прокурором його обов'язків у досліджуваному провадженні п. 8.2 наказу Генеральної прокуратури України від 1 листопада 2012 року № 16гн вимагає забезпечувати безумовне виконання прокурором вимог КПК України щодо особливостей досудового розслідування стосовно неповнолітніх². Це пов'язано із включенням у зміст обвинувального акта та клопотання, а також долученням до акта відповідних даних та документів, обумовлених вимогами низки статей гл. 38 КПК України. Так, вважаємо доцільним, як і у випадку складання клопотання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, відображувати відповідні аспекти, які характеризують його та акцентують увагу судді на тому, що це клопотання складено за результатами особливого кримінального провадження³.

Відповідно, при складанні обвинувального акта щодо неповнолітнього або клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру більш докладно доцільно розкривати п. 2 та п. 5 ст. 291 КПК України.

¹ Вказана пропозиція підтримана 63 % опитаних слідчих.

² Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генеральної прокуратури України від 1 листопада 2012 р. № 16гн // Галузеві накази Генерального прокурора України : Офіц. веб-портал Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060.

³ 59 % опитаних слідчих підтвердили доцільність наведення у обвинувальному акті розширених анкетних даних (відомості про батьків, склад та матеріально-побутові умови сім'ї, місце навчання або роботи, стан здоров'я та рівень його розвитку) про неповнолітнього підозрюваного, ніж щодо повнолітніх.

Окремо пропонуємо передбачити додання до обвинувального акта: результатів з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного; консультаційного висновку психолога (педагога) щодо особи неповнолітнього¹.

Вважаємо, що здійснення відкриття матеріалів іншої стороні та складання обвинувального акта чи клопотання, з урахуванням наданих пропозицій, сприятиме більш якісному та обґрунтованому дослідженню суддею матеріалів кримінального провадження, а також приділенню першочергової уваги неповнолітньому.

Після цих дій і надання стороні захисту копії акта чи клопотання та копії реєстру матеріалів досудового розслідування (ст. 291 КПК України) відбувається перехід від досудового до судового провадження. Цей момент пов'язаний із переданням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурором до суду. З цього часу можна вести мову про те, що кримінальне судочинство щодо неповнолітнього відбувається в дещо інших умовах та певним чином відмінних від досудового розслідування процедурах – у процедурі кримінального судочинства щодо неповнолітніх у суді першої інстанції. Його особливості ми і розглянемо у наступному підрозділі.

3.2. Судове провадження у першій інстанції щодо неповнолітніх

Із закінченням досудового розслідування кримінальне провадження щодо неповнолітніх переходить до судових стадій. Саме тут у найбільш повному обсязі реалізуються засади кримінального провадження, зокрема, право на доступ до правосуддя (право на справедливий суд). Це право є одним із. В юридичній науці право на справедливий суд розглядається як комплексне право, яке включає: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд

¹ Доцільність додання до обвинувального акту довідки про результати з'ясування умов життя та виховання підозрюваного та консультаційного висновку психолога (педагога) щодо неповнолітнього визнається 53 % опитаних слідчих.

справи судом, встановленим законом; б) незалежність і безсторонність суду¹. Всі вказані елементи цього права повинні бути забезпечені і неповнолітнім. У підрозділі дослідимо кримінальне судочинство щодо неповнолітніх в умовах судового провадження у першій інстанції (п. 24 ст. 3 КПК України) та урахування особливостей участі у ньому неповнолітніх.

Першим етапом судового провадження є підготовче судове засідання, де суд, не вирішуючи наперед питання про винуватість (крім випадків здійснення кримінального провадження на підставі угод, звільнення особи від кримінальної відповідальності), розв'язує питання про достатність підстав для призначення судового розгляду і про підготовку судового засідання². Тобто цей етап має забезпечувальний характер щодо організації майбутнього судового розгляду, де його основним завданнями є з'ясування можливості проведення судового розгляду (ст.ст. 314, 316 КПК України) та створення для цього відповідних умов (ст.ст. 315, 317 КПК України). Враховуючи раніше отримані в роботі результати, вкажемо на існування особливостей участі у ньому неповнолітнього обвинуваченого. Зокрема, М. О. Карпенко звертає увагу, що багато питань, які слід вирішити у підготовчому судовому засіданні в провадженні щодо неповнолітніх, мають певну специфіку, обумовлену необхідністю вирішення додаткових завдань у межах єдиної форми судочинства³. О. В. Захарченко звертає увагу, що судовий розгляд щодо неповнолітнього відрізняється від судового розгляду відносно дорослих осіб наявністю особливого обвинуваченого, який не досяг віку вісімнадцяти років⁴.

Насамперед проаналізуємо строки цього етапу. Згідно з ч.1 ст. 314 КПК України, після отримання від прокурора обвинувального акта чи відповідного клопотання суд не пізніше п'яти днів з дня їх надходження призначає підготовче судове засідання, на яке викликає учасників судового провадження. З приводу розуміння словосполучення «не пізніше п'яти днів з дня його надходження» слід враховувати не тільки вимоги ч. 3 ст. 115 КПК України, а і ч. 4 ст. 28 КПК України. Відмічено, що підготовче провадження суд зобов'язаний здійснити у розумні

¹ Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358–363. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>.

² Єні О. В. Підготовче провадження як елемент судового провадження в суді першої інстанції / О. В. Єні, Л. Г. Матієк // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 288.

³ Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 12.

⁴ Захарченко О. В. Актуальні питання судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх / О. В. Захарченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 56.

строки, критерії яких визначені у ст. 28 КПК, і якщо суддю спонукають призначити підготовче судове засідання на наступний день після отримання обвинувального акта конкретні обставини провадження (неповнолітній обвинувачений) він може прийняти таке рішення¹. Тому виконання припису ч. 4 ст. 28 КПК України (призначати в першу чергу) є частиною процесуальних гарантій прав неповнолітнього обвинуваченого.

Стосовно суб'єктного складу учасників цього засідання, то згідно з ч. 2 ст. 314 КПК України воно відбувається за участю прокурора, обвинуваченого, захисника, потерпілого, його представника та законного представника, цивільного позивача, його представника та законного представника, цивільного відповідача та його представника. Тобто для з'ясування можливості проведення судового розгляду та вирішення питань щодо створення для цього відповідних умов (виконання контрольної та підготовчо-організаційної функцій) необхідна участь всіх основних учасників кримінального судочинства щодо неповнолітнього як з боку обвинувачення, так і з боку захисту. Зауважимо, що законодавець чомусь не включив в коло осіб законного представника обвинуваченого. Так, якщо щодо законних представників потерпілого та цивільного позивача така вказівка є, то стосовно обвинуваченого вона відсутня. Вважаємо, що хоча начебто і так зрозуміло, що він має бути присутнім, але не зайвим було б включити посилання на законного представника обвинуваченого у ч. 2 ст. 314 КПК України. Також слід підтримати позицію Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ в тій частині, що суд, призначаючи підготовче судове засідання, для повної реалізації вимог, передбачених ст.ст. 485, 487 КПК, має надіслати повідомлення службі у справах дітей про початок судового провадження за участю неповнолітнього обвинуваченого та викликає їх на підготовче судове засідання². У такий спосіб відбувається реалізація соціальної насиченості цього судочинства та створюються умови для всебічного з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього.

В разі неприбуття когось із учасників підготовчого судового засідання слід керуватися ст.ст. 323–326 КПК України як загальними нормами, які регламентують судове засідання першої інстанції, різновидом якого є підготовче судове засідання. З

¹ Дячук С. Стадія підготовчого провадження та її особливості / С. Дячук // Слово національної школи суддів України. - 2013. - № 4 (5). - С. 131–133.

² Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

цього приводу і в судовій практиці, і в науковій літературі вказується, що неприбуття для участі у судовому засіданні учасників судового провадження, які належним чином повідомлені про дату, час і місце проведення підготовчого судового засідання, не перешкоджає його проведенню, крім низки випадків, визначених законом¹. Повідомлення (виклик у судове засідання) неповнолітнього обвинуваченого про дату, час і місце проведення підготовчого судового засідання відбувається із урахуванням вимог ст. 489 КПК України.

Щодо початку підготовчого судового засідання, то основні вимоги до процесуальних дій передбачені ст.ст. 342–345 КПК України. Особливості участі неповнолітнього обвинуваченого тут стосуються проведення окремих судових дій. Так, з відкриттям головуючим підготовчого судового засідання та перевіркою прибуття учасників (ст. 342 КПК України) відбувається повідомлення присутніх про повне фіксування судового розгляду технічними засобами (ст. 343 КПК України), а також оголошення складу суду і роз'яснення права відводу (ст. 344 КПК України), про те, чи зрозумілі ці моменти неповнолітньому обвинуваченому, судді доцільно перепитати. Окремо зупинимось на виконанні суддею припису ст. 345 КПК України, згідно з якою присутні учасники повідомляються про права і обов'язки. Це відбувається шляхом роздачі судовим розпорядником особам, які беруть участь у підготовчому провадженні, пам'ятки про їхні права та обов'язки, передбачені КПК². Стосовно неповнолітнього обвинуваченого цю дію у будь-якому випадку слід виконувати з урахуванням вимог ч. 2 ст. 484 КПК України, яка передбачає обов'язок суду роз'яснювати неповнолітньому суть процесуальних дій, рішень та їх значення. Вважаємо, що це повинно стосуватися і роз'яснення його прав та обов'язків. І певною гарантією виконання суддею цього обов'язку є припис ч. 2 ст. 345 КПК України, якою передбачено, що після виконання роздачі судовим розпорядником пам'яток головуючий з'ясовує, чи ознайомились вони, у тому числі і неповнолітній, зі змістом пам'ятки, чи зрозумілі їм, у тому числі і неповнолітньому, їхні права та обов'язки, у разі необхідності додатково роз'яснює їх, зокрема, неповнолітньому. Зі змісту ч. 2 ст. 484 КПК України також виходить, що обов'язок роз'яснення неповнолітньому обвинуваченому пам'ятки також лежить і на його захисникові, що акцентує

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. - С. 7–8.

² Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Лист Вищого спеціалізованого суду України від 3 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1430740-12>.

увагу на необхідності якісного виконання захисником своєї функції.

Після виконання цих дій головуючий з'ясовує в учасників судового провадження їх думку щодо можливості призначення судового розгляду. За результатами судового засідання у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього можуть бути прийняті відповідні процесуальні рішення. Загальна характеристика цих рішень та їх підстав докладно описана в літературі¹.

Звернемо увагу лише на специфіку у їх прийнятті, яка може мати місце у досліджуваному кримінальному судочинстві.

В разі затвердження угоди (про примирення чи про визнання винуватості) найбільш важливим моментом щодо неповнолітнього обвинуваченого є належне виконання суддею обов'язку, передбаченого ч. 4 ст. 474 КПК України. Нагадаємо, це стосується з'ясування, чи розуміє неповнолітній обвинувачений права, які надані йому законом, наслідки укладення та затвердження угод, характер кожного обвинувачення, вид покарання й інші заходи, які будуть застосовані до нього у разі затвердження угоди судом, а також головне – суддя зобов'язаний переконатися, що укладення угоди є добровільним. Однак, оскільки окремого акценту стосовно неповнолітнього обвинуваченого у КПК України не міститься, то виконання цього обов'язку суддею цілком залежить від його професійних якостей. Це зайвий раз вказує на потребу подальшого посилення спеціалізації суб'єктів кримінального судочинства щодо неповнолітніх (ч. 10 ст. 31, ч. 2 ст. 484 КПК України), які мають досвід участі у такому кримінальному провадженні та спеціальну підготовку. На потребу цього постійно вказується і у літературі².

В разі закриття провадження з підстав, передбачених п.4–8 ч. 1, ч. 2 ст. 284 КПК України, суддя повинен дотримуватися загальних вимог КПК України. Специфікою прийняття цих рішень є те, що суддя за результатами вивчення матеріалів, у тому числі і тих, які характеризують умови життя та виховання неповнолітнього, а також виявлення факту наявності дорослих підбурювачів, у своїй ухвалі про закриття кримінального провадження може прийняти рішення про направлення відповідних матеріалів прокурору та службі у справах дітей. У такий спосіб створюються умови для належного захисту прав неповнолітніх,

¹ Дячук С. Стадія підготовчого провадження та її особливості / С. Дячук // Слово національної школи суддів України. - 2013. - № 4 (5). - С. 131–138; Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. - Харків : Право, 2012. - Т. 2. - С. 8–11.

² Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. - Київ, 2010. - С. 16.

а також усунення в майбутньому негативних факторів впливу на них. Це стосується питання притягнення батьків неповнолітніх до відповідальності (ст. 184 КУпАП, ст. 166 КК України), а щодо дорослих підбурювачів, то це ст. 304 КК України.

В разі закриття кримінального провадження щодо неповнолітнього судом у зв'язку із звільненням його від кримінальної відповідальності (п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України) суддя повинен перевірити виконання прокурором обов'язку роз'яснення неповнолітньому обвинуваченому суті обвинувачення, підстави звільнення від кримінальної відповідальності і права заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави (ст. 285 КПК України). Тобто знову звертаємо увагу на обов'язкове роз'яснення неповнолітньому суті процесуальних дій (у даному випадку звільнення від кримінальної відповідальності), рішень (ухвала про закриття кримінального провадження) та їх значення (для неповнолітнього). Це не тільки гарантія здійснення прав такої особи, а й засіб належного виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України) в частині належного застосування правової процедури кримінального провадження щодо неповнолітнього.

Що стосується прийняття рішення про повернення обвинувального акта або клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам КПК України, то таке рішення, як свідчить аналіз судової практики¹, пов'язане із необхідністю усунення недоліків у змісті, оформленні вказаних актів та додатків до них (ст.ст. 291, 292 КПК України). Вказується, що стосовно форми та змісту обвинувального акта судова практика визнає як невідповідність вимогам КПК такі порушення закону, які виключають можливість здійснення особою свого захисту і можливість прийняття судом законного рішення у справі². Тому це рішення є частиною механізму процесуальних гарантій прав обвинуваченого. Стосовно досліджуваного судочинства, то це переважно ті відомості, які пов'язані з участю у ньому неповнолітнього. Зокрема, при висвітленні питання складання обвинувального акта або відповідного клопотання як форми закінчення досудового розслідування ми пропонували більш повно наводити у цих документах відомості щодо неповнолітнього обвинуваченого, передбачені у гл. 38 КПК України. Принаймні це обов'язково

¹ Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Лист Вищого спеціалізованого суду України від 3 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1430740-12>.

² Дячук С. Стадія підготовчого провадження та її особливості / С. Дячук // Слово національної школи суддів України. - 2013. – № 4 (5). – С. 135.

пов'язано із зазначенням у обвинувальному акті такої обставин, яка пом'якшує покарання, як вчинення злочину неповнолітнім (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України), яка повинна бути відмічена окремо, незважаючи на вказівку на неповноліття особи у її анкетних даних. До того ж, як вказано у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13, до числа таких обставин, які хоча й не зазначені у законі, але знижують ступінь суспільної небезпечності злочину чи особи, слід віднести примирення з потерпілим, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність іншою особою тощо¹. Вважаємо, що суддя повинен звертати на це увагу.

Якщо на досудовому слідстві слідчим, прокурором невиконані вимоги ст. 293 КПК України, цілком можливо передбачити вручення відповідних копій неповнолітньому обвинуваченому, його законному представникові та цивільному відповідачеві прокурором безпосередньо в суді. Звісно, що це можливо за умови відсутності інших недоліків, особливо недоліків у змісті обвинувального акта. При цьому, стороні захисту слід надати час на ознайомлення із обвинувальним актом, щоб мати можливість висловити думку щодо можливості призначення судового розгляду та заявити відповідні клопотання. Але це істотно скоротить час на повернення матеріалів кримінального провадження до прокурора, виконання дії з надання копії обвинувального акта неповнолітньому підозрюваному, направлення справи знову до суду. З метою недопущення у подальшому недотримання окремими слідчими чи прокурорами вимог ст. 293 КПК України присутній на підготовчому судовому засіданні прокурор повинен надіслати акт реагування до керівництва відповідного органу, працівник якого не виконав припису закону. Відмітимо, що вручення копії обвинувального акта в суді не можна визнати обмеженням права неповнолітнього на захист (адже йому пред'явлена підозра та він ознайомлений із матеріалами кримінального провадження). Такі дії допустимі також з точки зору того, що отримавши відповідну копію обвинувального акта, підозрюваний не заявляє прокуророві ніяких клопотань та не вчиняє ніяких дій, адже матеріали кримінального провадження разом із обвинувальним актом відразу спрямовуються до суду (ст. 293 КПК України). Більш того, КПК України передбачає дещо схожу процедуру, коли має місце зміна обвинувачення в суді (ст. 338 КПК України). Це робиться з метою

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

економії процесуального часу, гарантування права обвинуваченого на захист та забезпечення притягнення до відповідальності в міру його вини. Тому варіант вручення неповнолітньому в підготовчому судовому засіданні копії обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування цілком допустимий. Це сприятиме реалізації вимоги ч. 4 ст. 28 КПК України щодо першочергового розгляду кримінального провадження щодо неповнолітнього.

Також у цій стадії ухвалюється рішення про призначення судового розгляду. Воно приймається суддею за двох умов: коли відсутні підстави для закриття кримінального провадження, повернення обвинувального акта прокурору та направлення його для визначення підсудності; коли, з'ясувавши думку учасників судового провадження, суддя доходить висновку про можливість призначення судового розгляду (ч. 1 ст. 315 КПК України). З цього моменту починаються кримінальні процесуальні відносини, змістом яких є реалізація підготовчо-організаційної функції цього етапу судового провадження, де вирішуються питання, передбачені ч. 2 ст. 315 КПК України. Важливість їх належного вирішення не слід недооцінювати, адже мета підготовчого провадження полягає у створенні всіх необхідних умов для забезпечення справедливого, неупередженого, правильного та своєчасного судового розгляду кримінального провадження¹. На цьому етапі досліджуваного провадження його особливостей найбільше стосується з'ясування питань про: здійснення судового розгляду у відкритому чи закритому судовому засіданні; склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді.

Так, відповідно до такої засади кримінального провадження як гласність і відкритість судового провадження та його повного фіксування технічними засобами у випадках, якщо обвинуваченим є неповнолітній, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні (п. 1 ч. 2 ст. 27 КПК України). З характеру припису цієї норми відмічається, що суд має право, а не зобов'язаний це зробити. Хоча слід погодитися із Є. М. Гідуляною, що розгляд судом справ малолітніх осіб обов'язково слід проводити у закритому порядку². Вказане питання повинно вирішуватися, виходячи із конкретних обставин кримінального провадження. Саме на такий підхід (у кожному окремому випадку має з'ясувати)

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – С. 11.

² Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 12.

орієнтує суддів п. 5 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13. Тобто щодо його вирішення, то для судді його розгляд є обов'язковим, що втілюється у з'ясування думок учасників судового засідання, а от прийняття відповідного рішення вже є правом судді. З аналізу змісту п. 5 листа № 223-1134/0/4-13, п. вії ч. 2 ст. 40 Конвенції ООН про права дитини, п. 8.1. Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, ч. 5 ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» можна зробити висновок про переважно прийняття, особливо за наявності клопотання про це з боку сторони захисту, суддею рішення про здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього у закритому судовому засіданні (або його окремої частини). Звернемо увагу, що незважаючи на те, що гласність і відкритість судового процесу є умовами забезпечення права особи на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), але у ч. 1 цієї статті вказано, що преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх¹. Враховуючи таке розуміння засади гласності і відкритості судового провадження щодо неповнолітніх, вважаємо за доцільне підтримати пропозиції вчених щодо посилення гарантій права цих осіб на конфіденційність², на що нами було вже зауважено, адже такий підхід обумовлений в першу чергу метою ювенального правосуддя – забезпечення благополуччя неповнолітнього³.

Стосовно питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді, то вже зверталась увага на його вирішення у підготовчому судовому засіданні. Основне питання стосується забезпечення участі законного представника неповнолітнього (ст. 488 КПК України), а також представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів внутрішніх справ (ст. 496 КПК України). У п. 9 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013р. №23-1134/0/4-13 вказується, що правильною слід визнати

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

² Захарченко О. В. Актуальні питання судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх / О. В. Захарченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 58; Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 14; Леоненко В. В. Гласность судебной деятельности по уголовным делам / В. В. Леоненко, Г. И. Чангули, Н. И. Сирый. – Київ : Наук. думка, 1993. – 58 с.

³ Романюк В. В. Гласність і відкритість під час кримінального провадження щодо неповнолітніх / В. В. Романюк // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (в авторській редакції), (Донецьк 15 березня 2014). – Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. – С. 266-267.

практику здійснення судового розгляду за обов'язкової участі представників цих служб та органів¹. На це звернуто увагу і в літературі². Ми також висловлюємося за розширення такої практики. Адже як передбачено п. 16. Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, доповіді про результати соціального обстеження надають незамінну допомогу в більшості випадків, пов'язаних з судовим розглядом справ неповнолітніх. І слід позитивно оцінити, що законодавцем були сприйняті пропозиції по розширенню права вказаних суб'єктів, до того ж судові інстанції сприйняли ідею доповіді про результати соціального обстеження. Відмітимо, що якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або його визнано розумово відсталим, то суддя за власної ініціативи або за клопотанням відповідної сторони вживає заходи до виклику у судові засідання педагога, психолога або лікаря для допиту неповнолітнього (ст. 491 КПК України).

До специфіки досліджуваного судочинства слід віднести також і вирішення (перевірку) питання про участь захисника неповнолітнього обвинуваченого у судовому розгляді, яка є обов'язковою (ст. 52 КПК України), адже може мати місце потреба залучити захисника за призначенням.

Також під час підготовчого судового засідання суд може вирішувати питання про обрання, зміну чи скасування запобіжного заходу, обраного неповнолітньому обвинуваченому. Вказане питання вирішується з урахуванням ризиків, визначених ст. 156 КПК України, та обставин кримінального правопорушення за клопотанням учасників судового провадження. Як вказано у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.10.2012 р. № 223-1430/0/4-12, за відсутності зазначених клопотань від сторін кримінального провадження застосування заходів забезпечення кримінального провадження, обраних під час досудового розслідування, вважається продовженим, а обраний запобіжний захід щодо обвинуваченої особи – незмінним. Але відмітимо, що перебування неповнолітнього під вартою слід розглядати як підставу для розгляду питання про зміну чи скасування цього запобіжного заходу. Адже щодо неповнолітнього тримання під вартою може застосовуватись протягом якомога більш коротшого відповідного

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

² Захарченко О. В. Актуальні питання судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх / О. В. Захарченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 58.

періоду часу (п. б ст. 37 Конвенції ООН про права дитини). Вважаємо, що захисник або законний представник повинні обов'язково ставити питання про перегляд запобіжного заходу, обраного неповнолітньому обвинуваченому, або суддя це повинен робити за власної ініціативи. Так, О. Ю. Хахуцяк відмічає, що передумовою здійснення права на захист неповнолітнього є виникнення таких умов судового розгляду, які максимально відповідають інтересам його виправлення та перевиховання, зокрема, перевірка при судовому розгляді приводів щодо запобіжних заходів¹.

Після виконання усіх необхідних дій за результатами проведення підготовки до судового розгляду кримінального провадження (кримінальної справи), визначених в ухвалі про проведення підготовки до судового розгляду, суд постановляє ухвалу про призначення судового розгляду.

Згідно з ч. 2 ст. 317 КПК України, після призначення справи до судового розгляду головуючий забезпечує учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання. З урахуванням вимог ч. 2 ст. 484 КПК України неповнолітньому обвинуваченому про таку можливість слід роз'яснити окремо, пересвідчившись у розумінні ним цього права та його змісту, а також бажання ознайомитися з матеріалами кримінального провадження.

Стосовно судового розгляду кримінального судочинства щодо неповнолітніх, то дослідження цього питання побудуємо на аналізі відображення в його загальних положеннях та процедурі як процесуальних гарантій прав неповнолітнього обвинуваченого, так і врахування особливостей участі в кримінальному судочинстві таких собі. В літературі відмічається, що судовий розгляд – головна і центральна стадія кримінального процесу, у якій найбільш повно та послідовно реалізовано всі засади кримінального провадження². При цьому, відмітимо, що стосовно неповнолітніх у змісті деяких засад кримінального провадження (ст.ст. 10, 27, 28 КПК України) прямо передбачені відповідні правила, які відображують їх особливий статус, зокрема, те, що під час кримінального провадження неповнолітні користуються додатковими гарантіями (ч. 2 ст. 10 КПК України). Так, О. В. Захарченко вказує, що сутність особливостей, зокрема, судового

¹ Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Хахуцяк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 9.

² Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С. 22–23.

розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх полягає в тому, що вони являються додатковими процесуальними гарантіями прав та законних інтересів неповнолітніх¹. Відповідно, у стадії судового розгляду як частині кримінального провадження, яка найбільш повно відображує його засади та забезпечує, як вказано в літературі, реалізацію проголошеного у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод права на справедливий судовий розгляд², повинні: створюватися щодо неповнолітніх всі умови для справедливого судового розгляду кримінального провадження; надаватися можливості цим особам користуються додатковими гарантіями, обумовленими специфікою їх участі у кримінальному судочинстві. Насамперед, ці умови та гарантії повинні створюватися за рахунок дії загальних положень судового розгляду, які виражають особливості здійснення кримінального провадження на цій стадії, сприяють реалізації його засад і створюють гарантію ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення. Проаналізуємо ці загальні положення з позиції врахування у них особливостей участі неповнолітніх обвинувачених у суді.

Звернемо увагу на строки проведення і завершення судового розгляду. За загальним правилом, це має бути здійснено протягом розумного строку (ч. 1 ст. 318 КПК України). Але ми знову ж таки відмічаємо, що в силу ч. 4 ст. 28 КПК України кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово. Такий підхід відповідає визначенням стандартам відправлення кримінального судочинства щодо неповнолітніх, зокрема, у п 20.1 «Пекінських правил» передбачено, що будь-яку справу неповнолітнього з самого початку слід вести швидко, не допускаючи будь-яких непотрібних затримок³. Тобто ст. 318 КПК України щодо неповнолітнього обвинуваченого обов'язково повинна застосовуватися з урахуванням вимог ч. 4 ст. 28 цього кодексу, де невідкладний розгляд стосується виключення будь-яких непотрібних затримок у проведенні судового розгляду (зведення до мінімуму кількості судових дій, що вимагають участі неповнолітніх

¹ Захарченко О. В. Актуальні питання судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх / О. В. Захарченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 59.

² Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 359–360. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>; Цувіна Т. А. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку : практика Європейського суду з прав людини та досвід зарубіжних країн [Електронний ресурс] / Т. А. Цувіна // Теорія і практика правознавства. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirk/1.2014/3.2.pdf.

³ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила") від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

свідків і потерпілих; обмеження тривалості перебування неповнолітніх в залі суду та ін.¹⁾, а першочерговість пов'язана із призначенням до розгляду цього провадження фактично поза чергою інших кримінальних проваджень. На жаль, цей момент не враховано у Положенні про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженому наказом Державної судової адміністрації України від 2 квітня 2015 року № 45²⁾.

Судовий розгляд здійснюється в судовому засіданні з обов'язковою участю сторін кримінального провадження, у тому числі неповнолітнього обвинуваченого. З цього правила є виключення, передбачене ст. 495 КПК України, згідно з якою суд має право видалити таку особу із залу судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на неї. На думку М. Пасеки, ця дія є засобом забезпечення виконання такого завдання кримінального судочинства щодо неповнолітнього, передбаченого у ч. 2 ст. 484 КПК України, як обов'язок учасників цього судочинства вживати всі заходи, спрямовані на уникнення негативного впливу на неповнолітнього³⁾. Під обставинами, що можуть негативно вплинути на неповнолітнього, пропонується розуміти: дані, що свідчать про антигромадську поведінку батьків, вчителів; про злочинну діяльність, пов'язану з проявом жорстокості, садизму, приниження людської гідності; відомості про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі; дані, що свідчать про фізичну або психічну неповноцінність неповнолітнього, отримані в результаті проведення експертизи, які можуть зачіпати його самолюбство тощо⁴⁾. Тому за наявності таких обставин суддя повинен приймати рішення про обмеження участі неповнолітнього шляхом його видалення із зали судового засідання. Гарантією у цьому випадку є положення ч. 2 ст. 495 КПК України, яка передбачає, що після повернення неповнолітнього обвинуваченого головуєчий знайомить його з результатами дослідження обставин, проведеного за його відсутності, і надає йому можливість поставити запитання особам, які були допитані за його відсутності. О. В. Захарченко відмічено, що особливості судового розгляду кримінальних по-

¹⁾ Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.

²⁾ Положення про автоматизовану систему документообігу суду : Наказ Державної судової адміністрації України від 2 квітня 2015 р. № 45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sha.vl.court.gov.ua/userfiles/file/sud0317/Pologenya.doc>.

³⁾ Пасека М. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх / М. Пасека // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (23 травня 2014 р.) / редкол. : І. С. Гриценко (голова) та ін. – Київ : Принт-Сервіс, 2014. – С. 479.

⁴⁾ Артеменко І. І. Кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх [Електронний ресурс] / І. І. Артеменко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 4. – С. 153. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/4_2014/40.pdf.

воджень щодо даної категорії осіб сприяє зведенню до мінімального впливу на психіку неповнолітніх процедури судового розгляду¹.

Забезпечення явки неповнолітнього обвинуваченого, його захисника та законного представника. Як учасники підготовчого судового засідання, ці особи поінформовані про дату та місце проведення судового розгляду (п. 1 ч. 2 ст. 315 КПК України). Також суд вживає заходів до виклику цих осіб. Так, повістка про виклик неповнолітньої особи, як правило, вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику (ч. 4 ст. 135 КПК). Якщо неповнолітній обвинувачений перебуває у спеціальній виховній або медичній установі, повістка чи повідомлення вручається керівникові цієї установи (п. 7 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13)². Виклик здійснюється за три дні до дня, коли ці особи зобов'язані прибути за викликом до суду (ч. 8 ст. 135 КПК). Питання про наслідки неприбуття за викликом неповнолітнього обвинуваченого нами вже розглядалося у другому розділі. За відсутності неповнолітнього обвинуваченого судовий розгляд проведений бути не може. Враховуючи обов'язкову участь захисника у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх (ст. 52 КПК України), суд (суддя) повинен вжити заходи до його своєчасного інформування про час, дату та місце проведення судового розгляду. Якщо в судове засідання не прибув такий захисник, суд відкладає судовий розгляд, визначає дату, час та місце проведення нового засідання і вживає заходи до прибуття їх до суду (ст. 324 КПК України).

Звернемо увагу, що у досліджуваному кримінальному провадженні беруть участь педагог, психолог або лікар. Нами вже відмічалось, що в контексті ст. 71 КПК України їх слід розглядати як спеціалістів. Тому в разі неприбуття когось із вказаних осіб судді слід керуватися положеннями ст. 327 КПК України.

Стосовно положень ст. 328 КПК України, якою передбачено право деяких категорій осіб перебувати в залі судового засідання, то можливість його реалізації безпосередньо залежить від рішення суду про проведення закритого чи відкритого судового засідання (п. 1 ч. 2 ст. 27 КПК України), прийнятого за результатами підготовчого судового засідання. З приводу обов'язків присутніх у залі судового засідання (ст. 329 КПК України), то

¹ Захарченко О. В. Актуальні питання судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх / О. В. Захарченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 60.

² Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

це стосується дотримання судово-процесуального ритуалу та вимог судового етикету, які містять вказівки про те, як слід вести себе учасникам в судовому процесу, а також визначають манери та зовнішню форму культури спілкування учасників судочинства¹. Це є необхідним для того, щоб забезпечити належний рівень здійснення правосуддя, сприяти встановленню істини, провести швидкий і об'єктивний розгляд у кримінальному провадженні, підтримуючи при цьому на належному рівні авторитет суду. Реалізація цього положення судового розгляду пов'язана з інформуванням неповнолітнього обвинуваченого про порядок та манеру поведінки у залі судового засідання, зокрема, захисником, судовим розпорядником. Відмітимо, що у п. 9 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 рекомендовано суду під час судового провадження пояснювати неповнолітньому обвинуваченому хід судового засідання на зрозумілій йому мові, нагадувати захиснику та законному представникові неповнолітнього про їх обов'язок пояснювати неповнолітньому кожен дію в ході судового розгляду. Тому відповідні дії роз'яснювального характеру, які відповідають вимогам ч. 2 ст. 484 КПК України (роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення), повинні здійснюватися з боку суду та всіх інших осіб, що беруть участь у цьому провадженні. Наприклад, у п. 55 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, вказано, що перш ніж почати розгляд, діти повинні бути ознайомлені з приміщенням суду або іншими об'єктами, а також з ролями й особами посадових осіб, що беруть у ньому участь². У цьому контексті звернемо увагу на важливість забезпечення розгляду таких кримінальних проваджень саме суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального судочинства стосовно неповнолітніх (ч. 10 ст. 31 КПК України). Адже саме від його професійних знань, набутих за рахунок спеціалізації, залежить досягнення не тільки завдань кримінального провадження, а й тих завдань, які притаманні кримінальному судочинству щодо неповнолітніх.

З приводу такого загального положення судового розгляду як проведення експертизи за ухвалою суду (ст. 332 КПК Укра-

¹ Завальнюк В. Культура правосуддя та антропологія права/ В. Завальнюк // Юридичний вісник України. – 2012. – № 2. – С. 14.

² Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/childjustice/Source/GuidelinesChildFriendlyJustice_UKR.pdf.

їни), то викликає зауваження відсутність в ній посилання на спеціальну норму ст. 486 КПК України, якою передбачено можливість проводити комплексну психолого-психіатричну і психологічну експертизу неповнолітнього обвинуваченого. Хоча це така ж підстава для призначення експертизи, як і та, що вказана у ст. 242 КПК України. Зокрема, вказується на те, що судово-психологічна експертиза як засіб встановлення істини є джерелом доказів у судовому розгляді, тому пропонується визнавати її обов'язковим компонентом судових експертиз при розгляді справ неповнолітніх¹. З цим слід погодитися, враховуючи важливість психологічного забезпечення цього кримінального судочинства.

Звернемо увагу на визначення суб'єкта ініціювання проведення експертизи у досліджуваному провадженні. Так, у ст.332 КПК України суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи. І така нормативна конструкція відповідає ідеї змагальності, де суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав (ч. 6 ст. 22 КПК України), у тому числі і прав, пов'язаних із дослідженням обставин кримінального правопорушення. У свою чергу, ст. 242 КПК України передбачає, що експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Нарешті, ст. 486 КПК України взагалі обмежується вказівками, що у разі необхідності призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза, а психологічна експертиза може бути призначена, але вказівка на ініціатора їх проведення відсутня. Якщо йти шляхом тлумачення норм КПК, якими регламентовано проведення експертизи у кримінальному провадженні, то ст. 242 КПК України є загальною нормою, ст. 332 КПК України є нормою деталізуючою, а ст. 486 КПК України є нормою спеціальною відносно ст. 242 КПК України.

З наведеного доходимо висновків, що: ініціювання проведення експертизи у досліджуваному провадженні може мати місце за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду; при судовому розгляді кримінального судочинства щодо неповнолітніх обговорення питання про стан здоров'я та рівень розвитку (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України) як елемент предмету доказування цього провадження

¹ Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / О. В. Ярош ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2008. – С. 10.

передбачає обов'язкову постановку та обговорення в суді питання, як правило на етапі попереднього розгляду справи суддею, про доцільність проведення комплексної психолого-психіатричної і психологічної експертизи неповнолітнього обвинуваченого.

Тому пропонуємо доповнити ст. 315 КПК України вказівкою про те, що з метою підготовки до судового розгляду суд з'ясовує питання про призначення відповідної експертизи (див. додаток А). І знову цей момент вказує на потребу у спеціалізації учасників цього провадження, особливо слідчого, судді, адже знання ними особливостей його здійснення та специфіки неповнолітніх як його учасників дозволяє приймати правильні і обґрунтовані рішення «щодо неповнолітнього, керуючись принципом найкращих інтересів дитини, встановленим у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини»¹.

Стосовно питання, передбаченого ст. 334 КПК України, то його виникнення цілком можливе. Адже слідчий чи прокурор можуть і не прийняти такого рішення з тих міркувань, що це може негативно вплинути на повноту досудового розслідування (ч. 4 ст. 494 КПК України). Вважаємо, що якщо таке рішення не було прийнято на досудовому слідстві, то суд з власної ініціативи або за клопотанням сторін, як правило, це буде сторона захисту, розглядає та вирішує вказане питання. На жаль, це питання, як свідчить аналіз статей гл. 27 КПК України, а також фахової літератури², на етапі підготовчого судового засідання не розглядається. З цього приводу У. С. Ковна вказує, що суд повинен виконувати контрольну функцію щодо проведення досудового слідства³. Тому з урахуванням вимоги ч. 4 ст. 494 КПК України суд повинен обговорити можливість виділення матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітнього в окреме судове провадження, якщо це не було зроблено на досудовому слідстві. Якщо ж цього з міркувань негативного впливу цього рішення суду на повноту судового розгляду ухвалити не можна, то, як вказано у п. 8 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13, суд повинен: на час дослідження обставин, що можуть нега-

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, С. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – С. 13.

³ Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – С. 15.

тивно вплинути на неповнолітнього, видалити його із зали судового засідання; задля забезпечення безпеки неповнолітнього обвинуваченого, унеможливлення тиску на нього з боку дорослого обвинуваченого здійснити допит неповнолітнього з використанням відеоконференції при трансляції з іншого приміщення.

Відмітимо, що використання відеоконференції у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх як форми їх участі у судовому засіданні, яка забезпечує його безпеку, унеможливорює тиск на нього з боку інших учасників судочинства, якщо внаслідок вчинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні (депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання) чи фізичні розлади здоров'я, слід розглядати як можливий перспективний напрям розвитку процесуальної форми цього провадження. І з посиланням на п. 5 ч. 2 ст. 336 КПК України суд, наприклад, ще на етапі підготовчого судового засідання ухвалював би рішення про проведення судового розгляду у режимі відеоконференції. Вважаємо, що це у більшій мірі відповідає ідеї уникнення негативного впливу. Зокрема, ч. 3 ст. 40 Конвенції про права дитини вказує на необхідність створення законів, процедур, що мають безпосереднє відношення до дітей. І в цьому контексті у п. 59 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, вказано, що методи опитування, такі як відео- або аудіозапис чи попередні закриті судові слухання, повинні використовуватись та розглядатись як допустимі докази. Тому питання формування процедури кримінального судочинства щодо неповнолітніх, яка б відповідала критеріям правосуддя, дружнього до дітей, є перспективним напрямом подальших наукових розробок у досліджуваній сфері.

В частині питання зміни обвинувачення в суді (ст. 494 КПК України) відмітимо, що від неповнолітнього обвинуваченого ухвалення цього рішення не залежить, адже його підстави мають характер юридичного факту, а виконавці – прокурор, суддя, суд. Тому основна специфіка цих дій, як вже неодноразово наголошувалася, полягає у дотриманні прокурором, суддею вимог ч.2 ст. 484 КПК України в частині роз'яснення неповнолітньому суті процесуальних дій (зміни обвинувачення), рішень (обвинувальний акт, в якому сформульовано змінене обвинувачення) та їх значення (що він буде захищатися в судовому засіданні від нового обвинувачення), вислуховування його аргументів.

Проаналізувавши зміст загальних положень судового розгляду з позиції врахування у них процесуальних особливостей участі неповнолітніх обвинувачених, відмітимо, що фактично ці

норми, мабуть, враховуючи їх узагальнюючий характер, не містять спеціальних правил та процедур стосовно цієї категорії осіб. Спеціальним нормами, які можна віднести до загальних положень судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, є ст.ст. 495, 496 КПК України. Вважати їх такими, що відображують основні особливості організації та проведення судового розгляду за участю обвинуваченого, який є неповнолітнім, навряд чи можна. В інших статтях гл. 38 КПК України не відображено в достатньому обсязі (окрім загального припису ч.2 ст. 484 КПК України) будь-яких особливостей та специфічних правил судового розгляду досліджуваного кримінального провадження та, як ми вважаємо, не запроваджено достатніх процесуальних гарантій для якнайкращого забезпечення інтересів дитини.

Фактично, основним засобом забезпечення прав та гарантування інтересів неповнолітнього обвинуваченого є діяльність захисника та досвід судді (складу суду) за рахунок спеціалізації останнього по здійсненню кримінального судочинства щодо неповнолітніх. У цьому контексті погодимося з точкою зору, що захист прав неповнолітніх обвинувачених залежить не тільки від волі зацікавлених у цьому осіб, а й від ініціативи органів держави, які мають забезпечити виконання цих законів. Але вважаємо, що лише свідомого виконання суддею своїх обов'язків і врахування ним усіх особливостей та специфіки участі неповнолітніх у кримінальному провадженні не достатньо. Основний акцент в цьому повинен робитися на розробці відповідного законодавства та процедур, що мають безпосереднє відношення до дітей, як того вимагає ч. 3 ст. 40 Конвенції ООН про права дитини. Зокрема, він відмічає, що регламентація особливостей провадження у справах неповнолітніх є передумовою здійснення права на захист та прийняття законного рішення, а також виникнення таких умов судового розгляду, які максимально відповідають інтересам виправлення та перевиховання¹.

З наведених вище міркувань проаналізуємо саму процедуру судового розгляду з позиції відображення у ній специфіки участі неповнолітніх на судових стадіях та забезпечення в межах судового розгляду додаткових гарантій їх прав. Частково ми вже аналізували окремі аспекти при дослідженні доказування, проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх. Зупинимось на тих моментах судового розгляду, які мають власну

¹ Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Хахуцяк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – С. 9.

специфіку. Ще раз відмітимо, що участь неповнолітнього обвинуваченого у судовому розгляді обумовлює необхідність при проведенні процесуальних дій роз'яснювати йому їх сутність, зміст і значення прийнятих рішень (ч. 2 ст. 484 КПК України). При цьому, роз'яснення слід розуміти і як дію по доведенню до неповнолітнього змісту процесуальних дій, і як пересвідчення в тому, що він зрозумів значення доведеної до його відома інформації. Ці дії повинен виконувати не лише суддя, а й всі інші учасники цього провадження. Зокрема, особливості проведення підготовчих процесуальних дій, передбачених ст.ст. 342–345 КПК України, за участю неповнолітнього обвинуваченого нами вище вже проаналізовані під час розгляду питання порядку підготовчого судового засідання.

Згідно зі ст. 347 КПК України, судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта. При виконанні цих дій прокуророві доцільно утримуватися від наведення недопустимої натуралізації опису злочину, додавання особистого ставлення та оцінки окремих фактів або особи неповнолітнього обвинуваченого, однак, не варто і безпідставно поблажливо ставитися до неповнолітнього. Це сприятиме створенню належної атмосфери судового засідання, чинитиме на неповнолітнього виховний вплив.

В контексті вимоги роз'яснювати неповнолітньому обвинуваченому суть дій, прийнятих рішень та їх значення, то особливої уваги це має при роз'ясненні йому суті обвинувачення і з'ясування, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання (ст. 348 КПК України). Насамперед, це доведення на доступній для неповнолітнього мові основних положень обвинувачення, самого змісту обвинувачення (складу злочину), що пов'язано із розкриттям значення юридичних термінів. Також доцільно роз'яснити неповнолітньому обвинуваченому підстави кримінальної відповідальності, з'ясувати розуміння ним цього, а також розуміння механізму причинно-наслідкових зв'язків між діями та їх наслідками. При з'ясуванні того, чи зрозуміло йому обвинувачення, слід пересвідчитися, що неповнолітній зрозумів основні моменти обвинувального акта та його зміст. Визначення, чи визнає він себе винним, передбачає встановлення повністю, чи частково він себе визнає винним, якщо частково, то в якій частині. Щодо бажання давати показання, то в разі відмови суду слід роз'яснити неповнолітньому обвинуваченому його права, передбачені п.п. 4–5 ст. 42 КПК України, пояснити наслідки давання чи відмови від давання показань для захисту від обвинувачення.

При визначенні обсягу доказів, що підлягають дослідженню (ст. 349 КПК України), суддя обов'язково повинен з'ясувати у неповнолітнього: чи правильно розуміє він зазначення обставин, які ніким не оспоруються, щодо яких визнано недоцільним дослідження доказів; чи добровільною є його позиція; роз'яснити неповнолітньому обвинуваченому, що у такому випадку він буде позбавлений права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку, і чи розуміє він це.

Стосовно права неповнолітнього обвинуваченого заявляти клопотання (п. 12 ч. 1 ст. 42 КПК України), то його реалізація в судовому засіданні передбачена ст. 350 цього ж кодексу. Забезпечення цієї можливості починається з роз'яснення неповнолітньому його прав (ст. 345 КПК України) і продовжується за рахунок дій головуючого по наданню можливості неповнолітньому висловлюватися, у тому числі заявляючи клопотання. З цього приводу у п. 14.1 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, вказано, що судовий розгляд має здійснюватися в атмосфері розуміння, що дозволить неповнолітньому брати участь у ньому і вільно викладати свою точку зору¹.

З приводу допиту неповнолітнього обвинуваченого це питання розглянуто в мажах дослідження особливостей слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного. Зі свого боку відмітимо, що з точки зору підвищення ефективності норм КПК України не було б зайвим дублювати в статтях про допит неповнолітнього обвинуваченого (ст.ст. 224, 351, 491 КПК України) посилання на ст. 226 КПК України.

При дослідженні окремих джерел доказів (ст.ст. 357–359 КПК України) суд має забезпечити неповнолітньому обвинуваченому поза усяких перешкод можливість особисто ознайомитися із ними, а також пересвідчитися, що йому зрозумілий зміст доказу та є чи відсутні у нього питання щодо джерел доказів свідкам, експертам, спеціалістам.

Після з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами (ст. 363 КПК України) головуючий у судовому засіданні з'ясовує безпосередньо в неповнолітнього обвинуваченого, чи бажає він доповнити судовий розгляд і чим саме.

¹ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила") від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

З приводу судових дебатів та участі у них неповнолітнього обвинуваченого (ст. 364 КПК України), то йому слід роз'яснювати суть цієї процесуальної дії, її значення та порядок і умови виступу. Створення умов для виступу неповнолітнього обвинуваченого у судових дебатах, надання йому останнього слова є засобом реалізації низки його прав як сторони захисту, а також умовою виконання припису ч. 2 ст. 484 КПК України щодо вислуховування його аргументів при прийнятті процесуальних рішень. За наявності бажання у неповнолітнього взяти участь у судових дебатах слід надати йому можливість виступити в них. Те ж стосується останнього слова обвинуваченого (ст. 365 КПК України). Роз'яснення та надання неповнолітньому можливості участі упродовж всього судового засідання, у судових дебатах, надання йому останнього слова, як відмічено в листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13, є засобом реалізації права «обвинуваченого на ефективну участь у кримінальному провадженні, яке полягає не лише в праві останнього бути присутнім на судовому засіданні, але й право чути, бути почутим і слідкувати за ходом розгляду (Рішення ЄСПЛ від 15 червня 2011 року у справі «S. C. проти Сполученого Королівства»¹). Забезпечення реалізації цих положень судом слід розглядати як процесуальну гарантію прав неповнолітнього.

З приводу ухвалення судового рішення, то насамперед вкажемо на обов'язкове врахування судом засади якнайкращого забезпечення інтересів дитини. Зокрема, у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 прямо на це вказується. Це додатково підтверджує обґрунтованість нашого висновку про необхідність на законодавчому рівні закріпити це положення як базову засаду кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Слід звернути увагу на те, що ухвалюючи вирок неповнолітньому обвинуваченому, суд повинен, окрім інших, обов'язково звернути окрему увагу на вирішення таких питань: обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання (п. 3 ч. 1, ч. 2 ст. 66 КК України); яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати (ст.ст. 104–105 КК України), у тому числі і щодо застосування до нього примусових заходів виховного характеру.

¹ Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

У зв'язку з тим, що при ухваленні судового рішення в частині призначення неповнолітньому обвинуваченому покарання суд повинен, згідно зі ст. 103 КК України, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 цього кодексу, врахувати умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього, то вважаємо, що ця вимога повинна знайти своє відображення і у КПК України. Також доцільно включити у нормативному вигляді і рекомендації, які передбачені у п. 10 листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 (врахування обставин, передбачених ст.ст. 485, 487 КПК України, можливості звільнення неповнолітнього з випробуванням та від покарання тощо). Тому з урахуванням особливостей предмету доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх (ст.ст. 485, 486 КПК України), особливостей їх кримінальної відповідальності (ст. 66, розділ XV КК України), а також необхідності приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3 Конвенції ООН про права дитини), запропоновано розширення переліку обов'язкових додаткових питань, які повинен вирішити суд при ухваленні судових рішень щодо неповнолітніх завдяки доповненню гл. 38 КПК України ст. 496-1 «Ухвалення судових рішень у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх» (див. додаток А).

Проаналізувавши зміст процедури судового розгляду з позиції врахування у ній особливостей участі у кримінальному судочинстві неповнолітніх, відмітимо, що такі норми, правила та порядки потребують подальшого розширення. Основним засобом забезпечення прав неповнолітнього обвинуваченого на цей час є досвід судді (складу суду) за рахунок спеціалізації останнього щодо здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Це додатково вказує на потребу як подальшої спеціалізації основних учасників цього судочинства, так і створення відповідних процедур, пристосованих до неповнолітніх, які формують кримінальне судочинство дружнім до дітей. У. С. Ковна вказує, що надалі в Україні не обійтись без системи спеціалізованих судів у справах неповнолітніх і малолітніх осіб та системи соціальних служб як допоміжних ланок здійснення правосуддя щодо зазначеної категорії осіб¹.

Узагальнюючи наведене, відмітимо, що проведене у підрозділі дослідження та запропоновані пропозиції сприятимуть

¹ Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – С. 15.

більш ефективному забезпеченню прав неповнолітніх, підвищенню якості судового розгляду та прийняттю законного, обґрунтованого і вмотивованого судового рішення щодо цих осіб. Ці заходи в сукупності спрямовані на створення умов для запровадження в Україні правосуддя, дружнього до дітей. Стосовно якого у рішенні Європейського суду з прав людини у справах «Т. проти Сполученого Королівства» і «V. проти Сполученого Королівства» вказувалося, що судом фактично було вжито особливих заходів щодо зміни процедури ведення засідань цього суду для того, щоб пом'якшити її суворі рамки з огляду на неповнолітній вік підсудних¹. І одним із засобів зміни процедури кримінального судочинства щодо неповнолітніх є створення в Україні ювенальної юстиції. Тому останній підрозділ буде присвячений дослідженню перспектив розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх.

3.3. Перспективи розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх

Проведене нами у попередніх підрозділах дослідження переконливо свідчить про те, що кримінальне судочинство щодо неповнолітніх не тільки відрізняється за своїм процесуальним режимом, правилами та процедурами від загального порядку кримінального судочинства, а й здійснюється з урахуванням власних засад та притаманних йому завдань. Нами неодноразово відмічався той факт, що порівняно із КПК України 1960 року чинний КПК містить розширену систему кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також у більшому ступені намагається врахувати особливості участі цих осіб у кримінальному судочинстві. Те, що з прийняттям КПК України були зроблені перші практичні кроки на шляху формування елементів нового кримінального судочинства, а саме кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, вказується у фаховій літературі².

¹ Рішення у справах «Т. проти Сполученого Королівства» і «V. проти Сполученого Королівства». Комюніке Секретаря Суду. (Judgment in the cases of T. v. the United Kingdom and V. v. the United Kingdom) [Електронний ресурс] // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1. – Режим доступу: <http://eurcourts.in.ua/Article.asp?AIdx=128>.

² Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України / Н. В. Буруковська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 1. – С. 25.

Але поряд із цим наше дослідження не менш переконливо свідчить, і це знаходить своє відображення в працях інших науковців¹, що незважаючи на ті позитивні зміни, що привнесені новим КПК України в правову регламентацію кримінального судочинства щодо неповнолітніх, воно все ще потребує свого удосконалення. Це стосується як організаційного забезпечення (подальша спеціалізація учасників², психологічне супроводження провадження, підготовка соціального досьє на неповнолітнього тощо), так і нормативно-правового регулювання (більш повна імплементація норм міжнародно-правових актів у цій сфері в КПК, розробка процесуальних норм, адаптованих до специфіки неповнолітніх, розширення прав цих осіб, запровадження диференційованої системи заходів впливу (запобіжних заходів, видів покарання та примусових заходів виховного характеру тощо)). До того ж, слід акцентувати увагу на необхідності посилення в ньому, як вказано у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13, мети виправлення неповнолітнього, його виховання та соціальної реабілітації на противагу каральній меті. Зокрема, у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, вказано, що ця система повинна забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою³. Те, що основними завданнями вказаної системи є виховання неповнолітніх, їх реабілітація та профілактика підліткової злочинності, відмічається і у фаховій літературі⁴, адже особливості статусу дитини не повинні протиставлятися потребам суспільства⁵.

¹ Гідулянова С. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 18 с.; Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 17 с.; Ковальчук Ю. І. Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. І. Ковальчук ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2007. – 20 с.; Оверчук С. В. Поняття та види підсудності в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. В. Оверчук ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2005. – 20 с.; Трубников В. М. Уголовное правосудие в отношении несовершеннолетних: каким оно должно быть? / В. М. Трубников, А. А. Яровой // Право і безпека. – 2002. – №1. – С. 88-96.

² На доцільність спеціалізації, окрім слідчого та судді, прокурора та захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вказали 70 % опитаних слідчих.

³ Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

⁴ Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України / Н. В. Буруковська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 1. – С. 26; Карпенко М. І. Концепція кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні / М. І. Карпенко, Л. Бойко // Юридична наука. – 2013. – № 6. – С. 67.

⁵ Орловська Н. А. Концептуальні питання кримінальної політики України щодо дітей у конфлікті із законом [Електронний ресурс] / Н. А. Орловська // Матеріали II Інтернет-конференції Івано-Франківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації “Асоціація кримінального права”. – 2014. – С. 2. – Режим доступу: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/orlovska.pdf>.

Як закономірний наслідок комплексу цих організаційних та нормативних змін, в основі яких лежать історичні, соціальні, психологічні, правові чинники існування та розвитку цього різновиду кримінальної процесуальної діяльності, їх кількісна характеристика, за загальними законами буття (закон переходу кількості в якість), повинна призвести до істотних змін як в змісті правового регулюванні самого провадження (гл. 38 КПК України), так і в його розташуванні в системі кримінального процесуального законодавства України.

Це повинно втілитися в поступове перетворення існуючого кримінального судочинства щодо неповнолітніх в самостійний вид правозастосовчої діяльності, основне завдання якого буде полягати в якнайкращому забезпеченні інтересів дитини, – ювенальну юстицію¹. Відмічено, що система ювенальної юстиції тієї чи іншої країни являє собою унікальний комплекс концепцій і форм (схем) діяльності, який визначається особливостями її історії і правової системи². Звернено увагу на те, що ювенальна юстиція розуміється у першу чергу як специфічна інституціональна та інструментальна система поводження з дітьми, які вимагають особливої уваги, мають особливі потреби, де до останніх належать і діти, що порушили кримінально-правові заборони^{3; 4}.

В юридичній науці опрацьовано та обґрунтовано розвиток ювенального права як комплексної галузі українського права⁵. З приводу змісту та форм ювенальної юстиції, то її докладний аналіз виходить за межі монографії, він представлений у низці наукових робіт⁶. В підрозділі увагу присвятимо, як відмічено Н. Буруковською, ювенальній юстиції, яка у нашій країні формується як елемент кримінального судочинства, а саме як кримінальна юстиція щодо неповнолітніх⁷.

¹ 38 % опитаних слідчих підтверджують доцільність створення ювенальної юстиції в Україні, як окремої особливої системи здійснення судочинства відносно неповнолітніх, ще 34 % вважають, що в Україні достатньо органів, що подібні до системи ювенальної юстиції.

² Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2003. – Кн. 1. – С. 94.

³ Орловська Н. А. Концептуальні питання кримінальної політики України щодо дітей у конфлікті із законом [Електронний ресурс] / Н. А. Орловська // Матеріали II Інтернет–конференції Івано–Франківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації “Асоціація кримінального права”. – 2014. – С. 12. – Режим доступу: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/orlovska.pdf>.

⁴ Те, що неповнолітні як учасники кримінального провадження потребують окремого підходу та додаткового гарантування їх прав вказали 86 % опитаних слідчих.

⁵ Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 27–28.

⁶ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – 272 с.; Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – 177 с.; Судебная власть / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 66–67; Ювенальная юстиция : навч. посіб. / А. І. Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с.

⁷ Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України / Н. В. Буруковська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 1. – С. 25.

Ця ідея вже знайшла свою підтримку серед теоретиків та практиків, вона також визнана на рівні держави. Так, в Законі України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» в п. 4.8 вказано на необхідність вивчення можливості створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей, удосконалення превентивної та профілактичної роботи з метою запобігання вчиненню дітьми злочинів та інших правопорушень, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх правопорушників.

КПК України в межах окремої його гл. 38 передбачає кримінальне провадження щодо неповнолітніх, норми якого відображують особливості кримінальної процесуальної діяльності за участю неповнолітніх, що забезпечує додатковий захист прав та законних інтересів дитини, яка опинилася у конфлікті з законом. Але враховуючи продовження судово-правової реформи в Україні, подальшу інтеграцію нашої країни до світового співтовариства, існує необхідність вдосконалення нормативно-правової регламентації вказаного судочинства. Вирішення цього питання неможливе без врахування як досвіду інших країн (див. підрозділ 1.2), так і необхідністю приведення норм вітчизняного кримінального процесуального права у відповідність до загальноновизнаних стандартів у сфері прав людини, у тому числі і прав дитини.

Звернемо увагу на те, що питання відправлення правосуддя відносно неповнолітніх завжди привертало велику увагу з боку науковців, практиків та громадськості. Але питання переліку та значення міжнародно-правових актів, які закріплюють відповідні стандарти прав дитини, в регулюванні кримінальної процесуальної діяльності, як правило, розглядалися під кутом безпосередньої імплементації окремих їх положень у вітчизняне законодавство¹. При цьому, лише вказівка на міжнародно-правові акти з прав дитини не сприяють всебічному забезпеченню прав неповнолітніх під час кримінального судочинства.

Першим кроком на шляху розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх, у тому числі із врахуванням міжнародних стандартів відправлення правосуддя щодо дітей, повинно стати виявлення кола міжнародно-правових актів з прав

¹ Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 13.

дитини, які в тому чи іншому аспекті регламентують її права як учасника кримінальної процесуальної діяльності. Так, що стосується виявлення цих приписів, які містять міжнародні стандарти правосуддя щодо дітей, то не можна зосереджувати увагу лише на суто спеціальних актах, які присвячено цьому питанню. Багато прав дитини та їх гарантій передбачено в загальних актах з питань прав людини, бо навряд чи хто-небудь заперечить можливість їх застосування щодо дитини. Така позиція є визнаною в юридичній літературі¹ та міжнародному праві (преамбула Конвенції про права дитини). Тому поняття «міжнародні стандарти відправлення правосуддя щодо дітей» є комплексним правовим явищем, що знаходить своє закріплення в цілій низці актів. На цій підставі всі міжнародно-правові акти з досліджуваного питання умовно можна поділити на три взаємопов'язані види:

- загальні акти з прав людини (Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо);
- загальні акти з прав дитини (Декларація про права дитини; Конвенція про права дитини, Європейська конвенція про здійснення прав дітей² тощо);
- спеціальні акти з прав дитини (Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські принципи); Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила); Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей тощо)³.

В цьому контексті слід акцентувати увагу на проблемі імплементації вказаних та низки інших нормативно-правових актів у вітчизняне законодавство та виконання їх вимог. Так, не всі з них, враховуючи положення ст. 9 Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України», на цей час є частиною вітчизняного законодавства, а ті, що ратифіковані,

¹ Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – С. 30.

² Європейська конвенція про здійснення прав дітей (Страсбург, 25 січ. 1996 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.2552.0>.

³ З загальної кількості опитаних слідчих вказали на те, що їм відомі наступні міжнародні стандарти поведіння із неповнолітніми як: Конвенція ООН про права дитини (62 %); Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) (60 %); Керівні принци Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (56 %).

не завжди виконуються¹. У цьому контексті О. І. Вінгловська відмічає, що у ряді випадків українське законодавство не має відповідних міжнародним стандартам норм, а інколи і суперечить їм². Тому постає питання про їх вплив на регулювання кримінального судочинства щодо неповнолітніх³. Особливо це стосується спеціальних актів з питань прав дитини. І така позиція вітчизняного законодавця і правозастосувача є не зовсім зрозумілою. Хоча в ч. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини вказано, що у всіх діях щодо дітей (у тому числі і діях нормотворчого і правозастосовчого характеру – прим. авт.) першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Але відсутність кроків по імплементації цих актів у національне законодавство, недостатня практика їх застосування не відповідають змісту цієї статті Конвенції про права дитини.

Окремо звернемо увагу, що в Конституції України, Законі України «Про охорону дитинства», на жаль, не отримав закріплення принцип найкращого забезпечення інтересів дітей, передбачений в п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини. Хоча сама конвенція була прийнята у 1989 році, а ратифікована Україною у 1991 році⁴, тобто за п'ять років до прийняття Конституції нашої країни та десять до прийняття вказаного закону. Як відмічає О. І. Вінгловська, відсутність в українському законодавстві цієї засади призводить до того, що в країні не враховується визнаний у всьому світі міжнародний стандарт про положення дитини як рівноправного члена суспільства, який потребує особливого захисту внаслідок своєї фізичної, соціальної та розумової незрілості, а не дорослого в майбутньому, який до повноліття залишається лише об'єктом піклування⁵. Тому у вітчизняному законодавстві, на чому нами вище вже наголошувалося (див. підрозділ 2.1) і в чому ми згодні із О. І. Вінгловською, треба закріпити згаданий міжнародний стандарт ст. 3 Конвенції про права дитини, а не тільки норму про охорону дитинства (ст. 51 Конституції України).

¹ Романюк В. В. Відповідність норм проекту КПК України міжнародним стандартам прав дитини в сфері судочинства / В. В. Романюк // Проекти КПК та проблеми сучасного стану кримінально-процесуального законодавства : матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 6 лютого 2008 р.). – Харків: ХНУВС, 2008. – С. 52–54.

² Вінгловська О. І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. І. Вінгловська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2000. – С. 14.

³ З загальної кількості опитаних слідчих вказали на те, що користуються при поводженні із неповнолітніми та у своїй діяльності вимогами таких актів: Конвенція ООН про права дитини (44 %); Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) (56 %); Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (56 %).

⁴ Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13. – Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.

⁵ Вінгловська О. І. Вказана праця. – С. 14.

Отже, можна вести мову про необхідність більш широкого впровадження міжнародних стандартів прав дитини у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство. Останнє під їх впливом повинно будуватися на ґрунті пріоритетного забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх, де їх кримінальний процесуальний статус не повинен впливати на ступінь та першочерговість забезпечення їх прав. Адже виходячи із змісту ст.ст. 2, 3 Конвенції про права дитини, права кожної дитини повинні бути забезпечені однаково, всебічно, першочергово і якнайкраще.

На цей час ми маємо справу лише із рекомендаціями щодо застосування цих норм у правозастосовчій діяльності суддів. Так, в листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 рекомендується судам ухвалювати судові рішення щодо неповнолітнього, керуючись принципом найкращих інтересів дитини, встановленим у ст. 3 Конвенції про права дитини. Але щоб це положення стало нормою діяльності суду, рекомендації керівної судової інстанції ще не достатньо. Обґрунтовуючи свою позицію, Д. С. Слінько запропонував запровадити норми міжнародно-правових актів, що визначають становище особи під час здійснення правосуддя. в повному обсягу з метою вдосконалення процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного¹.

Щодо значення міжнародних стандартів відправлення правосуддя відносно неповнолітніх, то вони на сучасному етапі розвитку кримінального процесуального законодавства України мають важливе значення. Так, можна вести мову про те, що:

- в них знаходять своє відображення права дитини у сфері кримінального судочинства (це може мати місце у формі закріплення нових або деталізації тих прав, що передбачені вітчизняним законодавством);
- у відповідних міжнародно-правових актах міститься система гарантій забезпечення прав та законних інтересів дитини, причому це забезпечення та гарантування повинно стосуватися не тільки прав та законних інтересів дитини в кримінальному судочинстві, а взагалі всього змісту її правового статусу як людини – найвищої соціальної цінності нашої держави;

¹ Слінько Д. С. Особливі положення процесуального статусу неповнолітніх у кримінальному судочинстві України / Д. С. Слінько // Науково-практичний журнал ПРАВО.UA LAW.UA. – 2015. – №2. – С. 83-87.

- разом із закріпленням відповідних прав дитини система гарантій цих прав утворює правовий механізм, спрямований на те, що у всіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3 Конвенції про права дитини);
- виступають орієнтирами, на досягнення яких слід спрямувати діяльність як законодавця, так і правозастосувача, адже, по-перше, вони повинні бути покладені в основу вдосконалення нормативно-правової регламентації кримінального судочинства щодо неповнолітніх та розробки концепції судочинства стосовно неповнолітніх – ювенальної юстиції, по-друге, під час вказаного провадження слідчі, прокурори та судді в своїй діяльності повинні дотримуватися цих стандартів, навіть якщо вони безпосередньо і не передбачені у вітчизняному законодавстві;
- імплементація цих стандартів та їх дотримання виступають фактором подальшої адаптації законодавства України до стандартів прав людини, у тому числі і права Європейського Союзу, що забезпечить можливість включення найбільш ефективних форм та практик кримінального судочинства щодо неповнолітніх в інших країнах у вітчизняне право та правозастосовчу діяльність.

Узагальнюючи питання значення міжнародних нормативно-правових актів для подальшого розвитку досліджуваного кримінального провадження, відмітимо, що відповідні міжнародні стандарти відправлення правосуддя відносно дітей відіграють роль певного системоутворюючого фактора, який здійснює вплив на визначення спрямованості правозастосовчої діяльності щодо неповнолітніх та зміст норм, якими її врегульовано. Таке розуміння значення цих стандартів в кримінальному процесуальному праві здатне забезпечити максимальний захист прав та законних інтересів неповнолітніх.

З урахуванням наведеного можна зробити певне припущення щодо подальшого розвитку характеру та змісту кримінальних процесуальних норм, які регулюють участь неповнолітніх у кримінальному судочинстві. При цьому, врахуємо те, що правові норми, які регулюють суспільні відносини за участю неповнолітніх, забезпечують їм додатковий правовий захист. Ми відмічали, що це ґрунтується на засадах правового протекціонізму, позитивної дискримінації, державної опіки, і у цій якості ці

норми виступають як прояв охоронного режиму щодо неповнолітніх¹. Тому вказані кримінальні процесуальні норми повинні враховувати особливості цих осіб (фізіологічні, соціальні, психологічні) як суб'єктів кримінального процесу та учасників кримінальних процесуальних відносин. В такому разі можна вести мову про відмінність цих правових норм від, так би мовити, норм, позбавлених «неповнолітнього» компонента. І якщо за структурою вони співпадають, то за внутрішнім змістом та характером правового регулювання вони повинні розрізнятися. Це розрізнення стосується їх охоронної спрямованості, методу і форм регулятивного впливу цих норми. До того ж, вони мусять проявляти значно більшу адаптивність у регулюванні, ніж звичайні норми. Як відмічено в літературі, це знаходить свій прояв у таких їх функціональних характеристиках як гнучкість, різноманітність та гуманізм.

В контексті прояву вказаної адаптивної властивості норм права щодо неповнолітніх в статтях КПК України погоджуємось із позицією Л. Д. Удалової², що це відобразиться в таких моментах:

- виділення загальних норм із правилами поведження з неповнолітніми та виокремлення видових норм, що розраховані на певні типові ситуації (наприклад, родова – обрання неповнолітньому запобіжного заходу; видова – обрання неповнолітньому, визнаному розумово відсталим, запобіжного заходу);
- дотримання вимог юридичної техніки при формулюванні статей КПК України, якими передбачені відповідні правила досліджуваного судочинства, зокрема, щодо повного та змістовного описання гіпотези та диспозиції норми з метою усунення подвійного або одностороннього її тлумачення правозастосувачем;
- розширення дискреційних повноважень уповноважених органів під час кримінального судочинства за рахунок законодавчого закріплення можливості на розсуд слідчого, прокурора спростити відповідну процесуальну процедуру, якщо це не пов'язано із порушенням прав сторін та не вплине на об'єктивність та достовірність доказів, але при контролі з

¹ Крестовська Н. М. Становлення ювенального права в Україні / Н. М. Крестовська // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 102; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – С. 15–16.

² Фондова лекція з навчальної дисципліни «Особливі порядки кримінального провадження». Тема 3 : Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх / за ред. Л. Д. Удалової ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ : НАВС України. – 2014. – С. 24–25.

боку суду, а можливо – і органів та служб, що опікуються справами неповнолітніх;

- виділення статей-виключень, які слід пов'язати із певними особливостями неповнолітніх (розумова відсталість, нестабільний психоемоційний чи хворобливий стан, педагогічна за-недбаність, відсутність законних представників тощо);
- включення у відповідний розділ (главу) КПК України норм-принципів та норм-цілей кримінального судочинства щодо неповнолітніх, тобто норм, у яких сформульовані незаперечні вимоги загального характеру, а також норм, що дозволяють установити відповідність цілей і засобів конкретних правових розпоряджень об'єктивним закономірностям суспільного розвитку¹.

З урахуванням дії закону взаємного переходу кількісних і якісних змін реалізація наведених вище пропозицій по удосконаленню правового регулювання досліджуваного кримінального судочинства неминуче призведе до якісних змін у його змісті, характері та формах здійснення. І ті пропозиції, що запропоновані нами (див. додаток А), можуть стати частиною таких змін, адже вони спрямовані на зміну внутрішнього змісту та зовнішніх форм цього кримінального судочинства.

З питання перспектив розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх, слід погодитися із Н. Буруковською, що в Україні ювенальна юстиція формується насамперед як один із елементів нового кримінального судочинства, а саме як кримінальна юстиція щодо неповнолітніх², хоча успішний досвід зарубіжних держав орієнтує на створення цілісної системи ювенальної юстиції, елементом якої є кримінальна ювенальна юстиція³. Точка зору Н. Буруковської характеризує напрями, у яких буде розвиватися і зараз вже розвивається досліджуване кримінальне судочинство. Вважаємо такий підхід цілком обґрунтованим, адже він характеризується як поступове перетворення окремого різновиду кримінальної процесуальної діяльності на самостійний напрям діяльності органів кримінального судочинства з наступним перетворенням на систему ювенальної юстиції.

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – С. 283.

² Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України / Н. В. Буруковська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 1. – С. 25.

³ Орловська Н. А. Концептуальні питання кримінальної політики України щодо дітей у конфлікті із законом [Електронний ресурс] / Н. А. Орловська // Матеріали II Інтернет-конференції Івано-Франківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації “Асоціація кримінального права”. – 2014. – С. 1. – Режим доступу: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/orlovska.pdf>.

В цьому контексті заслуговує підтримки позиція, зокрема, А. Є. Голубова, М. О. Карпенка, У. С. Ковна та ряду інших науковців, висловлена ними з приводу розвитку досліджуваного кримінального судочинства. Визнаючи важливість створення в країні системи ювенальної юстиції, ці автори звертають увагу на те, що з огляду на ряд обставин (економічні, кадрові, законодавчі), які перешкоджають створенню спеціалізованих судів у справах неповнолітніх, саме спеціалізація суддів, слідчих, прокурорів, захисників, більш активна діяльність соціальних служб, а також поступова трансформація існуючого порядку провадження можуть стати тим першочерговим етапом, який у подальшому дозволить створити в Україні систему ювенальну юстицію¹.

З приводу того, що собою становитиме система кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, то як визначає її М. І. Карпенко, це система правосуддя, що передбачає спеціальне законодавство, процедури і заходи реагування на злочини, які вчиняють неповнолітні, а також спеціальні форми роботи з цими особами, що відповідають їхньому віку та рівню розвитку². В роботі ми якраз і звертали увагу на ці аспекти, які з урахуванням міжнародних стандартів у досліджуваній сфері забезпечують становлення системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, що, у свою чергу, пов'язано з наступними кроками:

- подальше пристосування норм КПК України, яким врегульовано досліджуване кримінальне судочинство, за рахунок деталізації окремих норм або уведення додаткових правил до особливостей участі у кримінальному судочинстві неповнолітніх та спрямування їх впливу на якнайкраще забезпечення їх інтересів³;
- подальша диференціація процесуальної форми кримінального судочинства щодо неповнолітніх, що передбачає зміну у формах, методах здійснення цього провадження та появу нових процедур його реалізації⁴;
- розширення форм залучення до кримінального судочинства щодо неповнолітніх неюридичних знань (участь психолога у

¹ Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – С. 14; Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 14; Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – С. 16.

² Карпенко М. І. Концепція кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні / М. І. Карпенко, Л. Бойко // Юридична наука. – 2013. – № 6. – С. 66-67.

³ 55 % опитаних слідчих підтримують необхідність деталізації порядку кримінального провадження щодо неповнолітніх, у тому числі в частині поглиблення його правової регламентації.

⁴ 61 % опитаних слідчих вважають, що слід більш широко включати до КПК вимоги та процедури, передбачені у міжнародних стандартах відправлення правосуддя відносно неповнолітніх.

- провадженні, підготовка соціального звіту стосовно неповнолітнього тощо);
- подальше поглиблення спеціалізації та розширення кола учасників кримінального судочинства щодо неповнолітніх (спеціалізація суддів, слідчих, прокурорів, захисників, залучення соціальних та психологічних служб), що передбачає утворення системи спеціалізованого правосуддя щодо неповнолітніх;
 - акцентування уваги на обов'язковому врахуванні віку, рівня розвитку та психологічних особливостей неповнолітніх при здійсненні процесуальних дій за їх участю, де окрім вирішення власних завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України), воно спрямовано також на «прийняття законного, обґрунтованого та ефективного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та дальшою соціальною підтримкою»¹.

Враховуючи наведені вище позиції А. Є. Голубова, М. І. Карпенка, М. О. Карпенка, У. С. Ковни та ряду інших науковців а також висновки, отримані у роботі, можна стверджувати, що наведені кроки забезпечать:

- у найближчій перспективі: трансформацію кримінального судочинства щодо неповнолітніх у систему кримінальної юстиції щодо неповнолітніх;
- у подальшій перспективі: перетворення кримінальної юстиції щодо неповнолітніх на ювенальну юстицію.

При цьому, ще раз відзначимо, що, незважаючи на те, чи йде мова про кримінальне судочинство чи про кримінальну юстицію щодо неповнолітніх, або про ювенальну юстицію, головне – це акцентування уваги на неповнолітньому, якнайкращому забезпеченні його прав, свобод та інтересів, здійсненні на нього виховного впливу з метою перевиховання та подальшою його соціальною підтримкою (ресоціалізацією).

Вважаємо, що коли ця ідея–концепція стане рушійною силою діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та всіх інших осіб, що беруть участь кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх, то, мабуть, саме з цього моменту ми можемо констатувати факт існування в Україні ювенальної юстиції.

Таким чином КПК України не містить відповідних приписів з приводу правового регулювання з'явлення із зізнанням (явки з повинною) неповнолітнього, що штучно перешкоджає

¹ Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

реалізації цієї дії як обставини, яка пом'якшує покарання. Звернено увагу на процесуальний статус такої особи, запропоновано наділяти неповнолітнього статусом підозрюваного, починаючи з моменту подання такої заяви.

При підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх необхідно більш широко використовувати спеціальні знання з педагогіки та психології (консультації спеціаліста-психолога, - педагога, надання прогнозу поведінки особи, підготовка запитань, обов'язкова участь у дії тощо).

Вказано на необхідність розрізнення процесуального порядку дій у випадку застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. При звільненні від кримінальної відповідальності (п. 2 ч. 2 ст. 283 КПК України) застосовуються підстави передбачені ч. 1 ст. 97 КК України, порядок врегульований ст.ст. 285–288 КПК України. Відповідно, при зверненні до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру (п. 3 ч. 2 ст. 283 КПК України) підстави передбачені ч. 2 ст. 97 КК України, а порядок врегульований ст.ст. 292, 293 КПК України.

Вказується на можливість наділення підозрюваного, обвинуваченого правом на звільнення від кримінальної відповідальності у випадках передбачених законом. Запропонована процедура його реалізації шляхом звернення сторони захисту до прокурора із відповідним клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного та закінчення кримінального провадження.

Вказано на доцільність, починаючи з досудового розслідування, залучення органів та служб у справах дітей в частині забезпечення формування ними соціального досьє (звіту) неповнолітнього, що забезпечує більш повне та всебічне вивчення його особи та обставин, які підлягають доведенню у провадженні, а також є умовою ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення.

З метою забезпечення прав неповнолітніх обвинувачених, на прийняття законного, обґрунтованого і вмотивованого судового рішення запропоновані зміни до змісту клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 287 КПК України) та обвинувального акта (ст. 291 КПК України) в контексті розширення даних про неповнолітнього.

Умови досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження з точки зору їх пристосованості до особливостей неповнолітніх пропонується вважати фактично

несприятливими стосовно таких осіб, а тому неповнолітнім повинні бути надані відповідні додаткові засоби захисту їх прав у вигляді процесуальних гарантій та відповідних процесуальних прав.

Додатковими процесуальними гарантіями прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених є: предмет доказування; участь захисника та законного представника; участь психолога, педагога та лікаря; вимоги до поведінки із неповнолітнім; вимоги до строків здійснення провадження; особливий правовий режим проведення окремих процесуальних дій; умови застосування примусу; спеціалізація слідчих, суддів; формування соціального досьє неповнолітнього тощо.

Вказано, що з метою якнайкращого забезпечення інтересів дитини, яка є учасником кримінального судочинства, процесуальні норми, якими воно врегульовано та якими регламентований статус неповнолітніх, повинні бути адаптовані до особливостей цих осіб, що повинно знайти своє відображення у функціональних характеристиках цих норм таких як гнучкість, різноплановість та гуманізм.

До шляхів подальшого розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх віднесено: приведення норм КПК України у відповідність до стандартів в сфері прав дитини; розробка диференційованої системи заходів впливу на неповнолітніх; удосконалення процесуального статусу неповнолітніх, їх законних представників; спеціалізація учасників кримінального судочинства та розширенням форм залучення неюридичних знань; повнота відображення у предметі доказування всього кола значущих для цієї категорії проваджень обставин та забезпечення всебічності, повноти й неупередженості їх дослідження; розширення практики проведення процесуальних дій в іншому приміщенні («зелені кімнати») та з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження).

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні сутності та висвітленні особливостей кримінального судочинства щодо неповнолітніх, а також розробленні науково обґрунтованих пропозицій з питань вдосконалення кримінального процесуального законодавства України у частині окреслених питань. Проведене наукове дослідження дає можливість сформулювати такі висновки та пропозиції.

Визначено, що становлення кримінального судочинства щодо неповнолітніх як правової форми включення цих осіб та актів їх поведінки у сферу кримінального судочинства, обумовлено дією наступних чинників: історичного (відображення становища неповнолітніх у суспільстві й праві, форм впливу на цих осіб з боку суспільства та держави), соціального (ступінь соціалізації неповнолітньої особи), психологічного (як правосвідомість та особливості психофізіологічного розвитку неповнолітніх), правового (реалізація концепції прав дитини та правові норми, які регламентують участь неповнолітнього у кримінальному судочинстві).

З урахуванням аналізу зарубіжного досвіду наведено узагальнену характеристику кримінального судочинства щодо неповнолітніх: особливий вид правозастосовної діяльності та самостійний напрям правового регулювання; ця діяльність заснована на міжнародних стандартах прав дитини; вона спрямована на забезпечення, охорону і захист її прав, свобод та законних інтересів; система судочинства організаційно оформлена у вигляді або автономної гілки судової системи або самостійного (спеціалізованого) підрозділу загального суду; важливою є спеціалізація суб'єктів провадження; участь та взаємодія в провадженні як урядових і неурядових організацій; розширена юрисдикції судів щодо неповнолітніх; широкий спектр альтернативних заходів впливу на неповнолітнього. Відмічено, що за своєю сутністю воно виступає проявом гуманістичних ідей захисту прав дитини, особливого з нею поводження.

Уточнено висновок щодо кримінальних процесуальних норм, що регламентують кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, які в структурі кримінального процесуального права

утворюють інститут кримінального судочинства щодо неповнолітніх та субінститут застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, в структурі КПК України знаходять свій прояв переважно в межах гл. 38, а в змісті кримінальної процесуальної діяльності у окремому кримінальному провадженні. З цих позицій запропоновано погляд на кримінальне провадження щодо неповнолітніх як систему, до складу якої віднесено: нормативну складову (процесуальний інститут та субінститут застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності), методологічний аспект (основні положення цього провадження), функціональну складову (форми процесуальної діяльності за участю неповнолітніх), власний суб'єктний склад.

Окреслено питання основних положень кримінального судочинства щодо неповнолітніх у кримінальному процесуальному законодавстві України, як вихідних положень, що відображують специфіку й особливості цього провадження як відокремленого різновиду кримінальної процесуальної діяльності. До їх складу віднесено: мету (першочергова уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини), завдання (забезпечення охоронної спрямованості кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх шляхом формування дружнього до дитини правового середовища і процесу; виправлення, перевиховання та реінтеграція неповнолітнього до суспільства (ресоціалізація), забезпечення профілактики підліткової злочинності), правила та умови здійснення цього провадження (ч. 2 ст. 484 КПК України). З позиції законодавчої техніки ці основні положення слід закріпити у нормативному вигляді.

З'ясовано проблемні питання участі у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх захисника, законного представника, психолога, педагога та лікаря (своєчасність залучення їх до провадження, забезпечення їх участі в процесуальних діях, більш широке використання спеціальних знань цих спеціалістів, недоліки правового регулювання статусу цих учасників тощо). Відмічено, що участь законного представника, педагога або психолога, лікаря у досліджуваному судочинстві виступає додатковою гарантією прав неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Тому пропонується розповсюдити обов'язковість їх участі на всі процесуальні, а не лише слідчі (розшукові) дії за участю малолітньої або неповнолітньої особи. Зокрема вказано на доцільність обов'язкового залучення психолога до кримінального

судочинства щодо неповнолітнього, у тому числі в частині отримання від нього консультаційного висновку щодо особи неповнолітнього. Це виступатиме засобом прийняття законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення, а також є чинником уведення неюридичних знань в досліджуване провадження з метою забезпечення виконання ним мети виховання та ресоціалізації неповнолітнього.

З позиції процесуальної теорії встановлено, що основним призначенням предмета доказування у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх слід вважати повноту відображення значущих саме для цієї категорії кримінального судочинства обставин. Доведено, що практичні прийоми доказування в кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх повинні бути спрямовані на забезпечення всебічності, повноти й неупередженості дослідження обставин, що входять до предмета доказування. Обставини, які підлягають доказуванню у цьому провадженні, відображують перехід від моделі встановлення суто криміналістично значущих обставин вчиненого діяння до змішаної моделі, де значення мають також соціально значущі обставини, які характеризують особу.

Охарактеризовані проблеми забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні щодо них заходів забезпечення кримінального судочинства (процесуального примусу): виключність застосування примусу як заходу впливу; повага честі та гідності неповнолітнього; відповідність заходу примусу тяжкості та обставинам кримінального правопорушення; врахування вікових та психологічних особливостей особи; якнайкраще забезпечення інтересів дитини; обґрунтованість застосування примусу. Застосування кримінального процесуального примусу щодо неповнолітніх повинно опосередковуватися додатковими правовими гарантіями та носити характер виключення, що ґрунтується на положеннях міжнародних правових актів в цій сфері. Тому кожного разу відповідні обставини (підстави) повинні бути встановлені слідчим та враховані при обґрунтуванні рішення про вибір щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого конкретного заходу примусу.

Визначено, що проблемними питаннями застосування норм кримінального процесуального законодавства слідчим та прокурором на стадії досудового розслідування щодо неповнолітніх є своєчасність уведення в дію кримінального процесуального механізму забезпечення прав, свобод та законних інтересів

неповнолітніх як учасників кримінального судочинства (забезпечення дії додаткових гарантій прав цих осіб, належна реалізація їх прав, створення доброзичливого до дитини середовища і процесу, дотримання особливих правил та умов здійснення процедури кримінального судочинства щодо неповнолітніх). Акцентовано увагу, що встановлення даних про вчинення кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння) неповнолітнім є юридичним фактом, який обумовлює вже на початку досудового розслідування запровадження у дію особливого охоронного режиму та додаткових процесуальних гарантій щодо неповнолітніх, що юридично оформляється окремою постановою про зміну порядку досудового розслідування згідно з правилами, передбаченими гл. 38 КПК України.

Окреслено процесуальні особливості (врахування суддею та іншими учасниками судового розгляду специфіки участі у судовому засіданні неповнолітнього обвинуваченого чи неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, застосування додаткових гарантій прав цих осіб, а також приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини при прийнятті судових рішень) й проблеми удосконалення судового провадження у першій інстанції щодо неповнолітніх (належне забезпечення неповнолітнім права на доступ до правосуддя, недостатнє врахування вимоги щодо забезпечення невідкладності здійснення та першочерговості розгляду цього провадження, посилення гарантій права неповнолітніх на конфіденційність, дотримання у повному обсязі суддею вимог гл. 38 КПК тощо). Вказується, що основними засобами забезпечення прав та гарантування інтересів неповнолітнього обвинуваченого в суді є діяльність захисника та досвід судді (суду) за рахунок спеціалізації останнього по здійсненню кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Умовою належної реалізації прав та законних інтересів неповнолітнього обвинуваченого під час проведення підготовчого судового засідання та судового розгляду є роз'яснення суддею неповнолітньому обвинуваченому прав та обов'язків, а також пересвідчення у тому, що вони йому зрозумілі, про що відмічати у протоколі судового засідання.

Охарактеризовано шляхи подальшого розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх: трансформація кримінального судочинства щодо неповнолітніх у систему кримінальної юстиції щодо неповнолітніх; перетворення системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх на систему ювенальної юстиції. Визначені заходи з трансформування існуючого кримінального судочинства щодо неповнолітніх у систему ювенальної

юстиції: подальша спеціалізація законодавства за рахунок приведення норм КПК України у відповідність до міжнародних стандартів в сфері прав дитини; диференціація кримінальної процесуальної форми та більш повне відображення у предметі доказування кола соціально-значущих для цієї категорії проваджень обставин, які характеризують особу неповнолітнього (соціальне досьє); удосконалення процесуального статусу неповнолітніх, їх законних представників; розширення форм залучення до провадження неюридичних знань; подальше поглиблення спеціалізації учасників кримінального судочинства; розширення практики проведення процесуальних дій в іншому приміщенні («зелені кімнати») та з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження); оновлення системи заходів впливу щодо неповнолітніх (заходів забезпечення, покарання та примусових заходів виховного характеру

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Административное право Украины : учеб. для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцкий, В. Н. Гаращук и др.; под ред. Ю. П. Битяка. – Харьков : Право, 2003. – 576 с.
2. Алексеев Н. С. Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980, – 252 с.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 183 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 355 с.
5. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом Автономної Республіки Крим за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2,%202013%20%D1%80%D1%96%D0%BA.doc>.
6. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
7. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом автономної республіки Крим у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.

8. Аналіз стану злочинності в Україні за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
9. Андреев О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. О. Андреев ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2007. – 239с.
10. Артеменко І. І. Кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх [Електронний ресурс] / І. І. Артеменко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 4. – С. 152–155. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/4_2014/40.pdf.
11. Бандурка А. М. Административный процесс : учебник / А. М. Бандурка, Н. М. Тищенко. – Харьков : Изд-во НУВД, 2001. – 353 с.
12. Бандурка О. М. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудової колонії / О. М. Бандурка, В. М. Трубніков, А. О. Яровой. – Харків : НУВС, 2003. – 260 с.
13. Баулін О. В. Встановлення підозрюваного як завдання дізнання / О. В. Баулін // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2006. – № 1(34). – С. 196–202.
14. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1(1). – С. 185–207.
15. Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – 528 с.
16. Бержерон Р. К. Правила нормопроекування / Р. К. Бержерон. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. – 101 с.
17. Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста-психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 28–36.
18. Біленчук П. Д. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – Київ : МАУП, 2007. – 512 с.
19. Біленчук П. Д. Філософія права / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка. – Київ : Атіка, 1999. – 208 с.

20. Благу́та Р. І. Привід як захід забезпечення кримінального провадження на стадії досудового розслідування / Р. І. Благу́та, І. С. Кіпрач // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2012. – Вип. 4. – С. 380–392.
21. Благу́та Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Р. І. Благу́та ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 16 с.
22. Благу́та Р. І. Щодо деяких особливостей провадження досудового слідства у справах про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми / Р. І. Благу́та // Досудове слідство : шляхи вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 30 листопада 2007 р.). – Івано-Франківськ : [б.в.], 2008. – С. 55–59.
23. Блудиліна М. Є. Аналіз приводів до порушення кримінальної справи у судочинстві України / М. Є. Блудиліна // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 1. – С. 130–134.
24. Блэймор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции / Г. Блэймор // Восстановительная юстиция : сб. материалов. - М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2005.– С. 6–36.
25. Бойко В. В. Конкуренція правових норм. загальнотеоретична характеристика [Електронний ресурс] / В. В. Бойко // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія : Право. – 2012. – № 1(5). – С. 1–14. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12bvvnzh.pdf>.
26. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004. – 19 с.

27. Бринцев В. Д. Проблеми доказування у кримінальному процесі : навч. посіб. / В. Д. Бринцев, Т. М. Мирошніченко. – Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1998. – 76 с.
28. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. М. Бурдін ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – 19 с.
29. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
30. Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України / Н. В. Буруковська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 1. – С. 24–26.
31. Вакулик О. А. Явка з повинною як привід до порушення кримінальної справи : проблеми удосконалення / О. А. Вакулик // Митна справа. – 2011. – № 1(73), ч. 2. – С. 485–489.
32. Васецький В. Ю. Доктрина прав людини в романо–германській правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Ю. Васецький ; Ін-т держави і права ім.В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2006. – 20 с.
33. Васинцева Л. М. Исторический путь ювенальной юстиции / Л. М. Васинцева // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9, № 4. – С. 541–546.
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
35. Висновок щодо проекту кримінально–процесуального кодексу України, Страсбург, 2 листопада 2011 – DG–I (2011)16.– Страсбург, 2011. – 90 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://coe.kiev.ua/projects/cti/DraftCPCexpertisefinal_1_Ukr.pdf.
36. Вишинський В. З новим КПК до неповнолітніх стали ставитися більш гуманно [Електронний ресурс] / В. Вишинський// Закон і бізнес. – Режим доступу: <http://zib.com.ua/>

- ua/print/43028-z_novim_kpk_do_nepovnolitnih_zlochinciv_stali_stavitisya_bil.html.
37. Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. І. Вінгловська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2000. – 20 с.
 38. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / К. Г. Волинка ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2000. – 177 с.
 39. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб./ К. Г. Волинка. – Київ : МАУП, 2003. – 240 с.
 40. Волянчук О. Д. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми [Електронний ресурс] / О. Д. Волянчук // Держава та регіони. Серія: Право. – 2012. – № 3. – С. 102–104. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_pravo/2012_3/files/LA312_22.pdf.
 41. Воронько А. А. Защита прав несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в уголовном процессе / А. А. Воронько // Беларусь в современных геополитических условиях: политико-правовые и социально-экономические аспекты устойчивого развития : материалы межвуз. науч.-практ. конф. (Минск, 21 марта 2008 г.) : в 2 т. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. – Т. 2. – С. 60–61.
 42. Вуколов В. К. Уголовно-процессуальные особенности производства по делам несовершеннолетних в суде первой инстанции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. К. Вуколов ; Академия МВД СССР. – М., 1982. – 22 с.
 43. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве : монография / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с.
 44. Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 18 с.

45. Глобенко Г. І. Закриття кримінальних справ з nereабілітуючих підстав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. І. Глобенко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2007.– 19 с.
46. Глобенко Г. І. Проблеми удосконалення правового регулювання стадії порушення кримінальної справи [Електронний ресурс] / Г. І. Глобенко // Право і Безпека. – 2010. – № 2 (34). – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_2/PB-2/PB-2_30.pdf.
47. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. Г. Голиш ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.
48. Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 20 с.
49. Голубов А. Є. Структура завдань кримінального судочинства та її вплив на діяльність дізнавача та слідчого під час розслідування кримінальних справ / А. Є. Голубов // Право і безпека. – 2009. – № 5. – С. 137–141.
50. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. О. Гончар ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2005. – 20 с.
51. Гончарук С. Т. Адміністративне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / С. Т. Гончарук. – Київ : Аванпост-Прим, 2000. – 240 с.
52. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 256 с.
53. Градецька Н. М. Ідея виховання як основний принцип діяльності судочинства у справах неповнолітніх в Німеччині / Н. М. Градецька // Держава та регіони. Серія : Право. – 2012. – № 4 (38). – С. 135–138.

54. Гражданский кодекс Франции (выдержки) // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 142–145.
55. Гражданско-процессуальный кодекс Франции (выдержки) // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 138–141.
56. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Греса ; Харк. нац. ун-т внутр. справ.– Харків, 2008. – 20 с.
57. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку ХХ століття : історико–правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Григор'єв ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007.– 21 с.
58. Григорьев В. Н. Уголовный процесс : учебник / В. Н. Григорьев, А. В. Победкин, В. Н. Яшин. - 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во Эксмо, 2008 – 816 с.
59. Громов Н. А. Уголовный процесс России : учеб. пособие / Н. А. Громов. – М. : Юристъ, 1998. – 552 с.
60. Грошевий Ю. М. Проблеми реформування кримінального судочинства / Ю. М. Грошевий // Право України. – 2009. – № 2. – С. 4–10.
61. Грошевой Ю. М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства : учеб. пособие / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1979. – 82 с.
62. Гуковская Н. И. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних / Н. И. Гуковская, А. И. Долгова, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.

63. Гультай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції [Електронний ресурс] / М. М. Гультай. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FD13963E350840C5C225710100399CD1&Count=500&>. – 08.07.2009.
64. Гурджі Ю. Ефективність кримінально–процесуальної форми юридичного процесу / Ю. Гурджі // Юридична Україна. – 2006. – № 12. – С. 82–86.
65. Гусаров С. М. Методичні рекомендації щодо особливостей забезпечення права на захист у кримінальному провадженні / С. М. Гусаров, О. М. Головка, О. Ю. Татаров та ін. // Актуальні питання діяльності органів внутрішніх справ України : зб. наук. праць факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства ХНУВС за 2014 рік / за заг. ред. д-ра юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України, заслуженого юриста України С. М. Гусарова. – Х. : ХНУВС, НікаНова, 2015. – 672 с.
66. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головка, Б. А. Филимонов. – Изд. 2-е, доп. испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – 528 с.
67. Данченко Т. В. Застава в системі запобіжних заходів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. В. Данченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 17 с.
68. Декларація прав дитини : прийнята резолюцією 1386 (IV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_384.
69. Дячук С. Стадія підготовчого провадження та її особливості / С. Дячук // Слово національної школи суддів України. – 2013. – № 4 (5). – С. 131–138.
70. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (Страсбург, 25 січ. 1996 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.2552.0>.

71. Єгупенко В. В. Участь педагога при провадженні кримінальних справ щодо неповнолітніх у суді [Електронний ресурс] / В. В. Єгупенко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 360–363. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10evnuc.pdf>.
72. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282.
73. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень – грудень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=189273.
74. Єні О. В. Підготовче провадження як елемент судового провадження в суді першої інстанції / О. В. Єні, Л. Г. Матієк // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 286–289.
75. Завальнюк В. Культура правосуддя та антропологія права / В. Завальнюк // Юридичний вісник України. – 2012. – № 2. – С. 13–16.
76. Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. // Урядовий кур'єр. – 2008. – 10 грудня (№232).
77. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – Стер.вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
78. Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо–германської правової сім'ї та України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. А. Задорожний ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – 21 с.
79. Закон о системе уголовного правосудия в отношении несовершеннолетних : выдержки (Законопроект С–7) [Елект-

- ронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juvenilejustice.ru/files/attachments/documents/280_528.doc.
80. Захарченко О. В. Актуальні питання судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх / О. В. Захарченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 56–60.
81. Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185363.
82. Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=189393.
83. Звітність «Основні показники про роботу прокурора» за 11 місяців 2012 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=182220.
84. Зеленецкий В. С. Предупреждение преступлений следователем : монография / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1975. – 172 с.
85. Зеленецкий В. С. Структура советского уголовного процесса / В. С. Зеленецкий // Проблемы правоведения : респ. межвед. науч. сб. – 1981. – Вып. 42. – 144 с.
86. Зелені кімнати : нормативно-правове забезпечення функціонування / К. Б. Левченко, М. В. Євсюкова ; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ ; Міжнар. жіноч. правозахис. центр "Ла страда Україна", Кримін. асоц. України. – Київ : Агентство «Україна», 2012. – 24 с.
87. Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. М. Зеленський ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 17 с.

88. Ищенко Е. П. Криминалистика : учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Юрид. фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2006. – 748 с.
89. Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : МВС України; Наказ, Положення, Інструкція від 09.08.2012 № 686 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 84.– стор.100. – Ст. 3408.
90. Інструкція про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : додаток до листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.
91. Канадский Закон «О молодых правонарушителях» // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 8–105.
92. Карнозова Л. М. Восстановительный подход к правосудию несовершеннолетних / Л. М. Карнозова // Восстановительная юстиция : сб. материалов. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2005. – С. 56–103.
93. Карпенко М. І. Концепція кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні / М. І. Карпенко, Л. Бойко // Юридична наука. – 2013. – № 6. – С. 60-68.
94. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім.Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – 20 с.
95. Карпенко М. О. Участь захисника у кримінальних справах про злочини неповнолітніх [Електронний ресурс] / М. О. Карпенко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 4. – С. 124–127.–

- Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2002_4_25.pdf.
96. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М.: МЫСЛЬ, 1972. – 470 с.
 97. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Ріадські керівні принципи) від 14 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_861.
 98. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/childjustice/Source/GuidelinesChildFriendlyJustice_UKR.pdf.
 99. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – 2-е вид., переробл. і допов. – Київ : Юріком Інтер, 2008. – 712 с.
 100. Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Ковальов ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – 20 с.
 101. Ковальчук Ю. І. Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. І. Ковальчук ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2007. – 20 с.
 102. Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У. С. Ковна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – 20 с.
 103. Кодекс законів про працю України : закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. - Дод. до N 50. – Ст. 375 (зі змін. та допов.).
 104. Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 грудня 1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

105. Кожевніков Г. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3(27). – С. 68–70.
106. Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / І. М. Коз'яков // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2(9). – С. 88–92.
107. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
108. Конвенція про права дитини : прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – №1. – Ст. 205.
109. Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. А. Кондрат'єва; Ін-т держави і права ім.В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2006. – 20 с.
110. Конституція України : закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. – Ст. 2598
111. Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Т. Г. Корж-Ікаєва ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2008. – 17 с.
112. Коробов проти України : остаточне рішення Європейського суду з прав людини (заява №39598/03) від 21 жовтня 2011 р. (офіц. пер. МегаНаУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.6122.0>.
113. Корольчук В. В. Актуальні проблеми запобігання злочинам неповнолітніх / В. В. Корольчук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ, 2013. – № 1. – С. 176–182.
114. Костін М. І. Реформування стадії порушення кримінальної справи в контексті захисту особистих й публічних інтересів у кримінальному судочинстві [Електронний ресурс] /

- М. І. Костін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – Вип. 18. – С. 208-218. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/bozk/18text/g18_23.htm.
115. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Коталейчук ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2004. – 17 с.
116. Кочура О. О. Генезис визначення понять «малолітній» та «неповнолітній» у кримінальному судочинстві України / О. О. Кочура, О. О. Юхно // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1 (56) – С.168–174.
117. Кочура О. О. Правовий інститут представництва неповнолітнього потерпілого, як один з видів кримінальних процесуальних гарантій забезпечення прав та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні. / О. О. Кочура // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3 (62). – С. 80–88.
118. Кочура О. О. Про окремі аспекти визначення процесуальної дієздатності неповнолітнього потерпілого при провадженні досудового розслідування / О. О. Кочура // Право і Безпека. – Харків : ХНУВС, 2013. – № 1 (48). – С. 124–127.
119. Крестовська Н. М. Становлення ювенального права в Україні / Н. М. Крестовська // Юридичний вісник. – 2003. – №3. – С. 100–104.
120. Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01/ Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 40 с.
121. Крестовська Н. М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 468 с.
122. Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 781 с.

123. Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ : Юрінком Інтер; Харків : Право, 2002. – 416 с.
124. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25/26. – Ст.131.
125. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Харків : Право, 2010. – 608 с.
126. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2013. – 823 с.
127. Кримінальний процес України : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – 496 с.
128. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т.1.–768 с.
129. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т.2.- 664 с.
130. Кримінально-процесуальний Кодекс України від 28.12.1960 р. № 1001-05 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
131. Кузнецова С. В. Тактика допроса несовершеннолетних : практ. пособие / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – 96 с.
132. Кунтій А. І. Тактика допиту неповнолітнього свідка під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання / А. І. Кунтій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 386–393.

133. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / В. Б. Алексеев, Л. Б. Алексеева, В. П. Божьев и др. ; под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца. – М. : Юрид. лит., 1989. – 640 с.
134. Курс уголовного права. Общая часть : учебник : в 2 т. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 2 : Учение о наказании. – 450 с.
135. Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе (предмет, цель, содержание) / Э. Ф. Куцова. – М. : Юрид. лит., 1973. – 199 с.
136. Кушнарьев С. В. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників / С. В. Кушнарьев // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2011. – № 2. – С. 85–90.
137. Левендаренко О. О. Кримінальне судочинство у справах неповнолітніх : історичний аспект // Закон і підліток : матеріали обл. наук. – практ. конф. (Донецьк, 27 жовтня 2000 р.)/ гол. ред.: Ю. А. Титаренко. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С.193–202.
138. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 20 с.
139. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Левендаренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 226 с.
140. Леоненко В. В. Гласность судебной деятельности по уголовным делам / В. В. Леоненко, Г. И. Чангули, Н. И. Сирый. – Київ : Наук. думка, 1993. – 185 с.
141. Леоненко В. В. Судебное производство по делам по преступлениях несовершеннолетних / В. В. Леоненко. – Киев : Наук. думка, 1987. – 144 с.
142. Леоненко І. В. Процесуальна форма звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених Особливою частиною КК України / І. В. Леоненко // Ученые записки Таврического национального университета

- им.В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2013.– Т. 25(64), № 1. – С. 408–414.
143. Ліпецька В. Є. Особливості організації підготовки і проведення допиту неповнолітнього, втягненого в злочинну діяльність [Електронний ресурс] / В. Є. Ліпецька // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Оптимізація процесуального та організаційного забезпечення діяльності органів досудового розслідування» – Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Режим доступу: <http://www.corp-lguvd.lg.ua/d140418.html>.
144. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : [навч. посіб.] / Л. М. Лобойко. – Київ : Істина, 2005. – 456 с.
145. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2004. – 240 с.
146. Лутс Р. Обзор Канадской системы ювенальной юстиции / Р. Лутс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juvenilejustice.ru/files/attachements/documents/280_528.doc.
147. Лысенко В. В. Расследование вымогательств : учеб.-практ. пособие / В. В. Лысенко.– Х. : Ун-т внутр. дел, 1996. – 156с.
148. Мазур О. С. Забезпечення прав та законних інтересів особи, яку затримано за підозрою у вчиненні злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. С. Мазур ; Акад. адвокатури України. – К., 2008. – 19 с.
149. Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесс : монография / М. В. Максютин ; под ред. В. И. Авасеенко – М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 2004. – 200 с.
150. МакЭлри Ф. Новозеландская модель семейных конференций // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 1. – С. 40–63.

151. Малиш Н. В. Соціально–психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н. В. Малиш ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 18 с.
152. Маньковський Л. К. Місце обставин, що пом'якшують покарання, у загальних засадах його призначення неповнолітнім / Л. К. Маньковський // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 173–180.
153. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Юридична психологія та педагогіка. – Київ, 2012. – Вип. 1(11). С. 164–173.
154. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Я. Марчак ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 20 с.
155. Махов В. Н. Уголовный процесс США (досудебные стадии): учеб. пособ. / В. Н. Махов, М. А. Пешков. – М. : ЗАО «Бизнесшкола «ИнтелСинтез», 1998. – 208 с.
156. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – 272 с.
157. Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навч. посіб. / [О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.] ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 324 с.
158. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні : вибр. твори / М. М. Михеєнко. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.
159. Мищенко Е. В. Процессуальные и психологические особенности допроса несовершеннолетних обвиняемых / Е. В. Мищенко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 3. – С. 139–142.
160. Міліція Київської області створює для неповнолітніх зелені кімнати [Електронний ресурс] // Кореспондент. net. (26 лют. 2009 р.). – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/755299-miliciya->

kiyivskoyi-oblasti-stvoryue-dlya-nerovnlitnih-zeleni-kimnati.

161. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекинські правила") від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
162. Молдован А. В. Кримінальний процес : Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 352 с.
163. Моцонелідзе І. О. Особливості індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками, які мають акцентуації характеру / І. О. Моцонелідзе // Наука і правоохорона. – 2013. – № 2(20). – С. 232–238.
164. Мухін А. А. Імплементация міжнародного досвіду провадження судочинства відносно неповнолітніх в українське законодавство / А. А. Мухін // Сучасні правові проблеми профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 26 квітня 2002 р.). – Донецьк : ДІВС, – 2002 . – С. 69–76.
165. Навроцький В. О. Кримінальне законодавство зарубіжних держав: питання особливої частини / В. О. Навроцький – Львів : Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 1999. – 56 с.
166. Никандров В. И. Участие родителей несовершеннолетних подозреваемых и обвиняемых в уголовном процессе / В. И. Никандров // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 99–106.
167. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : постановление ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. // СЗ СССР. – 1935 – Отд. 1 – № 19.
168. Обидина Л. Б. Обеспечение прав несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. Б. Обидина ; Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. – М., 1983. – 25 с.
169. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология : учебник / Л. Ф. Обухова. – М. : Рос. пед. агентство, 1996. – 374 с.

170. Оверчук С. В. Поняття та види підсудності в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. В. Оверчук ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2005. – 20 с.
171. Озерський І. В. Юридико-психологічний зміст допиту в кримінальному процесі України [Електронний ресурс] / І. В. Озерський // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 2. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/2_2014/30.pdf.
172. Організація розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / [А. Ф. Волобуєв, О. Є. Користін, Р. Л. Степанюк та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2010. – 568 с.
173. Орловська Н. А. Концептуальні питання кримінальної політики України щодо дітей у конфлікті із законом [Електронний ресурс] / Н. А. Орловська // Матеріали ІІ Інтернет-конференції Івано-Франківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації “Асоціація кримінального права”. – 2014. – С. 1–4. – Режим доступу: <http://lawder.pu.if.ua/conference2014/articles/orlovska.pdf>.
174. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.11.06 / О. М. Павлик ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 20 с.
175. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Павлюк ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Харків, 2011. – 20 с.
176. Палюх Л. М. Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Палюх ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2007. – 16 с.
177. Пасека М. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх / М. Пасека // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.

- (23 травня 2014 р.) / редкол. : І. С. Гриценко (голова) та ін. – Київ : Прінт–Сервіс, 2014. – С. 478–479.
178. Пастушенко С. В. Привід як захід процесуального примусу [Електронний ресурс] / С. В. Пастушенко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VLduvs/2010_2/v2_10_5_6.pdf.
179. Петечел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / О. Ю. Петечел; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2009. – 19 с.
180. Петечел О. Ю. Форми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового слідства / О. Ю. Петечел // Збірник наукових праць викладачів Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Івано–Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – 2012. – Вип. 30. – С. 171–183.
181. Пилипенко І. В. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] / І. В. Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 110–118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_3_17.pdf.
182. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів від 24 вересня 2008 р. № 866 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 76. – Ст. 2561.
183. Пихтін М. П. Органи внутрішніх справ у державному механізмі забезпечення прав та свобод людини / М. П. Пихтін // Митна справа. – 2011. – № 1(73). – С. 61–65.
184. Победкин А. В. Производство по делам о преступлениях несовершеннолетних (процессуальные аспекты) / А. В. Победкин. – Курск : РОСИ, 2000. – 75 с.

185. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.09 / В. Г. Пожар ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2010. – 22 с.
186. Положення про автоматизовану систему документообігу суду : Наказ Державної судової адміністрації України від 2 квітня 2015 р. № 45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sha.vl.court.gov.ua/userfiles/file/sud0317/Pologenua.doc>.
187. Попович О. В. Соціально–психологічна характеристика особистості злочинця / О. В. Попович // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 313–317.
188. Правонарушення неосвічених: закон № 45–174 от 2 февр. 1945 г. // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – С. 107–137.
189. Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России : сб. ст. : в 2 вып. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно–правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 2. – 177 с.
190. Практика винесення судами окремих ухвал (постанов) у кримінальних справах // Узагальнення Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/02FCF74EAAE97267C32573760043DBF6?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=02FCF74EAAE97267C32573760043DBF6>.
191. Принципи системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні від 15 січня 2015 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/JJ_Principles_ukr.pdf.
192. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013р. № 223–1134/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.
193. Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 9 листопада 2012 р. № 1640/0/4-12 // Закон і Бізнес. – 2012. – № 46.
194. Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" період до 2016 року : Закон України від 5 березня 2009 р. № 1065-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 395.
195. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/v0002700-04>.
196. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : Наказ МВС України від 19 листопада 2012 р. № 1050 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 1. – Ст. 30.
197. Про затвердження Інструкції про порядок виконання постанов прокурорів, суддів, слідчих, органів дізнання і ухвал судів про привід підозрюваних, обвинувачених, підсудних, свідків і потерпілих : Наказ МВС України від 28 грудня 1995 р. № 864 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0014-96>.
198. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Мін'юст України; Наказ, Інструкція, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

199. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників Кабінет Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-p>.
200. Про затвердження Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2012 р. № 295 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 29. – Ст. 1074.
201. Про звернення громадян : закон України від 2 жовтня 1996р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України.– 1996. – № 47. – Ст. 256.
202. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісник України.– 2006. – № 19. – Ст. 1376.
203. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 // Офіційний вісник України. – 2011.– № 41. – Ст. 1663.
204. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : інструкція МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 84.– стор. 100. – Ст. 3408.
205. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генеральної прокуратури України від 1 листопада 2012 р. № 16гн // Галузеві накази Генерального прокурора України : Офіц. веб-портал Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060.
206. Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, та забезпечення оперативного

- інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 22 жовтня 2012 р. № 940 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 9. – Ст. 350.
207. Про охорону дитинства : закон України від 26 квітня 2001р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
208. Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Лист Вищого спеціалізованого суду України від 3 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1430740-12>.
209. Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються : Наказ МВС України від 14 квітня 2004 р. № 400 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 19. – Ст. 1366.
210. Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність : Постанова Верховного Суду України від 26 червня 1981 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-81>.
211. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.
212. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.
213. Про практику призначення судами кримінального покарання : Верховний Суд; Постанова від 24.10.2003 № 7 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03>.

214. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Верховний Суд; Постанова від 15.05.2006 № 2 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>.
215. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 13. – Ст. 145. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.
216. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.
217. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 [Електронний ресурс] // Інформаційний сервер Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.
218. Про психіатричну допомогу : закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.
219. Просвирин В. Г. О некоторых психологических аспектах установления виновности несовершеннолетних и определения им уголовного наказания / В. Г. Просвирин // Трибуна молодых ученых : проблемы современного правового развития / под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж, 2000. – Вып. 1. – С. 137–146.
220. Просвирин В. Г. Особенности предмета доказывания по уголовным делам несовершеннолетних : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Г. Просвирин ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – 25 с.
221. Пряхін Є. В. Слідча тактика : навч. посіб. / Є. В. Пряхін. – Львів: ЛьВДУВС, 2011. – 116 с.

222. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. М. Ревака ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2006. – 20 с.
223. Редгрэйв Т. Новозеландская революция в ювенальной юстиции / Т. Редгрэйв // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. : сб. ст. / под ред. М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – Вып. 2, кн. 1. – С. 35–39.
224. Резван С. А. Особенности производства проверки показаний на месте с участием несовершеннолетнего / С. А. Резван // „Черные дыры” в Российском законодательстве. – 2007. – № 2 . – С. 329–330.
225. Рекомендації науково-практичного семінару „Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх : стан та шляхи її попередження” // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць / Академія правових наук України. – Харків, 2004. – Вип. 8. – С. 207–210.
226. Рибалка О. В. Підозрюваний та обвинувачений, як суб'єкти доказування в кримінальному процесі / О. В. Рибалка // Адвокат. – 2011. – № 8. – С. 32–36.
227. Римское частное право / под ред. И. Пухан. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 528 с.
228. Рішення у справах «Т. проти Сполученого Королівства» і «V. проти Сполученого Королівства». Комюніке Секретаря Суду. (Judgment in the cases of T. v. the United Kingdom and V. v. the United Kingdom) [Електронний ресурс] // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=128>.
229. Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. В. Рожнова ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 17 с.
230. Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

- 12.00.09 / А. Б. Романюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – 20 с.
231. Романюк В. В. Відповідність норм проекту КПК України міжнародним стандартам прав дитини в сфері судочинства / В. В. Романюк // Проекти КПК та проблеми сучасного стану кримінально-процесуального законодавства : матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 6 лютого 2008 р.). – Харків: ХНУВС, 2008. – 120 с.
232. Романюк В. В. Гласність і відкритість під час кримінального провадження щодо неповнолітніх / В. В. Романюк // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (в авторській редакції), (Донецьк 15 березня 2014). – Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. – С. 265–267.
233. Романюк В. В. Завдання стадії порушення кримінальної справи по злочинам, які вчинено неповнолітніми / В. В. Романюк // Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми : матеріали наук.-практ. семінару (м. Харків, 30 травня 2009 р.). – Харків : ХНУВС, 2009. – С. 79–83.
234. Романюк В. В. Місце та значення кримінально-процесуальних норм, якими регламентовано провадження в справах про злочини дітей, в структурі кримінально-процесуального кодексу України / В. В. Романюк // Від громадянського суспільства – до правової держави : тези доп. до IV Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2009 р.). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 370–372.
235. Романюк В. В. Щодо чинників становлення та розвитку провадження про злочини та суспільно небезпечні діяння дітей як окремого виду провадження в кримінальному судочинстві України / В. В. Романюк // Право і безпека. – 2009. – № 5(32). – С. 122–128.
236. Рось Г. В. Закриття кримінальної справи у кримінальному процесі України підстав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Г. В. Рось ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2009. – 20 с.

237. Рось Г. Закриття кримінальної справи зі звільненням особи від кримінальної відповідальності та презумпція невинуватості / Г. Рось // Право України. – 2009. – № 10. – С. 232–237.
238. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы) : приняты резолюцией 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml.
239. Рюмшина Г. В. Сутність кримінально–процесуального примусу та його застосування / Г. В. Рюмшина // Наше право. – 2011. – № 2, ч. 1. – С. 84–88.
240. Сабадаш В. П. Криміналістика : навч. посіб./ В. П. Сабадаш, М. О. Ларкін – Київ : Центр учб. літ., 2013. – 228 с.
241. Савіцький проти України : остаточне рішення Європейського суду з прав людини (заява № 38773/05) 26 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_878.
242. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Савченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2007. – 36 с.
243. Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Самолюк ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2005. – 20 с.
244. Світличний О. О. Суб'єктивні ознаки розбещення неповнолітніх / О. О. Світличний // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1. – С. 232–237.
245. Северин О. О. Заходи кримінально–правового характеру, їх застосування до неповнолітніх правопорушників як спеціальна система здійснення принципів диференціації та ін-

- дивідуалізації кримінальної відповідальності / О. О. Северин // Держава та регіони. Серія : Право. – 2009. – № 1. – С. 145–148.
246. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Семенов ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 18 с.
247. Сеферино Санчес Кабальеро. Ответственность несовершеннолетних по законодательству стран Латинской Америки : уголовно-правовые и криминологические аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сеферино Санчес Кабальеро. – М., 1999. – 22 с.
248. Синиця В. М. Механізм забезпечення культурних прав і свобод громадян України [Електронний ресурс] / Синиця В. М. // Держава і регіони. Серія : Право. – 2010. – №3. – С. 196 – 202. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2010_3/files/LA310_41.pdf.
249. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
250. Слинько Д. С. Вопросы практики применения медиации (примирения) в уголовно-правовых отношениях / Д. С. Слинько, В. М. Трубников // Від громадянського суспільства – до правової держави : Тези VII Міжнародної наукової Internet-конференції студентів та молодих вчених. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 581 с.
251. Слинько Д. С. Особливі положення процесуального статусу неповнолітніх у кримінальному судочинстві України / Д. С. Слинько // Науково-практичний журнал ПРАВО.UA LAW.UA. – 2015. – №2. – С. 83-87.
252. Слинько Д. С. Стан та перспективи консенсуального провадження у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. С. Слинько. – Київ, 2010. – 20 с.
253. Справа «Свершов проти України» : рішення Європейського суду з прав людини, Страсбург, 27 листопада 2008 р. (Заява

- № 35231/02) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/SO5089.html.
254. Судебная власть / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – 720 с.
255. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29 серпня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35.
256. Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. / І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Знання, 2008. – 351 с.
257. Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА–ИНФРА • М), 2002. – 616 с.
258. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юрид. лит., 1966. – 584 с.
259. Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупнин, Ю. И. Мельников и др. ; под общ. ред. Горшенева. – Харків : Вища шк., 1985. – 192 с.
260. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. / [авт. – упоряд. : М. В. Кравчук]. – Київ : Атіка, 2003. – 288 с.
261. Типове положення про слідчий відділ (відділення) міського, районного, лінійного управління (відділу) головного управління, управління МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті : Наказ МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 84. – Ст. 3408.
262. Тихомиров Ю. А. Механизм управления в развитом социалистическом обществе / Ю. А. Тихомиров. – М. : Наука, 1978. – 336 с.
263. Топчій В. В. Проблеми слідчої діяльності та шляхи їх вирішення / В. В. Топчій, О. Ю. Татаров // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 2. – С. 169–176.
264. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. –

- C.358–363. – Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>.
265. Третьякова М. В. Деякі аспекти забезпечення прав обвинуваченого та підозрюваного у світлі міжнародних стандартів / М. В. Третьякова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 36. – С. 194–199.
266. Трубников В. М. Уголовное правосудие в отношении несовершеннолетних: каким оно должно быть? / В. М. Трубников, А. А. Яровой // Право і безпека. – 2002. – №1. – С. 88–96.
267. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : учеб. пособие / Н. А. Голованова, В. Н. Еремин, М. А. Игнатова и др. ; под ред. И. Д. Козочкина ; Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова. – М. : Омега-Л, 2003. – 576 с.
268. Уголовное право современных зарубежных стран : Англии, США, Франции, Германии : учеб. пособие / Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак. – М. : Зерцало. – 1997. – 188 с.
269. Уголовно-процессуальный Кодекс Туркменистана от 18 апреля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turkmenbusiness.org/node/124>.
270. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учебник / отв. ред. : П. А. Lupinskaya. – М. : Юристъ, 2003. – 797 с.
271. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 г. № 907-ІГ [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14110/preview>.
272. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295–З [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=НК9900295>.
273. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу:

- http://legislationline.org/download/action/download/id/3300/file/CPC_Kazakhstan_1997_amended_2010_ru.pdf.
274. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова (16 июля 1999 г. № 295-3). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=326970&lang=2>.
275. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года № 174-ФЗ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://legislationline.org/ru/documents/action/porup/id/16286/preview>.
276. Уголовный процесс : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / под ред. В. П. Божьева. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Спарк. – 2002. – 704 с.
277. Угольников Н. В. Освобождение несовершеннолетних от уголовной ответственности / Н. В. Угольникова // Уголовная политика и обеспечение экономической безопасности : труды Акад. управления. – М., 2001. – Вып. – 48. – С. 130–135.
278. Узагальнення про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/узагальнення%20щодо%20неповнолітніх.rar>.
279. Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судове провадження щодо яких триває понад 6 місяців [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files//Узагальнення%20тримання%20під%20вартою%20у%20судовому%20провадженні%20понад%206%20місяців1.doc>.
280. Фаринник В. І. Початок досудового розслідування та особливості кримінального переслідування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України [Електронний ре-

- курс] / В. І. Фаринник // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2(57). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2012_57/57/25.pdf.
281. Філоненко С. Педагогіка Макаренка + міжнародний досвід [Електронний ресурс] / Світлана Філоненко // Віче. – 2009. – № 9. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1444/>.
282. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / І. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2.– 552 с.
283. Фоміна Т. Г. Проблемні питання щодо визначення змісту кримінально–процесуальних гарантій прав особи / Т. Г. Фоміна // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 1(52). – С. 134–139.
284. Фондова лекція з навчальної дисципліни «Особливі порядки кримінального провадження». Тема 3 : Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх / за ред. Л. Д. Удалової ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ : НАВС України. – 2014. – 25 с.
285. Харченко С. В. Тактика проведення освідування неповнолітніх осіб / Харченко С. В. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – 2014. – Т. 3, вип. 3. – С. 225–229.
286. Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Хахуцяк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 16 с.
287. Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. С. Холод ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 17 с.
288. Хоменко С. Я. Участь законного представника неповнолітнього у кримінальній справі / С. Я. Хоменко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ : НАВС, 2011. – № 3. – С. 109–118.

289. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січня 2003р. № 435–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
290. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
291. Цувіна Т. А. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку : практика Європейського суду з прав людини та досвід зарубіжних країн [Електронний ресурс] / Т. А. Цувіна // Теорія і практика правознавства. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2014/3.2.pdf.
292. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А. Ф. Черданцев – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
293. Чернова А. К. Затримання особи, підозрюваної в скоєнні злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. К. Чернова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 20с.
294. Черновський О. К. Особливості залучення спеціаліста–психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644 : Правознавство. – С. 110–114.
295. Чича Р. П. Реалізація даних про особу обвинуваченого у процесуальних рішеннях слідчого / Р. П. Чича. – Харків : СПДФО Чальцев О. В., 2011. – 224 с.
296. Шаговой В. Н. Потерпевший и жертва преступления в уголовном процессе : защита прав и их уголовно-процессуальные правонарушения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09/ В. Н. Шаговой. – М., 2007. – 218 с.
297. Шендрик В. В. Особливості попередження злочинності неповнолітніх у США, Канаді та Україні / В. В. Шендрик, Ю. І. Лаптії // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 114–122.
298. Шило О. Судовий захист як вид державного захисту прав і законних інтересів людини в правовій державі / О. Шило//

- Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 203–213.
299. Шимановский В. Законные представители несовершеннолетнего обвиняемого и потерпевшего в предварительном следствии / В. Шимановский // Социалистическая законность. – 1971. – № 7. – С. 57–60.
300. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб. : [у 3 кн.]. / В. І. Шишкін. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – 320 с.
301. Шмеріга В. І. Сімейний суд як різновид ювенального судочинства : американський досвід / В. І. Шмеріга // Делінквентна поведінка дітей та молоді : сучасні технології протидії : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 березня – 1 квітня 2006 р.) : у 2 ч. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – Ч. 2. – С. 264–269.
302. Шмонин А. В. К вопросу о понятии предмета доказывания [Електронний ресурс] / А. В. Шмонин // Школы и направления уголовно-процессуальной науки : докл. и сообщения на учредительной конф. Международ. ассоциации содействия правосудию (Санкт-Петербург, 5–6 октября 2005г.) / под ред. А. В. Смирнова. – СПб., 2005. – С. 169–175. – Режим доступа: <http://www.iuaj.net/lib/konf-MASP/shmonin.htm>.
303. Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. П. Шпак ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2007. – 43 с.
304. Шульга А. О. Представництво інтересів неповнолітніх потерпілих і свідків під час допиту : проблеми реалізації та шляхи вдосконалення / А. О. Шульга // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 4. – С. 173–177.
305. Щербак І. А. Щодо питання про вдосконалення процесуального порядку оформлення явки з повинною / І. А. Щербак // Правничий часопис Донецького університету. – 2011. – № 1(25). – С. 147–153.

306. Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2003.– Кн. 1. – 192 с.
307. Ювенальна юстиція : навч. посіб. / А. І. Гусєв, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с.
308. Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів : в 2 кн. – Київ : Кобза, 2005.– Кн. 2. – 165 с.
309. Ювенальная юстиция в Польше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.juvenilejustice.ru/2005/12/05/11>.
310. ЮНІСЕФ вітає ініціативу відкриття «зелених кімнат» у Харкові : ЮНІСЕФ – Україна (Харків, 22 березня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_19653.html.

ДОДАТКИ

Додаток А

Пропозиції

по внесенню змін та доповнень до КПК України, що стосуються посилення захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених та гарантування забезпечення їх права на справедливий суд

– Пропонується наступна структура гл. 38 КПК України:

§ 1 «Основні положення кримінального провадження щодо неповнолітніх»;

§ 2 «Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх»;

§ 3 «Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності».

– Пропонується редакція частини першої ст. 42 КПК України:

Стаття 42. Підозрюваний, обвинувачений

1. Підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, особа, яка з'явилася із зізнанням або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок не встановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень.

– Пропонується редакція ч. 2 ст. 44 КПК України та доповнення частиною б:

Стаття 44. Законний представник підозрюваного, обвинуваченого

2. Як законні представники можуть бути залучені батьки, усиновлювачі, а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи (батьки-вихователі, прийомні батьки, патронатні вихова-

телі), інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний.

6. У разі, якщо у неповнолітнього або особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, немає батьків, опікунів і піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, або вони нездатні виконати обов'язки законного представника, або їх дії чи інтереси суперечать інтересам осіб, яких вони представляють, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється представником органу опіки і піклування.

– Пропонується доповнити КПК України ст. 44-1:

Стаття 44-1. Документи, що підтверджують повноваження законних представників підозрюваного, обвинуваченого

1. Повноваження законних представників підозрюваного, обвинуваченого, які беруть участь в кримінальному провадженні, мають бути посвідчені такими документами:

1) свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна;

2) документами, які стверджують факт родинних тощо відносин з особою, інтереси якої вони представляють;

3) документами, які стверджують займану особою посаду.

2. Оригінали документів, зазначених у цій статті, або копії з них, посвідчені слідчим, прокурором, суддею, приєднуються до справи.

– Пропонується редакція ч. 3 ст. 140 КПК України:

Стаття 140. Привід

3. Привід може бути застосований до підозрюваного, обвинуваченого або свідка. Привід свідка не може бути застосований до неповнолітньої особи віком до чотирнадцяти років, вагітної жінки, інвалідів першої або другої груп, особи, яка одноосібно виховує дітей віком до шести років або дітей-інвалідів, а також осіб, які згідно із цим Кодексом не можуть бути допитані як свідки. Привід співробітника кадрового складу розвідувального органу України під час виконання ним своїх службових обов'язків здійснюється тільки в присутності офіційних представників цього органу.

– Пропонується редакція ст. 227 КПК України:

Стаття 227. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у процесуальних діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи

Відповідно слова «у слідчих (розшукових) діях» замінити словами «у процесуальних діях».

– Пропонується редакція ч. 2 ст. 242 КПК України та доповнення частиною 3-1:

Стаття 242. Підстави проведення експертизи

2. Слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо:

3-1) визначення індивідуально-психологічних особливостей неповнолітньої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (суспільно небезпечне діяння), рис характеру, провідних якостей її особистості, а також закономірностей перебігу психічних процесів, рівня її розвитку та індивідуальних властивостей.

– Пропонується редакція ч. 1 ст. 276 КПК України:

Стаття 276. Випадки повідомлення про підозру

1. Повідомлення про підозру обов'язково здійснюється в порядку, передбаченому статтею 278 цього Кодексу, у випадках:

1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення, з'явлення особи із зізнанням.

– Пропонується доповнити ст. 286 КПК України частиною п'ятою:

Стаття 286. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності

5. Якщо на стадії досудового розслідування з'являться підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені ст.ст. 45, 46, 49 КК України, сторона захисту має право звернутися до прокурора із відповідним клопотанням про закінчення кримінального провадження та звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного, прокурор має невідкладно розглянути таке клопотання

– Пропонується редакція п.п. 2, 4 ч. 2 ст. 287 КПК України:

Стаття 287. Клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності

2. У клопотанні прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності вказуються:

2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство), відомості про батьків або законних представників неповнолітнього, склад сім'ї неповнолітнього (повна чи неповна), матеріально-побутові умови сім'ї (добрі, задовільні, незадовільні), школу чи інший навчальний заклад або виробництво, де навчається або працює неповнолітній, стан здоров'я неповнолітнього, рівень його розвитку (за висновком психолога або педагога);

4) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання підозри, відомості щодо ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, відомості про наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

До клопотання прокурора повинна бути додана письмова згода особи на звільнення від кримінальної відповідальності та результати з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного; консультаційний висновок психолога (педагога) щодо особи неповнолітнього.

– Пропонується доповнити КПК України статтею 289-1:

Стаття 289-1. Відновлення провадження у разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру

1. Якщо протягом установленого строку з дня призначення примусових заходів виховного характеру неповнолітній без поважних причин не виконує умови визначеного судом заходу (заходів) - не дотримує встановлених судом обмежень свободи дій або вимог щодо його поведінки; не піддається виховному впливу та ухиляється від контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, педагогічного або трудового колективу; відмовляється відшкодувати майнові збитки; не виконує умов угоди про примирення; самовільно залишає школу чи училище соціальної реабілітації або систематично порушує порядок перебування в цих установах; тощо, орган у справах неповнолітніх, на який покладено контроль за виконанням судового рішення про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, зобов'язаний направити суду, який прийняв рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про скасування заходу (заходів).

2. Суд, отримавши клопотання органу у справах неповнолітніх про скасування примусових заходів виховного характеру розглядає питання притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення в порядку, передбаченому статтею 288 цього Кодексу.

3. Переконавшись у порушенні особою умов примусового (примусових) заходу виховного характеру, суд своєю ухвалою скасовує ухвалу про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із до застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру та направляє матеріали провадження для проведення досудового розслідування в загальному порядку чи здійснює судове провадження в загальному порядку, якщо питання про звільнення від кримінальної відповідальності було прийняте після направлення обвинувального акта до суду.

– Пропонується редакція п.п. 2, 5 ч. 2 КПК України та доповнення п. 6 ч. 4 ст. 291 КПК України:

Стаття 291. Обвинувальний акт і реєстр матеріалів досудового розслідування

2. Обвинувальний акт має містити такі відомості:

2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство), відомості про батьків або законних представників неповнолітнього, склад сім'ї неповнолітнього (повна чи неповна), матеріально-побутові умови сім'ї (добрі, задовільні, незадовільні), школу чи інший навчальний заклад або виробництво, де навчається або працює неповнолітній, стан здоров'я неповнолітнього, рівень його розвитку (за висновком психолога або педагога);

5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення, відомості щодо ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, відомості про наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

4. До обвинувального акта додається:

б) результати з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного; консультаційний висновок психолога (педагога) щодо особи неповнолітнього.

– Пропонується редакція ч.ч. 2, 4 ст. 315 КПК України:

Стаття 315. Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до судового розгляду

2. З метою підготовки до судового розгляду суд:

б) з'ясовує питання про призначення комплексної психолого-психіатричної і психологічної експертиз неповнолітнього обвинуваченого.

4. В разі невиконання слідчим, прокурором вимог ст. 293 цього Кодексу, головуєчий з'ясовує в учасників судового провадження їх думку щодо можливості вручення відповідних копій обвинуваченому, його законному представникові та цивільному відповідачеві прокурором безпосередньо в судовому засіданні.

– Пропонується до § 1 гл. 38 КПК України включити ст. 484 КПК України у новій редакції та доповнити цей параграф ст.484-1.

Стаття 484. Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх

1. Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх визначається загальними правилами цього Кодексу з обов'язковим урахуванням особливостей, передбачених цією главою.

2. Якщо під час досудового розслідування будуть встановлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, слідчий, прокурор виносить постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовжує його згідно з правилами, передбаченими цією главою.

Стаття 484-1. Основні положення кримінального провадження щодо неповнолітніх

1. У випадках і порядку, передбачених цим Кодексом, неповнолітні під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями.

2. Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

3. Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, прокурором, суддею, який спеціально уповноважений керівником відповідного органу на здійснення досудових розслідувань або судового розгляду щодо неповнолітніх та має відповідну підготовку.

4. У кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, або стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, участь захисника є обов'язковою з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою.

5. Під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, в тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані першочергово увагу приділяти якнайкращому забезпеченню інтересів неповнолітнього.

6. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, в тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в такому порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, як правило, у спеціально обладнаному приміщенні, роз'яснювати суть процесуальних прав та обов'язків, дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та пояснення при провадженні процесуальних дій, а також вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

7. Щодо неповнолітнього не застосовується проведення спеціального досудового розслідування (*in absentia*).

8. Положення цього параграфу застосовуються у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень, вчинених особами, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

– Пропонується редакція ст. 485 КПК України:

Стаття 485. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

1. Під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених статтею 91 цього Кодексу, також з'ясовуються:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень інтелектуального, вольового і психологічного розвитку, характеристику особи неповнолітнього інші соціально-психологічні риси

особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього: склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення. За наявності даних про те, що неповнолітній підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення разом із повнолітнім, повинна бути з'ясована можливість виділення в окреме цього кримінального провадження щодо неповнолітнього під час досудового розслідування.

– Пропонується редакція ч. 3 ст. 488 КПК України:

Стаття 488. Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого

3. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника або представника органу опіки і піклування.

– Пропонується доповнити КПК України статтею 489-1:

Стаття 489-1. Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого

1. Неповнолітні підозрюваний чи обвинувачений під час проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю користуються додатковими гарантіями, передбаченими цим кодексом.

2. Під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого забезпечується обов'язкова участь захисника.

3. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. До початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Слідчий, прокурор вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесене до протоколу.

4. Неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений повідомляється або викликається для участі у проведенні слідчих (розшукових) дій слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження.

5. Під час кримінального провадження щодо неповнолітніх кожна слідча (розшукова) дія повинна бути виконана в розумні строки.

6. Слідча (розшукова) дія за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

7. Слідча (розшукова) дія за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого проводиться в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього, та в порядку, що відповідає його віковим та психологічним особливостям.

8. Перед початком слідчої (розшукової) дії слідчий, прокурор, суддя повинні роз'яснювати неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому суть дії та її значення.

9. Слідчий, прокурор, суддя при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого повинні вживати всі заходи, спрямовані на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

– Пропонується редакція ст. 490 КПК України:

Стаття 490 Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого викласти в наступній редакції:

Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється згідно з правилами, передбаченими ст. 226, 227 цього Кодексу, у присутності захисника;

– Пропонується редакція ст. 491 КПК України:

Стаття 491. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх підозрюваного чи обвинуваченого

1. При проведенні процесуальних дій за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря.

2. До початку процесуальної дії законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюються їхні права.

3. Слідчий, прокурор вправі відвести законного представника, педагога, психолога або лікаря, коли їх участь може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого від участі у процесуальній дії, про що повинно бути зазначено у протоколі процесуальної дії. В разі їх відведення слідчий, прокурор залучають замість них іншого законного представника, педагога, психолога або лікаря.

– Пропонується редакція частини першої та другої ст. 492 КПК України:

Стаття 492. Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу

1. За наявності підстав, передбачених цим Кодексом, до неповнолітнього з урахуванням обставин та тяжкості вчиненого злочину, вікових та психологічних особливостей неповнолітнього, роду його занять, обставин, вказаних у статті 485 цього Кодексу, встановлених на момент обрання запобіжного заходу, характеру звичайного укладу життя неповнолітнього може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених цим Кодексом.

2. Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 цього Кодексу.

– Пропонується доповнити КПК України статтею 494-1:

Стаття 494-1. Доступ неповнолітнього підозрюваного до матеріалів досудового розслідування

1. Після повідомлення прокурором або слідчим за його дорученням неповнолітньому підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, про завершення досудового розслідування вказаним особам надається доступ до матеріалів досудового розслідування.

2. Доступ неповнолітнього підозрюваного або особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, до матеріалів досудового розслідування відбувається за обов'язкової участі його захисника та законного представника.

3. За клопотанням прокурора, захисника або законного представника неповнолітнього підозрюваного або особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий суддя має право своєю ухвалою обмежити дослідження неповнолітнім обставин, що можуть негативно вплинути на нього. У документах, які надаються для ознайомлення, відомості щодо таких обставин можуть бути видалені.

– Пропонується доповнити КПК України статтею 496-1:

Стаття 496-1. Ухвалення судових рішень у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

1. Суд ухвалює судові рішення щодо неповнолітнього, керуючись принципом приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

2. Ухвалюючи судові рішення, суд повинен брати до уваги обставини передбачені статтями 485, 487 цього Кодексу.

3. Ухвалюючи вирок щодо неповнолітнього, суд, окрім питань, передбачених ст. 368 цього Кодексу, повинен вирішити такі питання:

1) чи є підстави для визнання такими, що пом'якшують покарання, і інших обставин, не зазначених в частині першій статті 66 і які саме і які саме;

2) чи є підстави для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, і які саме;

3) чи є підстави для звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням;

4) чи є підстави для звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, і які саме;

5) чи необхідно призначити неповнолітньому громадського вихователя.

2. При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

3. Призначене покарання повинно максимально сприяти досягненню виправлення неповнолітнього засудженого, його виховання та соціальної реабілітації.

– Пропонується редакція ст. 497 КПК України:

Стаття 497. Порядок звільнення неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який підозрюється у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості, без застосування кримінального покарання, він складає клопотання про звільнення неповнолітнього підозрюваного від кримінальної відповідальності із застосування примусових заходів виховного характеру та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду з дотриманням правил, передбачених статтями 285-287 цього Кодексу.

2. З підстав, передбачених частиною першою цієї статті, клопотання про застосування до неповнолітнього підозрюваного примусових заходів виховного характеру може бути складене і надіслане до суду за умови, що неповнолітній підозрюваний та його законний представник проти цього не заперечують.

3. Клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру має відповідати вимогам статті 286 цього Кодексу, а також містити інформацію про захід (заходи) виховного характеру, який пропонується застосувати.

4. Під час судового розгляду суд за наявності підстав, передбачених частиною першою цієї статті, може прийняти рішення про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

– Пропонується редакція ст. 499 КПК України:

Стаття 499. Досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру.

1. Досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом, з урахуванням особливостей, передбачених цією главою.

3. Участь захисника у кримінальному провадженні є обов'язковою. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

Додаток Б

Результати анкетного опитування за спеціально розробленою анкетною, яка містить питання, пов'язані з дослідженням

1. Неповнолітні як учасники кримінального судочинства відрізняються від інших учасників?

- не відрізняються – 14 %;
- є особливими учасниками – 86 %.

2. Неповнолітнім, що залучаються до кримінального судочинства:

- слід якнайкраще забезпечити охорону та захист всіх їх прав, свобод та законних інтересів – 53 %;
- слід забезпечити реалізацію лише прав, передбачених КПК – 47 %.

3. Чи слід в КПК України глибше деталізувати порядок кримінального судочинства щодо неповнолітніх (докладно викласти існуючі норми та ввести додаткові)?

- так – 55 %;
- ні – 45 %.

4. Стан правового регулювання участі законних представників неповнолітніх в КПК України є:

- достатнім – 56 %;
- потребує вдосконалення – 44 %.

5. Законний представник неповнолітнього переважно:

- діє як захисник – 17 %;
- лише представляє особу неповнолітнього – 68 %;
- заважає роботі слідчого – 15 %.

6. За відсутності у неповнолітнього батьків, інших осіб, які можуть бути законним представником, або коли їх дії чи інтереси суперечать інтересам неповнолітнього, чи доцільно було б залучати представника органу опіки і піклування у кримінальне провадження?

- так – 47 %;
- ні – 8 %;
- за рішенням слідчого – 44 %;
- за рішенням слідчого судді – 1 %.

7. Чи доцільно закріпити в КПК України перелік документів, що підтверджують повноваження законних представників неповнолітнього підозрюваного та порядок їх залучення?

- так – 66 %;
- ні – 34 %.

8. Чи вживаєте Ви на початку досудового розслідування заходів, направлених на встановлення відомостей про батьків або інших законних представників неповнолітнього, а також їх характеристики?

- постійно – 68 %;
- іноді – 20 %;
- дуже рідко – 6 %;
- у цьому немає потреби – 6 %.

9. Захисник у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх діє, як правило:

- дуже активно – 11 %;
- достатньо активно – 55 %;
- недостатньою активно – 11 %;
- лише формально – 23 %.

10. Чи є участь педагога, психолога або лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх засобом підвищення ефективності розслідування?

- так – 37 %;
- ні – 63 %.

11. Чи підтримуєте Ви пропозицію, що участь психолога, педагога або лікаря у процесуальних діях за участю неповнолітнього підозрюваного (психолого-педагогічний супровід розслідування) повинна:

- бути обов'язковою – 21 %;
- за розсудом слідчого, якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим – 79 %.

12. Проведення попереднього психологічного обстеження неповнолітнього (підозрюваного, потерпілого) із складанням його психологічного портрету (висновок психолога, педагога) слід передбачити:

- обов'язково – 17 %;
- за розсудом слідчого – 64 %;
- непотрібно – 19 %.

13. Перед початком процесуальних та слідчих (розшукових) дії слідчий повинен роз'яснювати неповнолітньому підозрюваному суть дії, її процедуру та значення:

- так – 81 %;
- за розсудом слідчого – 19 %.

14. Чи вважаєте Ви доцільним при встановленні неповноліття підозрюваного виносити постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовження його згідно з правилами, передбаченими главою 38 КПК (як у випадку встановлення підстав для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру)?

- так – 51 %;
- ні – 49 %.

15. Чи траплялися у Вашій практиці випадки явки з повинною (з'явлення із зізнанням) неповнолітніх?

- так – 14 %;
- ні – 86 %.

16. Чи враховуєте Ви при обранні запобіжних заходів щодо неповнолітнього підозрюваного його:

– ставлення до вчиненого діяння	☐ так – 87 %	☐ ні – 13 %;
– звичайний уклад життя	☐ так – 57 %	☐ ні – 43 %;
– стан здоров'я та рівень розвитку	☐ так – 77 %	☐ ні – 23 %;
– умови життя та виховання	☐ так – 78 %	☐ ні – 22 %.

17. При звільненні неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК) Ви дотримуєтесь порядку, передбаченого:

- статтями 285-287 КПК – 59 %;
- статтями 290-293 КПК – 41 %.

18. Чи доцільно у обвинувальному акті наводити про неповнолітнього підозрюваного розширені анкетні дані (відомості про батьків, склад та матеріально-побутові умови сім'ї, місце навчання або роботи, стан здоров'я та рівень його розвитку), ніж щодо повнолітніх?

- так – 59 %;
- ні – 41 %.

19. Чи використовуєте Ви у своїй діяльності криміналістичні методики розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми?

- постійно – 28 %;
- іноді – 36 %;
- дуже рідко – 22 %;
- є потреба у таких методиках – 14 %.

20. Чи вдається Вам у повному обсязі забезпечити збір доказів щодо обставини, що підлягають встановленню у

кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх (ст. 485, 487 КПК)?

- постійно – 21 %;
- переважно так – 43 %;
- не завжди – 22 %;
- дуже рідко – 10 %;
- є потреба у залученні додаткових фахівців – 4 %.

21. Чи доцільно при наданні доступу неповнолітнього підозрюваного до матеріалів досудового розслідування обмежувати дослідження ним обставин, що можуть негативно вплинути на нього?

- доцільно – 63 %;
- у цьому немає протереби – 37 %.

22. Чи доцільна спеціалізація прокурора та захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх?

- доцільна – 70 %;
- не доцільна – 30 %.

23. Чи доцільно до обвинувального акту додавати довідку про результати з'ясування умов життя та виховання підозрюваного та консультаційний висновок психолога (педагога) щодо неповнолітнього?

- доцільно – 53 %;
- не доцільно – 47 %.

24. Чи долучаєте Ви до матеріалів кримінального провадження облікові документи (їх копії) щодо неповнолітніх, складені:

– службою у справах дітей	☐ так – 62 %	☐ ні – 38 %;
– соціальними службами	☐ так – 62 %	☐ ні – 38 %;
– медичними закладами	☐ так – 30 %	☐ ні – 70 %;
– освітніми закладами	☐ так – 60 %	☐ ні – 40 %.

25. Чи доцільно на стадії досудового розслідування залучати представників служби у справах дітей за місцем проживання неповнолітнього з метою дотримання вимог ст. 485, 487 КПК та надання слідчому об'єктивної інформації про особу неповнолітнього?

- доцільно – 55 %;
- не доцільно – 45 %.

26. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що такий захід забезпечення кримінального судочинства як привід може бути застосований не тільки до неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), а й до неповнолітнього свідка?

- так – 68 %;
- ні – 32 %.

27. Чи слід більш широко включати до КПК вимоги та процедури, передбачені у міжнародних стандартах відправлення правосуддя відносно неповнолітніх?

- так – 61 %;
- ні – 39 %.

28. Чи відомі Вам такі міжнародні стандарти поводження із неповнолітніми як:

Конвенція ООН про права дитини ☐ так – 62 %; ☐ ні – 38 %.	Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх ☐ так – 60%; ☐ ні – 40 %.	Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей ☐ так – 56%; ☐ ні – 44 %.
Чи керуєтеся Ви у своїй діяльності вимогами цих актів?		
☐ так – 44 %; ☐ ні – 56 %	☐ так – 56 %; ☐ ні – 44 %.	☐ так – 56 %; ☐ ні – 44 %.

29. Створення ювенальної юстиції в Україні, як окремої особливої системи здійснення судочинства відносно неповнолітніх:

- доцільне – 38 %;
- не доцільне – 28 %;
- в Україні достатньо органів, що подібні до системи ювенальної юстиції – 34 %.

Додаток В

Результати вивчення кримінальних проваджень в межах дослідження

	Питання	так	ні
1.	Вік неповнолітнього (повних років)	- 14 років – 8 % - 15 років – 19 % - 16 років – 33 % - 17 років – 40 %	
2.	Джерело, на підставі якого вносилися відомості до ЄРДР	- заява, повідомлення – 86 % - рапорт – 14 %	
3.	Виділення матеріалів досудового розслідування в окреме провадження	11 %	89 %
4.	Допит неповнолітнього як свідка		100 %
5.	Запобіжний захід	37 %	63 %
6.	Вид запобіжного заходу	- особисте зобов'язання – 54 % - взяття під варту – 22 % - передача неповнолітнього під нагляд – 24 %	
7.	Експертиза	30 %	70 %
8.	Вид експертизи	- судово-психіатрична – 56 % - судово-психологічна – 44 %	
9.	Роз'яснення прав неповнолітньому підозрюваному та вручення пам'ятки	94 %	6 %
10.	Виклик неповнолітнього підозрюваного	через законного представника – 16 %	інший спосіб – 84 %
11.	Присутність неповнолітнього при наданні доступу до матеріалів досудового розслідування	92 %	8 %
12.	Участь захисника	100 %	

13.	Участь законного представника	83 %	17 %
14.	Як законний представник брав (ла) участь	- мати – 47 % - батько – 42 % - опікун – 11 %	
15.	Участь педагога, психолога, лікаря	- педагог – 8 % - психолог – 3 % - лікар – 0 % - не приймали участь – 89 %	
16.	Клопотання неповнолітнього, його представників	31 %	69 %
17.	Скарги неповнолітнього, його представників	9 %	91 %
18.	Дані про стан здоров'я та рівень розвитку неповнолітнього	тільки відповіді з ПНД та НД – 100 %	
19.	Дані про інші соціально-психологічні риси особи неповнолітнього	71 %	29 %
20.	Дані про умови життя та виховання неповнолітнього	20 %	80 %
21.	Дані про наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення	7 %	93 %
22.	Посилання на закони України або міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною		100 %

Наукове видання

РОМАНЮК Віталій Володимирович

**КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ**

Монографія

Відповідальний за випуск: к.ю.н. В. В. Романюк

Редактор: Л. П. Гобельовська

Дизайн обкладинки: А.Г.Костіна

Підписано до друку 21.03.2016 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Bookman Old Style. Ум. друк. арк. 14,59.
Наклад 300 прим. Зам. № 398

Видавництво ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК, № 4399 от 27.08.2012 р.
www.madrid.in.ua e-mail: info@madrid.in.ua

Віддруковано у друкарні «INDIGO»
61022, Харків, вул. Сумська, 39, оф.508
Тел.: (057) 750-70-97
www.indigo-print.biz e-mail: indigoprint.biz@gmail.com